

27. évfolyam

2012. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

Nemzeti Együttműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

HAHNER PÉTER

Talleyrand a vadnyugaton 5

LÉVAI CSABA

„Van esély a nyitásra a császár részéről”. Egy Habsburg–amerikai kereskedelmi egyezmény lehetősége az 1780-as években amerikai szemmel 20

VÁRI LÁSZLÓ

Hadik Barkóczy Ilona és a szabadkőművesek 49

HAVASDI JÓZSEF

Egészségügyi zárvonalak Tolna megyében az 1831. évi kolerajárvány idején 63

Műhely

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Egy példa az újkori hadviselés nehézségeire. A főlélmester és a kenyérmester feladatai a tizenöt éves háború időszakában (1593–1606) 79

PETERECZ ZOLTÁN

Három amerikai pénzügyi felügyelő az 1920-as évek Európájában 88

Múltidéző

Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy visszaemlékezése (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Varga E. László) 96

Határainkon túl

„Magyarország akkoriban érdekes országnak számított”. Beszélgetés Holger Fischerrel (A beszélgetést készítette: Deák Ágnes) 114

Holger Fischer műveinek bibliográfiája 121

HOLGER FISCHER

Németország és Magyarország közötti tudományos kapcsolatok és következményeik (Fordította: Deák Ágnes) 129

Elmélet és módszer

ERŐS VILMOS

Az angol történetírás a huszadik században 139

Figyelő

Kincseskamra a régi Magyarország peremén. Néhány szó a helytörténetírásban rejlő lehetőségekről G. M. G. Herrmann 18. századi brasói várostörténetének teljes kiadása kapcsán
(Georg Michael Gottlieb von Herrmann: *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800. Herausge-*

<i>geben von Bernhard Heigl és Thomas Şindilariu. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2010.)</i>	
CZIRÁKI ZSUZSANNA	155
Emigráció és szabadságharc. A Komáromy–Csáky-csoport tevékenységének új olvasata (Farkas Katalin: <i>Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, Budapest, 2011.</i>)	
ANTOS BALÁZS	159
A kézirtától a kultuszig (Mikes Kelemen válogatott bibliográfia, Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, bevezető Tüskés Gábor. MTA Irodalomtudományi Intézet, Líceum Kiadó, Budapest–Eger, 2011.)	
KOVÁCS ESZTER	164
„Szóval, jó parti lesznek!” (Erdész Ádám [szerk.]: <i>Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics família történetéből. [Gyulai Füzetek 18.] Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2011.</i>)	
KOLOH GÁBOR LAJOS	167
Ferenc József-kori urbanizáció a városi tömegközlekedés regionális szintjeinek tükrében (Kalocsai Péter: <i>Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon 1867–1914. Vasi Múzeumbarát Egylet, Szombathely, 2011.</i>)	
ZSIGMOND GÁBOR	170
Egyéni autonómia – kollektív autonómia (Szívós Erika: <i>A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009.</i>)	
DETRE KATALIN	174
Sopron város egészségügyi szervezete a testamentumok tükrében (D. Szakács Anita [s.a.r.]: <i>16–18. századi orvostörténeti vonatkozású végrendeletek. A kora újkori Sopron város egészségügyének társadalomtörténeti forrásai. / Medizingeschichtliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts. Gesellschaftsgeschichtliche Quellen des Sanitätswesens der Stadt Ödenburg aus der Frühen Neuzeit. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára / Ödenburger Archiv des Komitats Győr-Moson-Sopron, Ödenburg/Sopron, 2008.</i>)	
BAGI ZOLTÁN PÉTER	178
Számunk szerzői	183

HAHNER PÉTER

Talleyrand a vadnyugaton

Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord-t (1754–1838) általában úgy szoktuk magunk elé képzelni, amint francia salonokban a kandalló-párkányra támaszkodva szellemes megjegyzésekkel szórakoztatja a hölgyeket. Tudjuk, hogy ő volt Autun püspöke, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés egyik legtevékenyebb képviselője (1789–1791), a Direktórium, Napóleon és XVIII. Lajos külügyminisztere (1797–1799, 1799–1807, 1815), a bécsi kongresszus francia nagykövete (1814–1815) majd Franciaország londoni nagykövete (1830–1834). De vajon el tudjuk-e őt képzelni az amerikai határvidéken, vadászinget viselve, lábán mokaszinnal, fején kendővel, övében törrel és baltával, amint a látóhatárt kémleli? El tudjuk-e képzelni őt a tábortűz mellé heveredve, amint a magával hordott ólomdarabból golyót önt a puskájához? Pedig volt néhány hónap az életében, amikor így tért nyugovóra esténként – hacsak nem fogadták be a farmerek valamelyik gerendaházba.

1792 őszén, a szeptemberi mészárlások idején hagyta el hazáját, kezdetben azt remélve, hogy nem tekintik emigránsnak. Londonból még hosszadalmas emlékiratot is küldött a francia kormánynak, amelyben az új külpolitikai helyzetet elemezte. A következő év nyarán azonban az ő neve is felkerült az emigránsok listájára, ami azt jelentette, hogy vagyonát elkobozzák, s hazatérése esetén kivégzik; 1794 januárjában pedig a brit kormány kiutasította az országból, hogy ezzel is megnyugtassa osztrák és porosz szövetségeseit. Negyvenéves korában tehát Talleyrand arra kényszerült, hogy új életet kezdjen, s harmincnyolc napos hajójút után megérkezett Philadelphiába.

Egy francia arisztokrata az Újvilágban

A hozzá hasonló felvilágosult európai arisztokraták kissé idegennek érezhették magukat az amerikai társadalomban. Bár elismerték, hogy a születés előkelőségének az uralma nem térhet vissza, de úgy vélték, hogy a francia és az amerikai népnek még jó ideig el kellene fogadnia a vagyon, műveltség, jellem és ízlés előkelőségének – vagyis a hozzájuk hasonló úriembereknek – a kormányzatát. Kissé felhúzták az orrukat, amikor kiderült, hogy a rohamosan demokratizálódó Amerikában a pénz egyre fontosabb szerepet játszik a társadalmi kapcsolatokban, s az emberek jóval leplezetlenebbül követik anyagi érdekeiket, mint amennyire ezt a francia bevándorlók illőnek találták. Talleyrand ezt az élményt így fogalmazta meg: „Hallani sem akarok egy olyan országról, amelyben senkit sem találtam, aki ne lett volna kész arra, hogy eladja nekem a kuttyját!”¹ Azt ő is elismerte, hogy az amerikaiak barátságosak, a franciáknál szabadabb és egyenlőbb társadalmat alkotnak, de néha nem bánta volna, ha kissé nagyobb az országban a kulturális választék. Hiányérzetének egy afo-

¹ Schell, Eric (dir.): *Talleyrand en verve*. Paris, 2002. 33.

rizmában adott hangot: „Amerika olyan ország, ahol harminckét vallás van ugyan, de a vendéglőkben csak egyetlen fogás, és az is rossz.”²

Philadelphiában igen sok régi ismerőst talált, mivel az Alkotmányozó Nemzetgyűlés több egykori képviselője itt keresett menedéket a francia királyság megdöntése után. Sikertől barátságot kötnie Alexander Hamilton pénzügyminiszterrel, akivel hosszan elbeszélgett a világkereskedelem problémáiról.³ George Washington elnök azonban a francia követ, Jean Antoine Joseph Fauchet tiltakozása nyomán nem fogadta Talleyrand látogatását. Az Egyesült Államok immár federalista párti miniszterekkel kormányzó elnöke éppen ekkoriban döntött úgy, hogy John Jay főbíró rendkívüli követként Londonba küldi, tárgyalások kezdeményezésére. Nyilvánvaló volt, hogy ez a lépés hatalmas felháborodást fog kelteni mind az amerikai republikánus pártiak, mind a francia diplomácia köreiben – és Washington nem kívánta ez utóbbiakat egy Talleyrand-nak adott audienciával is kormánya ellen hangolni.

A hívősebb éghajlatról érkező francia emigráns egyre elviselhetetlenebbnek találta Philadelphia nyári időjárását. Így nyilatkozott a város párás és forró levegőjéről: „Az ember minden lélegzetvételnél azon nyugtalankodik, milyen lesz a következő.”⁴ A pénze is rohamosan fogyott; ezért amikor egy Philadelphiában élő holland bankár, Theophile Cazenove felkínálta Talleyrand-nak és útítársának, Bon Albert Briois de Beaumetznek, hogy kísérszolgálatot el egy Hollandiából érkezett üzletembert, Harm Jan Huidekopert északi útjára, Maine területére, mindketten beleegyeztek. Ekkoriban ugyanis mind az amerikai, mind az európai vállalkozók busás hasznot reméltek attól, hogy részvénytársaságokat alakítva hatalmas földterületeket vásárolnak az amerikai kormánytól, majd eladják azt a farmereknek. Huidekoper egy amszterdami társaság megbízottja volt, s Cazenove azt remélte, hogy az általa létrehozott Holland Földtársaság (Holland Land Company) együttműködhet majd az amszterdami vállalkozókkal. Ezért pontosan előírta Talleyrand-nak, hogy mit figyeljen meg, milyen feljegyzéseket készítsen, ő pedig inasa, Joseph Courtiade és barátja, Beaumetz kíséretében Huidekoperrel együtt 1794. június 24-én útnak indult észak felé.

Postakocsival hagyták el Philadelphiát, majd Newarknál hajóra szálltak, s kétnapos utazás után megérkeztek New York Citybe. A város akkoriban csak Manhattan-sziget déli sarkát töltötte ki, s két és fél kilométerre sem terjedt ki észak felé. Határai a mai Soho és Little Italy nevű városrészeknél húzódtak; Greenwich Village még nem tartozott New York City-hez. Egy angol utazó éppen Talleyrand érkezésének évében jelentette ki, hogy „a város olyannyira tele van franciákkal, hogy úgy tűnhet, a népesség jelentős részét képezik.”⁵ A következő évben jelent meg a *French and American Gazette* című kétnyelvű lap, amely egy év múlva *Gazette Française* címmel teljesen francia nyelvűvé vált. A franciák többsége, mintegy 4–5 ezer személy a fellázadt Saint-Domingue gyarmatról menekült ide, s a forradalom valamennyi híresebb emigránsa megfordult itt az ifjú Chateaubriand-tól a majdani Lajos Fülöp királyig. „A legsápadtabb márvány arcszínű, szétálló fekete hajú, gazellaszemű mesztic hölgyeket (...) fehér francia úriemberek kísérték a járdán, a nyugat-indiai szabás és divat szerinti, legdrágább szövetekbe öltözve (...) feltűnő ellentétet alkotva az itteni amerikaiakkal és a régi Franciaország emigránsaival, akiknek a többsége még mindig

² Schell: *Talleyrand*, 33.

³ Talleyrand: *Mémoires*. Éd. Paul-Louis Couchaud – Jean-Paul Couchaud, T. I. Paris, 1957. 232–234.

⁴ Poniatowski, Michel: *Talleyrand aux États-Unis 1794–1796*. Paris, 1976. 114.

⁵ Burrows, Edwin G. – Wallace, Mike: *Gotham. A History of New York City to 1898*. New York – Oxford, 1999. 313.

ragaszkodott a ruha és viselkedés méltóságteljes, régi Bourbon-stílusához, rizsporozott fejjel (...), aranyfogantyús sétabottal, ezüst cipőcsatokkal és háromszögletű kalappal.”⁶

A város még nem lábalt ki teljesen a két évvel korábbi gazdasági válságból, s a középrétegek azzal fejezték ki aggodalmukat, hogy elfordultak a Federalista Párttól, és lelkesen ünnepelték a francia forradalom minden eseményét. A hét-nyolc évvel korábban alapított Tammany Társaság már kapcsolatba lépett a virginiai republikánus vezetőkkel, megalapozva ezzel egy rendkívül hosszú távú politikai szövetséget. Az 1794 februárjában megalakult New York-i Demokrata Társaság ünnepélyes esküvel fogadta meg, hogy „támogatja és örökre fenntartja az Ember Egyenlő Jogait”. Tavasszal és nyáron rendszeresen rendeztek felvonulásokat, amelyeken vörös sapkában, francia tengerészekkel összeölkezve éltették a francia forradalmat, szidalmazták Angliát, énekelték a *Marseillaise*-t és a *Carmagnole*-t. A Tammany Társaság még egy guillotine-t is kiállított, egy lefejezett ember viaszmasával.⁷

Talleyrand furcsán érezhette magát ebben a városban, amelyben oly gyakran üthette meg a fülét francia beszéd az utcákon, s néha mégis heves gyűlölködést tapasztalt. Az 1794. július 4-i felvonulást a Broadway egyik házának ablakából nézhette végig George Clinton kormányzó házával szemközt, Philadelphiából érkezett barátai társaságában. A tömegben ott vonult a korábbi francia követ, Edmond-Charles Genêt is, a magukat „amerikai jakobinusoknak” nevező tüntetők körében. Az ablakban állók még úgy ismerték őt, mint Campan asszony, Mária Antónia királyné egykori udvarhölgyének öccsét, s így is emlegették emlékirataikban. A felvonulók szemében viszont ők a régi rend megvetendő emberei voltak, és sértéseket kiabáltak feléjük. „Mi pedig megkönnyeztük hazánkat és őket” – írta az esetről Médéric Louis Élie Moreau de Saint-Méry.⁸

Mivel Clinton kormányzó Genêt-hez adta a lányát, tőle nem várhattak szívélyes fogadtatást. Rufus King, az alkotmány egykori aláírója és New York állam egyik szenátora azonban még ajánlólevelekkel is ellátta Talleyrand-t. (Úgy látszik, ilyen bánásmódra kizárólag federalista politikusoktól számíthatott.)

Talleyrand és társai július 15-én ismét útnak indultak a Bostonba vezető postaúton. Az utak rosszak voltak, a fogadók pedig annyira szegényesek, hogy némelyikben több férfi vendéget akartak egyetlen ágyba fektetni. Az amerikai fogadók állapotáról az a híres anekdota nyújthat némi képet, amely szerint az egyszeri fogadás így kiáltott rá a finnyás utasra: „Nem tudom, mi baja van a törülközővel! Már vagy húsz vendég használta egymás után, és egy sem panaszkodott!” A Long Island-i tengerszoros mellett húzódó útnak azonban kellemesebb epizódjai is voltak. A connecticuti New Haven városban például Talleyrand ellátogathatott a Yale Egyetemre, melynek rektora, Ezra Stiles fogadta őt Beaumetzcel, és így írt róluk naplójába: „Mindketten tájékozott, olvasott, nyugodt, elfogulatlan és nagyon érdeklődő férfiak...”⁹

Talleyrand természetesen még jó ideig nem tudhatta meg, hogy Párizsban véget ért a terror, és Bostonból így írt Madame de Staëlnak augusztus 4-i levelében: „Utazom, ahogy csak tőlem telik. Azt szeretném, hogyha Európa teljesen lakhatatlanná válik azok számára, akik mértéktartók maradnak eszmeileg, és mérsékletet tanúsítanak érzelmeik terén, akkor ezen utazás jóvoltából segíthessek nekik kiválasztani egy olyan helyet, ahol mind együtt lehetünk, és mind olyasmivel foglalkozzunk, ami biztosíthatja függetlenségünket.”¹⁰ A Phila-

⁶ Burrows–Wallace: *Gotham*, 314.

⁷ Burrows–Wallace: *Gotham*, 320.

⁸ Idézi Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 121.

⁹ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 123.

¹⁰ Talleyrand: *Mémoires*, 239.

delphiánál és New Yorknál jóval hűvösebb éghajlatú Bostonnal, a világ egyik leggazdagabb kikötővárosával meg volt elégedve: „Mindazon városok közül, amelyeket eddig láttam, Boston tetszik a legjobban. A környező vidék bájos, az életmódban pedig több az egyszerűség.”¹¹ A város nagyjából fele olyan népes volt, mint Philadelphia és New York, de jóval békésebb hangulatú, s mivel lakói általában a Federalista Pártot támogatták, a helyi előkelőségek itt igen barátságosan fogadták az utazókat. Talleyrand így ismerteti a vallásos, puritán társadalom számára „különös” szokásait levelében: „Gouvernet asszony¹² rendkívül tett-szett Boston valamennyi hölgyének, akik a legjobb bírák Amerikában. Jól beszél a nyelvet, egyszerű szokásai vannak, és ami nagyon ajánlatos itt, minden éjszaka a férjével alszik. Csak egy hálószobájuk van! (...) Ez nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy jó hírünk legyen ebben az országban!”¹³

Talleyrand azt is hangsúlyozta, hogy „itt sokkal több mód nyílik a vagyon újjáteremtésére, mint más helyeken.” Arra kérte Madame de Staëlt, szerezzen neki megbízatásokat Európából a kereskedelemmel, az értékpapírokkal vagy a földvásárlással kapcsolatban. Egyelőre azonban társaival együtt felkészült az északi utazásra: a vadonban használatos, durvább szövetből készült ruházatot szereztek be, mokaszint, iránytűt, puskákat, késeket, baltákat, ólmot, lőport és fejkendőket. Talleyrand speciális nyerget is csináltatott magának, amelyre nyomorék lába miatt volt szüksége. Végül augusztus közepén hajóra szálltak Maine felé, amely ekkoriban még nem volt önálló állam, hanem Massachusetts-hez tartozott.

Maine határvidékén

Talleyrand egy alkalommal kijelentette: „Lusta vagyok, és ebben sok élvezetet találok!” Sokan elhitték ezt, és nem vették észre, hogy ez a magát lustának valló ember rendkívül sokat tudott dolgozni. Az Újvilágban is fáradhatatlannak bizonyult, óriási területet, mintegy 300 kilométeres utat járt be néhány hét alatt, s szeptember 24-én már egy nagyszabású jelentést is készített útjáról Cazenove számára.

Bostonból északkelet felé hajózva előbb a Frenchman-öbölben álltak meg, majd Machiasban, amely mintegy 50 kilométerre feküdt az amerikai-kanadai határtól. Innen ellovagoltak e határig, majd megindultak visszafelé, s délnyugati irányban végigjárták Maine partvidékét, egészen a Kennebec-folyóig. Eközben pontos feljegyzéseket készítettek a környező vidékről. Maine a hétéves háború végéig állandóan ki volt téve a franciák és az indiánok északról indított támadásainak, ezért jóval tovább megőrizte a határvidék sajátosságait, mint a gyorsan urbanizálódó Massachusetts, amelytől New Hampshire elválasztotta. Talleyrand a határvidéki életmódnak abban a fázisában ismerte meg Maine-t, amelyben az indián-veszély már elmúlt, s az erre vándorlók már nem csak a helyi erőforrások gyors kikapcsolására törekednek, hanem le is telepednek. Ugyanakkor azonban az önellátásra berendezkedett farmereket még semmilyen szálak sem fűzték a távolabbi vidék gazdaságához.

„Sok öregembert láttunk – írta jelentésében Cazenove-nak –, de egyet sem, aki itt született volna. A legrégebbi lakosok harminc-harmincöt éve érkeztek. Sok faluban beszélünk az első telepessel, aki ma már elég módos, és általában egy folyó mentén telepedett le, malma van, elég jó házban lakik, és letelepítette maga köré a gyermekeit. Mind azt állítják,

¹¹ Talleyrand: *Mémoires*, 240.

¹² Henriette-Lucy Dillonról a későbbiekben bővebben is szó esik. La Tour du Pin márkinő néven került be a 19. század leghíresebb francia emlékiratírói közé.

¹³ Talleyrand: *Mémoires*, 240.

nem kevés büszkeséggel, hogy amikor ide érkeztek, csak egy fejszék volt és a két izmos karjuk.”¹⁴ Talleyrand ismerteti a telepesek szokásait, a közlekedési és kommunikációs nehézségeket, a mezőgazdasági termelés sikereit, az állattenyésztés előtt álló lehetőségeket és az éghajlat nehézségeit. Sorra veszi a nagybirtokosokat is, akik hatalmas területeket foglaltak le maguknak, ismerteti Bangor város előnyös helyzetét a hajózható Penobscot-folyó partján, a települések megsokasodását Camdentől délnyugatra, és arról is ír, milyen gyönyörű birtokot létesített Thomastontól nyugatra Henry Knox tábornok, az Egyesült Államok első hadügyminisztere. Ezután a Kennebec-folyó partjainak sajátosságait elemzi. Fényes jövőt jósol Maine számára, „amelynek egész partvidéke egyetlen nagy tengeri kikötő.” Ahogy az egész életében történt, itt is érzékeny szemmel figyelt fel a nők problémáira: „Minden házban tíz-tizenkét egészséges gyermek található, s a szülők csak ritkán emlegetnek olyanokat, akiket csecsemőkorban elveszítettek. Úgy tűnik azonban, hogy az anyák e nagy termékenység áldozatai: sokkal kevesebb öregasszonnyal találkozunk, mint öregemberrel, s csaknem valamennyi öregembernek több felesége volt.”¹⁵ A mindennapi élet legapróbb adatait is megismerhetjük jelentéséből: még azt is megtudta, hogy hatezer láb deszkáért lehet kapni egy ökröt, s hat napi munkabér egy gallon rumnak felel meg.

Talleyrand – sok kortársával ellentétben – nem tekintette önmagában való értéknek, a természetesség és a tiszta erkölcsök bizonyítékának az önellátó, vidéki életmódot. Maine farmereiről elég rossz véleménnyel volt: „Nemtörődöm, kapzsi, szegény, de igénytelen” embereknek nevezte őket, „akik még nagyon is emlékeztetnek a vidék őslakóira, akiknek a helyére léptek. Egyáltalán nincs pénz a partvidék nagyon hosszú, teljesen benépesített részein, mindenki vágyik rá, de semmit sem tesznek annak érdekében, hogy idevonzzák.” Nem romantikus utazóként tekintett a határvidék lakóira, mint pár évvel korábban Chateaubriand, hanem a pénzügyi kérdések szakértőjeként, aki minden vidéket szeretett volna minél gyorsabban bevonni a világkereskedelembé. Egy rousseau-ista vagy preromantikus személyiségnek nagyon is tetszett volna a természethez közeli életmód, Talleyrand-t azonban felháborította, hogy a lakosság megelégszik a bőséges természeti erőforrások saját szükségletre való kihasználásával, hét-nyolc acre¹⁶ föld burgonyával vagy kukoricával való bevetésével, favágással és halászattal. „Amikor több millió acre kiváló föld mellett egy férfi pecázni jár, ez a szellem és a jellem vesztésének hibája, és a kormányzatnak aktívan arra kellene törekednie, hogy más irányba terelje!” – írta jelentésében.¹⁷

Az idézett írásmű végén mintha Talleyrand letenné az utazó maszkját, s államférfiként, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés oktatásügyi tervezetének összeállítójaként szólal meg. Azon sajnálkozik, hogy nincs közoktatás, hogy a lakosság nem érti megadóztatásának szabályait, hogy nem bízik az igazságszolgáltatásban, s ezért a szövetségi és massachusetts-i kormány beavatkozását sürgeti. „Minden kényszerítés kétségkívül abszurd dolog lenne, de vajon nem lenne-e nagy szükség az ösztökélésre? Az állam érdeke nyilvánvaló: farmereket kell faragnia ezeknek az embereknek a többségéből, akik ma egyszerre farmerek, halászok és favágók, vagy inkább se egyik, se másik. Ki kell alakítani körükben a munkamegosztást! Akkor a föld több gyümölcsöt hozna, a tenger több halat adna. (...) A munkamegosztás e nagyszerű és bizonyított hatását pedig nem lehet elérni a tőke növelése nélkül. Ennek szükségét érezni az általunk bejárt vidék minden részében. A legszükségesebb előleget sem kap-

¹⁴ A teljes jelentést közli: Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 131–158. Az idézet: 134–135.

¹⁵ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 149.

¹⁶ Egy acre 4046,86 m² területnek felel meg.

¹⁷ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 151.

ja meg az a talaj, amely ezt százszorososan viszonzná.”¹⁸ Ezután arról elmélkedik, milyen eszközökkel lehetne Amerikába csábítani az európai tőkét: „Európa mai politikai állapotában minden bizonnyal van olyan tőke, amely a kiutat keresi, de az önök nagy vadonjai inkább elijesztik, mint idevonzzák. Valami kezelhetőbb, valami elérhetőbb kellene az európaiaknak, hogy felkeltsük étvágát és bizalmat keltsünk benne. Amikor majd külföldre küldi pénzét, amikor majd maga is eljön utána. (...) akkor lesznek csak a maguk földjei tőkével megöntözve és megrágyázva.” S ezután Talleyrand azt is kimondja, mi lesz az, ami majd elegendő mennyiségű tőkét vonz Amerikába: „Az itteni lakosok akkor ébrednek majd föl nemtörődömségükből, amikor az arany, az iparkodásnak ez a nagyhatalmú ösztönzője eljön, hogy elrendelje a föld gabonával való bevetését és termékennyé tételét.”¹⁹

Talleyrand-tól számtalan szöveget idézhetünk, amely rendkívüli tisztánlátását bizonyítja. Egyik életrajzírója „több mint ragyogónak, inkább prófétikusnak” nevezte a következő, későbbi megállapítását: „Amerika naponta növekszik. Kolosszális hatalom lesz belőle, s eljön majd egy nap, amikor az új felfedezések által megkönnyített kommunikáció következtében bele kíván majd szólni Európa ügyeibe és be is kíván avatkozni. (...) Azon a napon, amikor Amerika beteszi a lábát Európába, a béke és biztonság jó időre száműzve lesz onnét.”²⁰ Nos, ami azt illeti, nem kell prófétai tisztánlátás ahhoz, hogy valaki megjósolja egy rohamosan növekvő, egységes és nagy területű államról, hogy egyszer nagyhatalommá válhat. Amerikáról igen sokan hangoztattak efféle jóslatokat. Az utolsó mondat pedig nem is vált valóra: az Egyesült Államok beavatkozása Európa ügyeibe megszilárdította a békét és biztonságot, nem pedig száműzte azt. Talleyrand inkább Amerika gazdasági fejlődésének fogaskerekeit ismerte fel kiválóan, s 1848-ban az a „kezelhetőbb”, „elérhetőbb”, „valamit” is megtalálták Kaliforniában, amely biztosította az európaiak étvágát és bizalmát. Miután „az arany, az iparkodásnak ez a nagyhatalmú ösztönzője” megjelent, a külföldi tőke özönlött az országba: a brit üzletemberek 1860 és 1901 között 50 millió fontot fektettek be a nyugati bányákba, és 80 millióért vásároltak vasúti részvényeket. S ezzel lehetségessé vált a mezőgazdaság fellendülése is.

Talleyrand maine-i utazásának egyik különös következménye az a legenda, mely szerint ő tulajdonképpen Maine-ben született, s 1794-ben csak hazalátogatott rokonaihoz. E legendát Edward Hutchinson Robbins, Massachusetts korábbi kormányzó-helyettese, Franklin Delano Roosevelttől ükapja terjesztette el. Bostonban bemutatták neki Talleyrand-t, majd amikor pár hét múlva Maine-be utazott, újra összetalálkozott vele, s meglepte, hogy új ismerőse milyen hűvösen és visszafogottan bánik vele. Autun egykori püspöke valószínűleg nem kívánta elmagyarázni neki, hogy holland bankárok megbízottjaként jelentést készít a befektetési lehetőségekről. Robbins nem értette a dolgot, s addig kérdezősködött, amíg néhány maine-i nagyotmondó, a mindenkori határvidéki szokásoknak megfelelően ki nem elégítette a „városi ficsúr” kíváncsiságát. Elmagyarázták neki, hogy valamikor „a francia háború vége felé” egy francia hajó kapitánya teherbe ejtette az egyik halász lányát, majd elhagyta őt. Az anya véletlenül leforrázta gyermeke lábát, ezért lett a fiú sánta. Pár év múlva pedig egy francia úr magával vitte a fiút, aki most, íme, visszatért, s nagyszüleit keresi, hogy elhalmozza őket pénzzel.²¹

¹⁸ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 155–156.

¹⁹ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 157.

²⁰ Waresquiel, Emmanuel de: *Talleyrand: le prince immobile*. Paris, 2003. 187.

²¹ <http://allthingsmaine.blogspot.com/2008/06/was-talleyrand-born-in-maine.html> (letöltve 2011. szept. 26-án).

Miközben Talleyrand és társai Maine partvidékét járták, Washington kormánya sikeresen felszámolta mind az indiánok, mind a fehérek egy-egy lázadását. „Őrült” (Mad) Anthony Wayne tábornok 2000 hivatásos és 1500 önkéntes katonával benyomult az Északnyugati Territóriumra, vagyis a Nagy-tavak, az Ohio és a Mississippi által határolt területre. Augusztus 20-án a mai ohioi Toledo közelében „a kidőlt fák csatájában” legyőzte a sóni, majami, potawatomi és csippeva harcosokat, egy időre véget vetett a régióban a britek befolylásának, és a következő évben a greenville-i szerződésben lemondatta az indiánokat a mai Ohio állam területének nagy részéről. George Washington lecsendesítette az úgynevezett „whiskylázadást” is, amit a szeszfőzdekre kivetett adó miatt háborgó nyugat-pennsylvaniai farmerek robbantottak ki. Mintegy 200 lázadót letartóztattak, kettőt halálra ítélték, majd az elnök nekik is megkegyelmezett. A határvidék biztonságosabbá vált, a kormány tekintélye megerősödött, s Talleyrand is vállalkozhatott egy újabb nyugati utazásra.

„Több méltósággal nem is lehetne...”

Maine-ből visszatérve Talleyrand társaival együtt Bostonon keresztül New York Citybe sietett. Itt rábeszélte a többieket, hogy utazzanak el New York állam északkeleti részébe; be akart ugyanis kapcsolódni a nyugati földekkel folytatott spekulációba. Mielőtt megvetéssel illetnének efféle terveierért, ahogy több történész tette, nem árt pontosan értelmeznünk, mit jelentett a „spekuláció” fogalma a 18–19. századi Amerikában. „A földspekulánsok olyan emberek voltak – írja az amerikai Nyugat egyik történésze –, akik árverésen pénzért vagy földutalványért földet vettek a kormánytól, majd megtartották, amíg haszonnal újra el nem tudták adni valakinek.”²² Mindenki egyetértett abban, hogy a földeket nem az ilyen személyeknek, hanem a farmereknek kellene eladni, akik ott kívánnak letelepedni. A spekulánsokat élösködőknek tekintették, akik a becsületes farmerek kárára gazdagodnak meg. „Csak-hogy e két személy nem volt mindig egymás ellenfele. A farmer és a spekuláns nem csak együttműködött, hanem több alkalommal ugyanaz a személy volt.”²³ Az Egyesült Államokban rendkívül sok olyan gazdátlan föld állt a vállalkozók rendelkezésére, amelyeknek az értéke a legkülönbözőbb okból igen gyorsan megsokszorozódhatott, így aztán szinte mindenkit spekulánsnak tekinthetünk, aki földet vásárolt, George Washingtontól az egyszerű telepesekig. A vagyon legegyszerűbb és legbiztosabb befektetése a földvásárlás volt, s Talleyrand csak követte a társadalom többségének példáját.

Ezúttal Talleyrand-ékkal tartott az angol milliomos, Thomas Law is, Carlisle püspökének és a Cambridge-i Egyetem teológiaprofesszorának a fia, Ellenborough első bárójának, Edward Lawnak az öccse. Tizennyolc éven át a Brit Kelet-Indiai Társaság alkalmazottja volt Bengáliában, ő is földekkel próbált spekulálni, s Talleyrand érdekesnek találta a vele folytatott társalgást. Ráadásul Amerikában is jó kapcsolatokkal rendelkezett: a következő évben feleségül vette George Washington fogadott fiának lányát, Elizabeth Parke Custist.²⁴

Október 9-én az öt utazót egy vitorlás felvitte a Hudson-folyón Albanyba, New York állam fővárosába. A hatezer lakosú, holland településekre emlékeztető kisvárosban meglátogatták Philip Schuyler tábornokot, Hamilton apósát és Stephen Van Rensselaert, New York

²² White, Richard: *„It's Your Misfortune and None of My Own”. A History of the American West.* London, 1991. 140.

²³ White: *It's Your Misfortune*, 141

²⁴ Poniatowski téved, amikor azt írja, hogy „Martha Curtist, Washington egyik unokáját vette feleségül”. (*Talleyrand aux États-Unis*, 161.) Washingtonnak nem voltak gyerekei, felesége előző házasságából származó gyermekeit, John Parke Custist és Martha Parke Custist fogadta örökbe. Elizabeth Parke Custis az előbbi legidősebb lánya volt.

állam szenátusának tagját, Hamilton sógorát. A szenátor felesége, a mozgásképtelen Margarita Schuyler jól beszélt franciául, s alig várta, hogy Talleyrand-nal megvitassa a forradalom legújabb fordulatait. Az utazó minden bizonnyal szívesen állt a hölgy rendelkezésére. Arra is megragadta az alkalmat, hogy végre átadja azokat a leveleket, amelyeket Hénin hercegnő írt Londonban unokaöccse feleségének, Henriette-Lucy Dillonnak, La Tour du Pin asszonynak.

Talleyrand gyermekkorától ismerte ezt a hölgyet, és mindig úgy bánt vele, mintha a lánya lett volna. Egész életében szerette és tisztelte az intelligens, erős lelkű és jószívű nőt. Talán dédanyjára, Chalais hercegnőjére emlékeztették őt, aki olyan szeretettel gondozta valaha a sánta kislányt. La Tour du Pin asszony pedig így írt Talleyrand-ról emlékirataiban: „Mindig azzal a családi és szeretetre méltó kedvességgel fogadott, amelytől sohasem tért el, amikor találkoztunk. Sok rosszat mondtak róla – s talán többet is lehetett volna, de azért nem kell mindent készpénznek venni! – s illett rá Montesquieu mondása is Caesarról: «E férfinak nem volt egy hibája sem, bár sok erkölcstelenséget követett el.» Ugyan már! Mindennek dacára senki más nem rendelkezett olyan vonzerővel, mint ő. Bármennyire is felverte magát az ember erkölcstelensége, viselkedése, életmódja ellen, mindaz ellen, amit a szemére vetettek, végül mégiscsak meghódította, ahogyan a madarat lenyűgözi a kígyó pillantása.”²⁵

Ez az intelligens, 1794-ben csak huszonnégy éves szépség Frédéric-Séraphim de la Tour du Pin Gouvernet (1759–1837) felesége volt.²⁶ Mária Antónia udvarhölgyeként közvetlen közelből végignézhette a párizsi asszonyok Versailles-ba vonulását 1789 októberében. Férje katonatiszt volt és diplomata (La Fayette oldalán az amerikai függetlenségi háborúban is részt vett), 1790-ban Nancy város fellázadt helyőrsége ágyút sütött rá, amikor megadásra szólította fel. A királyság megdöntése után bujkálniuk kellett Bordeaux-ban két apró gyermekükkel. Mind a férj, mind a feleség apja az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagja volt – mindkettőt letartóztatták, majd kivégezték.²⁷ A határozott fiatalasszony saját kezébe vette a család sorsának irányítását, s leánykori ismerőse, Thérésia Cabarrus önzetlen segítségének köszönhetően sikerült útleveleket szereznie. 1794 elején vitte át a házaspárt gyermekeikkel együtt az óceánon egy apró hajó, amelynek egész személyzete hat főből állt, a kapitányt is beleértve. Nem akartak se New York Cityben, sem Albanyban lakni, inkább eladták párizsi ruháikat az óceánon átszállított zongorával együtt, és egy farmot vásároltak.

Ahogy Ghislain de Diesbach írja, La Tour du Pin asszony valószínűleg „inkább büszkeségből, mint szükségéből játszotta el a farmer-feleség szerepét, mert szívesen adott leckét viselkedésből honfitársainak. E híresen erényes asszony szigorúan elítélte a hozzá hasonló helyzetben lévők elővigyázatlanságát és frivolságát, s vidéki menedékhelye mélyén az ön-

²⁵ *Mémoires de la Marquise de La Tour du Pin*. Paris, 2002. 422.

²⁶ Mint a régi rend igazi arisztokratái esetében, neki sem könnyű egyszerűen leírni a nevét. 1794-ig a Gouvernet grófnő nevet viselte, apósa tavaszi kivégzése óta a La Tour du Pin de Gouvernet grófnő címet, az utókor pedig La Tour du Pin márkinő néven ismeri, mivel férje 1820-ban megkapta a La Tour du Pin márkija címet XVIII. Lajostól. Az egyszerűség kedvéért La Tour du Pin asszonynak fogjuk nevezni.

²⁷ Apósa, Jean-Frédéric de La Tour du Pin Gouvernet (1727–1794), Paulin grófja (és sok más cím birtokosa) marsall és 1789. augusztus 4-től 1790. november 16-ig XVI. Lajos hadügyminisztere volt. Tanúként előállították Mária Antónia királyné perében, aki iránt a bíróság előtt is oly nagy tiszteletet tanúsított, hogy ezek után maga sem számíthatott kegyelemre. 1794. április 28-án végezték ki. La Tour du Pin asszony apját, Arthur Dillon gróftól április 13-án végezték ki Pierre-Gaspard Chaumette-tel, a párizsi községtanács ügyészével, Desmoulins feleségével és Párizs püspökével együtt. A vérpadon a királyt éltette.

elégültség örömeit élvezte. Van némi affektáltság és tüntetés abban, ahogy semmiben sem akart különbözni szomszédjaitól, a derék farmerektől, akiknek, ahogy naplójában írja, sohasem utalt arra, hogy korábban milyen társadalmi állást töltött be.²⁸ Ghislain de Diesbach igazságtalan: La Tour du Pin asszonyt csak azért tartották „híresen erényesnek”, mert a férjével együtt nagyon szerették egymást. (Róla írta oly gúnyosan Talleyrand Bostonból, hogy mindig a férjével alszik.) Nem akart ő leckét adni viselkedésből, hiszen csak azok tudhatták, hogyan él, akik meglátogatták. De miután korábbi világa teljesen összeomlott körülötte, úgy döntött, nem ragaszkodik a régi konvenciókhoz, és az új környezetben ugyanúgy megállja majd a helyét, mint bármelyik farmer felesége. Egy arisztokrata mindent elvisel – de nem panaszkodik. Ősei, a Dillon-család jelmondata így hangzott: „Amíg élek, remélek!” A házaspár nem tett mást, mint amit az általuk képviselt, ősi nemesség becsületkódexe diktált. Servir et manitenir – szolgálni és fenntartani, e két szóban foglalták össze a francia nemesség kötelességeit. Szolgálni a királyt kell, fegyverrel és tanáccsal, fenntartani pedig a nemesi becsületet és életmódot. A férj családja az 1349-ig Dauphiné középkori tartomány fejedelmeit adó vienne-i gróftól (*Dauphin de Viennois*) származott.²⁹ La Tour du Pin asszony ősei középkori ír nemesek voltak, dédapja II. Jakab király kíséretében hagyta el hazáját az 1688–1689-es „dicsőséges forradalom” után. Az asszony minden bizonnyal úgy vélte, ha ősei el tudták hagyni hazájukat, s idegen földön is képesek voltak tekintélyt kivívni, nekik is képessé kell válniuk erre.³⁰ Szolgálni már nem volt kit – fenntartani azonban volt mit: az ősi nemesi becsületet.

Ennek jegyében választották Amerikában is a nemesi lét utolsó lehetőségét: saját birtokot szereztek, mert csak a föld gyümölcsein alapuló életmód illik egy nemesi családhoz. Aki más szolgálatába áll, a régi rend szabályai szerint elveszíti nemességét – aki viszont saját földjét műveli meg, arra évszázadokkal korábban is úgy tekintettek, mintha csak nemesi parkját szépitgetné. La Tour du Pin asszony pedig bátran vállalt minden munkát, mert úgy vélekedett, hogy „a semmittevésre csak a háziszolgák büszkéek!”³¹ Amíg a Troy és Schenectady között megvásárolt farmjukat nem hagyták el annak korábbi tulajdonosai, Troyban béreltek egy gerendaházat. Itt került sor 1794 októberének egyik napján a híres találkozóra, amely oly sok író és történész fantáziáját megragadta.³²

Talleyrand és Beaumetz megérkezett a gerendaházhoz, és megpillantották a kertben a francia arisztokrácia egyik legelőkelőbb, legműveltebb és legszebb fiatalasszonyát, amint báránycombos csontoz egy szekercével, és megpróbálja nyársra húzni. Híresen szép, szőke haja le volt nyírva – még a hajón vágta le a szakács ollójával, és belehajította az óceánba, hogy ne zavarja férje és gyermekei ápolásában. (Az amerikaiak azt terjesztették, hogy a francia hóhérok vágták le a haját, előkészítve őt a guillotine-ra.) A helyi farmer-feleségek ruházatát viselte: kék-fekete csíkos gyapjúszoknyát, köténnyel, és sötét kartonpruszlikot.

²⁸ Diesbach, Ghislain de: *Histoire de l'Émigration. 1789–1814*. Paris, 1998. 506.

²⁹ A *Dauphin* (jelentése: delfin) keresztnév a középkor folyamán területszerzéssel a vienne-i grófságból (*Viennois*) kinövő délkelet-franciaországi Dauphiné hercegség uralkodói rangjának nevévé vált, s „*Viennois dauphinjei*” (*Dauphin de Viennois* vagy *Dauphin du Viennois*) néven emlegették őket. 1349-ben Dauphiné gyermektelen hercege eladta országát VI. Fülöp francia király unokájának. Dauphiné ettől kezdve a trónörökösök apanázsa lett, ezért őket is *dauphin* néven emlegették. Az elnevezés eredete: a Földközi-tenger közelében lévő tartomány címerállata a delfin volt.

³⁰ Lásd minderről az asszony részletes életrajzát: Morehead, Caroline: *Dancing to the Precipice. The Life of Lucy de la Tour du Pin, Eyewitness to an Era*. New York, 2009.

³¹ *Mémoires de la Marquise de La Tour du Pin*, 17.

³² Lásd például: Schama, Simon: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Budapest, 2001. 1064–1070.

Talleyrand pedig ezúttal is megtalálta a helyzethez illő szavakat. „Hirtelen felhangzott mögöttem egy mély hang – olvashatjuk La Tour du Pin asszony emlékirataiban. – Franciául szólalt meg: «Több méltósággal nem is lehetne nyársra tűzni egy báránycombot!» Gyorsan megfordulva Talleyrand és Beaumetz urakat pillantottam meg.”³³

Talleyrand is különös látványt nyújthatott napégette arccal, lófarokban összefogott hajával és viseltes vadászingében, amelyben minden bizonnyal jobban hasonlított Daniel Boone-ra, a híres határvidéki vadászra, mint Autun püspökére vagy a nemzetgyűlés képviselőjére. Beköszöntő mondatával egyrészt bókolt egy huszonéves asszony előtt, akinek a szépségét még az egyszerű ruházat sem rejthette el. Másrészt ironikusan jelezte helyzetük abszurditását: valaha Versailles-ban találkoztak, az uralkodópár lakosztályaiban, majd a Mars-mezőn, ahol Talleyrand misét celebrált a Bastille bevételének egyéves évfordulóján, 1790. július 14-én, a Szövetség Ünnepe (Fête de la Fédération) alkalmából, La Tour du Pin asszony pedig a királyi család számára emelt balkonról nézte az ünnepi felvonulást. Most pedig New York határvidékén üdvözölhetik egymást, ahol a grófné használt kötényben egy nyers húsdarabbal küszködik. Ugyanakkor a nemesi öntudat is érezhető Talleyrand szavaiából: mindent elveszíthetnek, de a méltóságukat soha! La Tour du Pin asszony sorscsapások közepette tanúsított lelkiereje dédanyja, Chalais hercegnője egykori kijelentését juttathatta Talleyrand eszébe: „A jó fák nem fajzanak el...”³⁴ Megeshet, hogy egy igazi arisztokrata hölgy maga mos családjára, maga feji teheneit és maga húzza nyársra a báránycombot – de azt is méltósággal csinálja.

A férfiak átadták Schuylerék meghívását aznapra, a fiatalasszony pedig meginvitálta őket másnapra, hogy közösen fogyasszák el a báránycombot. A találkozókön bőségesen volt mit megbeszélni. „A vér áradatban folyt Párizs utcáin. Madame Élisabeth is elpusztult.³⁵ Mindannyiunk rokonai és barátai a terror áldozatai közé kerültek. El sem tudtuk képzelni, mindez hogyan érhetne véget. Amikor megérkeztünk a jó tábornokhoz [Philip Schuylerhez], messziről integetett és kiabált felénk: «Jöjjenek, jöjjenek! Nagy újságok vannak Franciaországból!» Bementünk a szalonba, és valamennyien felkaptunk egy hírlapot.”³⁶ Az emigránsok csak ezekből az újságokból szereztek tudomást a francia forradalom július végén bekövetkezett fordulataról, Robespierre bukásáról és a terror lezárásáról. Talleyrand egy-két órán át örvendezhetett, hogy bebörtönzött sógornője, Archambaud nevű öccsének felesége, Sabine de Sénozan de Viriville eszerint megmenekült a kivégzéstől. (Archambaud még 1790-ben emigrált, abban reménykedve, hogy amennyiben feleségét hátrahagyja, vagyonukat, amely az asszony nevéen volt, nem kobozzák el.) Az est folyamán azonban Talleyrand „újra felvett az asztalról egy újságot, amelyről azt hitte, már elolvasta, s megtalálta benne a thermidor 9-e reggelén, Robespierre megvádolásának napján kivégzett áldozatok rettenetes listáját, s az asszony neve ott szerepelt. (...) Halálra ítélesekör azt javasolták neki, nyilvánítsa állapotosnak magát, hogy legalább néhány órát nyerjen, ő azonban nem volt hajlandó erre.” Ezzel véget is ért az a jó hangulat, amelyről La Tour du Pin asszony évtizedek múlva is így emlékezett: „E szörnyű hír ismerete nélkül a tábornoknál töltött esténk a legkellemesebbek közé tartozott volna.”³⁷

³³ *Mémoires de la Marquise de La Tour du Pin*, 242.

³⁴ Talleyrand: *Mémoires*, 12–13.

³⁵ Élisabeth Philippine Marie Hélène de France (1764–1794), XVI. Lajos húga, aki egyáltalán nem politizált, csak hűen kitartott bátyja oldalán.

³⁶ *Mémoires de la Marquise de La Tour du Pin*, 242–243.

³⁷ *Mémoires de la Marquise de La Tour du Pin*, 243.

Talleyrand továbbra is a La Tour du Pin házaspár barátjának tekintette magát, s mindenben a segítségükre volt. Lucynek ajándékozott egy orvosság-készletet, Philadelphiából küldött az asszonynak egy női nyerges kantárral és minden kiegészítő felszereléssel, valamint stilton sajtot és kinint a malária ellen. Amikor pedig megtudta, hogy a philadelphiai bank, amelyre La Tour du Pinék a váltóikat bízta, másnapra csődöt akar bejelenteni, rátorzta az ajtót a bankarra, megfenyegette, hogy nyilvánosságra hozza becselenségét, így megszerezte tőle a váltókat, és átadta a grófnak.³⁸ La Tour du Pin asszony pedig mindenben rászolgált erre a megkülönböztetett bánásmódra. Megvásárolta rabszolgáinak családtagjait is, majd valamennyit felszabadította. Szívélyes viszonyt alakított ki a farmja körül fel-felbukkanó irokézekkel, s egy vénséges és ijesztő külsejű indián asszony is csak így emlegette őt: „Latour asszony (...) a régi országból (...) nagy hölgy (...) nagyon jó szegény squawhoz.”³⁹

New York állam határvidékén

Október 12-én Talleyrand és négy társa útnak eredtek a Mohawk-folyó mentén az Oneidató irányába. Ezen a kelet-nyugat irányú, Albany és a Niagara közti útvonalon menekültek Kanada felé a függetlenségi háború után a „loyalisták” (vagyis a brit-párti amerikaiak), erre indultak nyugatra az új-angliai telepesek, itt építették meg negyedszázad múlva az Erie-csatornát, majd újabb húsz év múlva New York állam egyik első vasútvonalát Mohawk & Hudson Railroad néven.

Amikor Talleyrand erre járt, a farmerek már eljutottak a hosszúkás formájú, észak-déli irányban elnyúló tavakig (Finger Lakes), amelyek táján valaha az Irokéz Konföderáció törzsei éltek. Ekkorra már csak a tavaktól nyugatra fekvő terület maradt meg az indiánok kezén, s az is csak 1797-ig.⁴⁰ Az őslakosság nem zaklatta az utazókat. Három és fél évvel korábban az ifjú Chateaubriand így írt a vidékről: „Miután átkeltem a Mohawk folyón és behatoltam az érintetlen őserdőbe, a szabadság részegítő öröme kerített hatalmába; ide-oda járkáltam a fák között, és azt gondoltam: »Nincs több út, nincs több város, monarchia, köztársaság, nincsenek többé elnökök, királyok, nincsenek emberek«. (...) Sajnos, bár azt gondoltam, egyedül vagyok az erdőben, és ettől oly büszke lettem, hirtelen egy pajtába botlottam. Jókedvűen bepillantottam, s ebben a pajtában láttam életemben először bennszülötteket. (...) Egy apró termetű francia, púderezett és göndörített hajjal, almazöld ruhában, selymekabátban, muszlin nyakfodorral és kézelővel kis hegedűt nyekergetett, és a Madelon Friquet-re táncolni tanította az irokézeket.”⁴¹ Talleyrand-nak sem kellett tartania az egykor oly híres Irokéz Konföderáció tagjainak leszármazottaitól.

A kanadai angol katonák sem jelentettek veszélyt.⁴² Igaz, hogy még a kezükön volt több erő, amelyeket az 1783-as békeszerződés szerint át kellett volna adniuk az amerikaiaknak (Mackinac, Detroit, Niagara, Oswego, Oswegatchie, Point au Fer és Dutchman's Point), s

³⁸ *Mémoires de la Marquise de La Tour du Pin*, 253., 266.; Moorehead: *Dancing to the Precipice*, 219.

³⁹ *Mémoires de la Marquise de La Tour du Pin*, 255–256. Az algonkin eredetű *squaw* (ejtsd: szkó) szóról La Tour du Pin asszony még úgy tudta, hogy „vademberi” dolgokat jelölnek vele, „minden élőlényt vagy tárgyat, amely olyan vidékről való, ahová az európai civilizáció még nem hatolt be.” Később azonban egyre inkább csak indián asszonyokat neveztek így, és a szó egyre sértőbb színezetet öltött.

⁴⁰ *The American Heritage Pictorial Atlas of the United States History*. New York, 1966. 119.

⁴¹ Chateaubriand, François René de: *Síron túli emlékiratok*. Budapest, 1999. 92–93.

⁴² Ellentétben Michel Poniatowski állításával: *Talleyrand aux États-Unis*, 169–170.

amelyeket arra hivatkozva tartottak meg, hogy az amerikai kormányzatnak nem sikerült rávennie az amerikai adósokat arra, hogy fizessék meg adósságaikat a brit hitelezőknek, ám ez év novemberében John Jay főbíró már megkötötte Londonban azt a szerződést, amellyel ezt a problémát rendezték, s egy ideig a brit katonák sem ösztökélték az indiánokat a harcra. Az utazók számára a csörgőkígyók jóval nagyobb veszélyt képviseltek, mint az őslakosok vagy a távoli erődök brit katonái.

Talleyrand és társai gyorsan utaztak: pár hét alatt oda és vissza megtették az Albany és a Niagara közti, légvonalban is mintegy 400 kilométeres távolságot lovon, gyalog és csónakon. Október 30-én Talleyrand már jelentést írt Cazenove-nak. A mai Rome város helyén álló Stanwix-erődig a Mohawk folyó mentén utaztak. A gazdasági lehetőségekre figyelő Talleyrand természetesen felhívta a figyelmet jelentésében arra, milyen könnyű lenne egy csatornával összekötni a folyót az Oneida-tóval, s így létrehozni a közvetlen vízi útvonalat a Hudson és a Nagy-tavak között.⁴³ Elképzelését később az Erie-csatorna építői valósították meg. Az egészségtelen éghajlat miatt azonban a munkaerőt és a földeket túlságosan drágának tartotta, s úgy vélekedett, a terület túlságosan távol esik a világkereskedelem útvonalaitól, s túl közel az indiánokhoz, „akik a legutóbbi háború idején egész falvakat megskalptáltak”.

Innen nyugatra a vidék egyre lakatlanabbá vált. „Teljesen kegyetlen és teljesen vad természetet találtam, oly ősi erdőket, mint maga a világ, elpusztult növények és halott fák törmeléke borította a talajt, amely minden művelés nélkül életet adott nekik, más növények pedig már ott növekedtek, hogy a helyükre lépjenek és utánuk pusztuljanak. Liánok nehezítették haladásunkat. A folyócskák partjait erőteljes és friss növényzet borította. Néha nagy, természetes mezőségek nyíltak meg előttünk, amelyeket számomra ismeretlen virágok borítottak, majd egykori hurrikánok nyomaira bukkantunk, amelyek mindent elsöpörtek, ami az útjukba került.” Talleyrand azonban távolról sem rajongott annyira a természettért, mint Chateaubriand, s egyáltalán nem örvendezett azért, mert távol került a civilizációtól, hanem inkább arról ábrándozott, milyen nagy városok fognak felépülni valaha ezen a vidéken: „Képzeletünk működésbe lépett e hatalmas területen, városokat, falvakat és tanyákat helyeztünk el rajta. Az erdők megmaradhatnak a hegyek csúcsain, a lankákat azonban bő termés borítja majd, és máris nyájakat láttunk legelészni az előttünk elterülő völgy legelőin. Az ilyen vidékeken való utazásokat a jövő kimondhatatlanul megszépíti majd.”⁴⁴ Vagyis Talleyrand számára csak az emberi munka eredményei szépíthettek meg egy tájat. New York állam nyugati részének vad vidékén arra gondolt, hogy „ilyen volt nem régen az a hely is, ahol Penn és kétezer kivándorolt lefektette Philadelphia alapjait, ahol manapság nyolcvanezer lakos élvezi Európa minden luxusát.”⁴⁵ A természet minden szépsége abban rejlett számára, hogy modern nagyvárosok felépítését teszi lehetővé.

Az indiánoknál ugyanúgy hiányolta a vállalkozó szellemet és munkakedvet, mint Maine farmereinél. „Az igazi amerikai (...) elviseli az éghajlat szélsőségeit, leküzdi a talaj nehézségeit, lakhelyének gyors felállításával az első években meglepi az embert, de amikor háza készen van, és megélhetése biztosított, megáll és apátiába hanyatlik. Úgy tűnik, érzéketlen az érdek ösztökéléseire, ha ez nem érinti elsődleges szükségleteit. Korlátolt eszméi beszűkítik vágyainak körét, számításból vagy érzései alapján jobban kedveli a pihenést a fáradságot követelő élvezeteknél. Dolgosabb, s ennek következtében gazdagabb szomszédjainak példája sem készteti őt utánzásukra. Amiben eléri vagy meg is haladja német szomszédjait, az

⁴³ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 171.

⁴⁴ Talleyrand: *Mémoires*, 225–226.

⁴⁵ Talleyrand: *Mémoires*, 226.

házának és személyének tisztátalansága, amely szinte kifejezhetetlen.”⁴⁶ Az angol, német és holland telepesekről már jobb véleménnyel volt Cazenove-nak írt jelentésében, mert ők „szeretik a pénzt, és fáradozásra is készen állnak megszerzésére”.⁴⁷ Az utazó, aki emlékirataiban azzal vádolta az amerikaiakat, hogy túlságosan rajonganak a pénzért, minden jel szerint maga is elfogadta az Újvilág társadalmának értékrendjét, bár jóval finomabban adott ennek hangot.

A Niagara-vízesésről valamennyi korabeli utazó elragadtatottan számolt be. Chateaubriand arról írt emlékirataiban, hogy ő ugyan látta az Alpesekeket, a Pireneusokat és a Nílust is, de „a Niagara mindent elhomályosít.”⁴⁸ A majdani Lajos Fülöp király öccse, Montpensier hercege így fogalmazott hűgához írott levelében: „Ez a leghatásosabb, legfenségesebb látvány, amelyet valaha is megpillantottam.”⁴⁹ Talleyrand viszont egyetlen szót sem vesztetett a Niagara emlékirataiban, leveleiben és Cazenove számára írt jelentésében. Ez utóbbiban inkább a földek tulajdonságait, a birtokok méreteit, a termés várható hozamát ismertette. Vajon el sem jutott a Niagara-hoz, ahogy ezt egyik életrajzírója állítja?⁵⁰ Annyi bizonyos, hogy ha el akart volna jutni, megtekinthette volna – de talán ennyire nem érdekelték őt a természet szépségei.

Humorérzékét a vadonban sem veszítette el. Emlékirataiban felidéz egy esetet, amikor az éjszaka közepén elszakadt társaitól az erdő mélyén. Minden bizonnyal megfordult a fejében, hogy eljutott a mélypontra. Három éve még püspök volt és előkelő kapcsolatokkal rendelkező képviselő, majd diplomata. De el kellett hagynia hazáját, majd kiutasították Londonból, áthajózott az óceánon Philadelphiába, majd elhagyta ezt a várost is, határvidéki farmokat látogatott sorra, most pedig itt bolyong éjszaka a vadonban, elvesztette társait, mindene elfér néhány nyeregtáskában. Lehet ennél mélyebbre sülyedni? „Mindez olyan érzést keltett bennem, melyet nem tudok meghatározni, mert a legkisebb külső hatásra egy különös, mindentől független vidámságba olvadt. Amikor így kiáltottam: «Courtiade, ott van?», ő pedig így válaszolt nekem: «Ó, istenem, igen, nagy jó uram, itt vagyok!», lehetetlen volt, hogy ne nevessek a helyzetünkön. Ez az olyannyira szánsalmas «Ó, istenem, igen» és az Autun püspökéhez illő «nagy jó uram» megszólítás! Nem lehetett nevetés nélkül megállni.”⁵¹ Talleyrand bebizonyította, hogy nem csak jól tűri a sorscsapásokat, de képes önsajnálattól mentesen, iróniával tekinteni saját helyzetére.

Emlékiratában egy hosszabb határvidéki történetet is felidéz, amelynek ő maga volt az egyik komikus hőse. Helyszíneként „Connecticut mélyét” jelöli meg, a mai olvasó azonban arra gyanakodhat, hogy az anekdotára aligha kerülhetett sor ebben az aprócska, urbanizált, New Yorktól keletre fekvő államban; sokkal inkább illik a történet a határvidékre, New York állam középső vagy nyugati régiójába. Egyszer egy fárasztóan hosszú gyaloglás után vacsorát és szállást kínáltak nekik egy házban. Vendéglátóik, „egy vénember, egy ötven körüli asszony, két nagydarab fiatalember és egy lány” igazi amerikai vendégszeretettel fogadták az utazókat. Miután nagyot lakmároztak füstölt halból, sonkából és burgonyából, „nem sok idő kellett hozzá, hogy az erős sör és a pálinka felélénkítse a beszélgetést. A két fiatal-

⁴⁶ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 177.

⁴⁷ Poniatowski: *Talleyrand aux États-Unis*, 179.

⁴⁸ Chateaubriand, François René de: *Mémoires d'outre-tombe*. T. 1. Paris, 1997. 446.

⁴⁹ Louis Philippe, King of France: *Diary of My Travels in America*. New York, 1977. 133.

⁵⁰ Waresquiel: *Talleyrand*, 188.

⁵¹ Talleyrand: *Mémoires*, 229. A francia szövegben a *Monseigneur* megszólítás olvasható, amellyel csak a legmagasabb méltóságokhoz, királyi hercegekhez és főpapokhoz lehetett közelíteni. (Courtiade Talleyrand inasa volt.)

ember, akik már kissé felmelegedtek, közeli indulásukról beszéltek. Több hetet fognak hódvadászattal tölteni. Olyan lelkesen és olyan érdekesen beszéltek, hogy néhány pohár pálinka után Beaumetz úr, Huidekoper úr és jómagam is égtünk a vágytól, hogy csatlakozhassunk hozzájuk. Ez egészen új módszer volt több hét kihasználására vagy elvesztegetésére. Ahányszor feltettünk egy kérdést, annyszor adtak inni nekünk.”⁵²

Ez az este olyan emlékezetes maradt Talleyrand számára, hogy amikor több mint húsz év elteltével emlékiratain dolgozott párizsi vagy valençay-i kastélyában, egész pontosan fel tudta idézni a hódprém megszerzésének szabályait. Emlékezett arra, hogy hódra csak ősszel érdemes vadászni (és tavasszal, de ezt elfelejtette), hogy az állatokat leshelyen kell megölni, hogy széthasított fával kell csapdát állítani nekik (úgy látszik, a fémcsapda még ritka volt), s azt sem felejtette el, hogy a hód nem képes sokáig úszni a víz alatt, s amikor felbukkan levegőért, végezhetnek vele. Nem valószínű, hogy Napóleon külügyminiszterként eltöltött évei alatt találkozott volna olyan személlyel, akivel mindezt megbeszélhette volna.

Miután elmagyarázták nekik, hogyan kell megtámadni a hódok várát, „ezt a kis háborút olyan érdekesnek találtuk, hogy Beaumetz, aki nagyobb vadász volt vagy vígabb volt a többiekénél, azt javasolta ezeknek az uraknak, hogy bennünket is vegyenek be kis vállalkozásukba. Bele is egyeztek. Íme, beálltunk hát Connecticut hódvadászainak társaságába! Kezet ráztunk, s mindenki nagy nehezen megkereste az ágát.”⁵³

A történésznek nem lenne szabad illet tennie, de óhatatlanul is kész eljátszani a gondolattal: mi lett volna, ha Talleyrand állja szavát? Ha úgy találja, hogy jó ideje semmi sem sikerült neki, de most a hódprémbe megtalálhatja meggazdagodásának eszközét? Beteg lába, amellyel képes volt beutazni Maine-t és New York államot a Hudsontól a Niagaraig, aligha akadályozta volna meg új vállalkozásában. Ha John Wesley Powell pár évtized múlva az egyik karjának az elvesztése után is képes volt kétszer végighajózni a Green és a Colorado folyókon, hogy feltárja ismeretlen részeit, akkor a dongalábú Talleyrand-ból is válhatott volna sikeres prémvadász. De nem is úgy kell elképzelnünk őt, amint rojtos bőrruhában, térdig a patakvízben gázolva odaláncolja a mederbe vert karóhoz a csapdát, majd lenyúzza és megtisztogatja az állat irháját. Minden bizonnyal gyorsan felismerte volna ugyanis az Európában egyre divatosabbá váló, hódprémből készült kalapok, gallérok, kabátok és karmantyúk iránti keresletben rejlő lehetőségeket. Ezt a történelmi fordulatok is megkönnyítették. Az említett greenville-i szerződésben az indiánok lemondtak a mai Ohio állam területének kétharmadáról és a mai Indiana állam területének egy részéről. Elhárultak az akadályok a prémvadászok északnyugatra való vándorlása elől. Talleyrand felvehette volna a kapcsolatot a Montreal, a Hudson-öböl és St. Louis között nyírfa-kenukon cirkáló, úgynevezett voyageur kereskedőkkel, annál is könnyebben, mivel egy részük francia apa és indián anya gyermeke volt. Louisiana megvásárlása (1803), valamint Lewis és Clark expedíciója (1804–1806) után Talleyrand kihasználhatta volna a prémkereskedelem kiterjesztését a Mississippitől nyugatra. Manuel Lisával együttműködve részt vehetett volna a Missouri Fur Company (Missouri Prém Társaság, 1809) vagy John Jacob Astorral az American Fur Company (Amerikai Prém Társaság, 1808) megalapításában. Astor társaként alkalma nyílt volna arra, hogy a híres Tonquin nevű hajón körbehajózza a kontinenst, s részt vegyen az Astoria-erőd 1811-es megalapításában a Columbia-folyó torkolatánál. S ha nem végeztek volna vele is az indiánok, mint Astor oly sok emberével, visszatérhetett volna Robert Stuart

⁵² Talleyrand: *Mémoires*, 229.

⁵³ Talleyrand: *Mémoires*, 230.

és hat társa oldalán 1812-ben – elsőként átszelve a kontinenst nyugatról keletre, a majdani Oregon-ösvény útvonalán.

Ennyit Talleyrand elképzelt, alternatív életrajzáról. A mámoros fejjel tett ígéretekből és álmokból az ébredés után csak a másnaposság szédülete maradt meg. „Eljött a reggel. Az álom véget vetett a pálinka hatásának. Kezdtük belátni, hogy a vele fogyasztott sonka is nehéz eledel volt kissé. Az igazságnak megfelelően úgy véltem, hogy a készletek súlya a negyven fontot is megközelíti. Úgy találtuk, kissé hosszú idő lenne két hónapot az erdőben vagy a mocsárban tölteni, s azon törtük a fejünket, hogyan táncolhatunk vissza az este megkött egyezségtől. A házban hagyott néhány dollár fejében feloldottak minket adott szavunk alól, mi pedig folytattuk utunkat, kissé szégyenkezve az előző este miatt.”⁵⁴

Október utolsó napjaiban Talleyrand visszatért Albanybe, s november 16-án újra megérkezett Philadelphiába; másfél év múlva pedig elhagyta Amerikát. A prémvadász-pályafutás vonzereje sem tudta eltéríteni őt a politikától, s megfosztani Franciaországot majdani leghíresebb külügyminiszterétől és diplomatájától.

Talleyrand in the Wild West

In 1794, the United States was not a comfortable place for an emigrant French aristocrat like Talleyrand. George Washington refused to take official notice of Talleyrand's presence and risk a conflict with the French regime but he met Alexander Hamilton, and had a very high opinion of him. Talleyrand took advantage of the opportunities for making money: he engaged in various land speculations, just like everybody else. He organized a reconnaissance mission to travel north for Maine and scout around for land-purchasing possibilities. They visited other French emigrants, like the La Tour du Pin family. Then they made their way up towards the Lake Oneida. Once they even fancied themselves as beaver hunters. Where other French emigrants, like Chateaubriand, have found material for romantic fantasizing, Talleyrand saw opportunities for profit and economic development.

⁵⁴ Talleyrand: *Mémoires*, 230.

LÉVAI CSABA

„Van esély a nyitásra a császár részéről”

Egy Habsburg–amerikai kereskedelmi egyezmény lehetősége az 1780-as években amerikai szemmel

Az amerikai forradalom kirobbanása és a független Amerikai Egyesült Államok létrejötte olyan nemzetközi horderejű esemény volt, amely a Habsburg Birodalomban is éreztette hatását, s amely mellett a birodalom vezetői sem mehettek el szó nélkül. Ez a hatás a kommunikációs tekintetben az Újvilágtól meglehetősen távol fekvő Magyarországon is érezhető volt.¹ Jelen tanulmányomban azonban nem ezzel a hatással foglalkozom, hanem azt vizsgálom, milyen körülmények között és miért került sor arra a kezdeményezésre az 1780-as években, amely a két ország közötti kereskedelmi egyezmény megkötésére irányult. Érdeklődésem középpontjában az amerikai fél álláspontjának vizsgálata áll, vagyis az, hogy az Egyesült Államok akkori vezetőit milyen tényezők motiválták egy ilyen szerződés megkötésére.

A kérdés többféle szempontból is érdeklődésre tarthat számot a magyarországi olvasóközönség és történész szakma részéről. Egyrészt Magyarország a Habsburg Birodalom részét képezte, s ilyen módon ez a kísérlet az egyik első törekvés volt arra, hogy kereskedelmi kapcsolatok jöjjenek létre hazánk és az Amerikai Egyesült Államok között. Mint látni fogjuk, a tárgyalások során Magyarország gazdasági potenciálja is érvként jelent meg a tárgyalópartnerek között, azaz hazánk nemcsak közvetett módon érintett félként, hanem közvetlenül is részese volt az ügyletnek. Másrészt azért is fontos tudni e kísérletről, mivel az Magyarországon gyakorlatilag ismeretlen, s a kérdés angol nyelvű irodalma is nagyon szegényes. Az egyesült államokbeli történeti irodalomban jómagam mindössze két nagyon régi és meglehetősen rövid írást ismerek, amely kifejezetten az osztrák–amerikai szerződés kérdésével foglalkozik. Az első egy átfogó tanulmány a korai amerikai szerződéskötési kísérletekről, mely az események rövid ismertetésére szorítkozik, s az osztrák szerződés kérdését alig egy oldalnyi terjedelemben érinti. A másik pedig zömmel olyan, a korabeli amerikai viszonyokra vonatkozó dokumentumok közlése egy mindössze másfél oldalas bevezere-

¹ A tanulmány elkészítésével kapcsolatos kutatásokat a *Thomas Jefferson Foundation* keretében működő *International Center for Jefferson Studies* ösztöndíja tette lehetővé 2010 augusztusában és szeptemberében. Az amerikai forradalom Habsburg Birodalomra és Magyarországra gyakorolt hatására vonatkozóan széles körű szakirodalom áll rendelkezésre. Lévai Csaba: *The Relevance of the American Revolution in Hungarian History from an East-Central-European Perspective*. In: Newman, Simon (ed.): *Europe's American Revolution*. Basingstoke–New York, 2006. 94–122.; Závodszy Géza: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország a kezdetektől 1848-ig*. Budapest, 1992.; Závodszy Géza: *American Effects on Hungarian Imagination and Political Thought, 1559–1848*. Highland Lakes, 1995.; Fichtner, P. S.: *Viennese Perspectives on the American War of Independence*. In: Király Béla – Bárány György (eds.): *East-Central-European Perceptions of Early America*. Dordrecht, 1976. 19–29.

tővel, amelyek nagy része az Egyesült Államokba küldött osztrák megbízottól, Beelen-Bertholff bárótól (1729–1805) származik.² De nem jobb a helyzet akkor sem, ha az ügyletben szereplő amerikai diplomatákkal foglalkozó szakirodalmat vesszük szemügyre. A Benjamin Franklinre (1706–1790), John Adamsre (1735–1826) és Thomas Jeffersonra (1743–1826) vonatkozó tengernyi munkából ismereteim szerint mindössze Merrill D. Peterson tett két művében futó említést az osztrák szerződésalkötési kísérletre, de csak illusztrációként használva azt Jefferson szerződésekkel kapcsolatos általános attitűdjének bemutatásához.³

A két ország közötti kapcsolatfelvétel lehetősége elég hamar, már 1777-ben felmerült. Ekkor nevezte ki a Második Kontinentális Kongresszus William Lee-t (1739–1795) az Egyesült Államok berlini és bécsi udvarhoz akkreditált megbízottjává. Az amerikai diplomata 1778 májusában meg is érkezett Bécsbe, ám ott semmilyen eredményt nem tudott elérni. (Jelen tanulmánynak nem célja William Lee küldetésének részletes bemutatása, mivel azt máshol már megtettem.)⁴ Sajnos az amerikai megbízott Bécsbe érkezése nem a legjobb időben történt. A Habsburg Birodalom és Poroszország között küszöbön állott a bajor örökösödési háború kirobbanása. S bár Ausztria azon Franciaország szövetségese volt, amely az Egyesült Államokkal is szövetségesi kapcsolatban állt, ilyen körülmények között a Habsburg-monarchia vezetői nem akarták elveszíteni Nagy-Britannia jóindulatát az Egyesült Államok függetlenségének elismerése vagy egy vele kötendő kereskedelmi megállapodás következtében.⁵ Lee-t ugyan fogadta Anton Wenzel Kaunitz-Rietberg (1711–1794) herceg kancellár, de szigorúan csak mint „amerikai utazót”, s nem mint az amerikai köztársaság hivatalos megbízottját. A kancellár rideg viselkedése egyértelműen Lee tudomására hozta, nincs esély arra, hogy Bécs belátható időn belül elismerje az Egyesült Államok függetlenségét. A kudarc elsődleges oka tehát az európai nagyhatalmi politikában keresendő, ám azt is megállapíthatjuk, hogy némi felelősség az amerikai felet is terheli. William Lee ugyanis semmilyen előzetes diplomáciai tapasztalattal nem rendelkezett, németül egyáltalán nem, franciául pedig gyengén beszélt, s nem diplomáciai megbízatása volt az, ami legjobban lekötötte a figyelmét. Sokkal jobban érdekelt az Európában tartózkodó amerikai diplomaták közötti rivalizálás, nevezetesen a Lee testvérek, William és Arthur, illetve Benjamin Franklin és Silas Deane között kibontakozó ellentét.

² Burnett, Edmund C.: *Note on American Negotiations for Commercial Treaties, 1776–1786*. The American Historical Review, vol. 16. (1911) no. 3. 579–587.; Van Houtte, Hubert: *American Commercial Conditions, and Negotiations with Austria, 1783–1786*. The American Historical Review, vol. 16. (1911) no. 3. 567–578.; Beelen-Bertholff báró amerikai küldetéséről a későbbiekben még részletesebben is szó esik majd.

³ Peterson, Merrill D.: *Thomas Jefferson and Commercial Policy, 1783–1793*. The William and Mary Quarterly, vol. 22. (1965) no. 4. 593.; Peterson, Merrill D.: *Thomas Jefferson and the New Nation. A Biography*. Oxford – New York, 1970. 309.

⁴ Lévai Csaba: *Egy amerikai Bécsben, avagy bevezetés a korai amerikai diplomácia kulisszatitkaiba*. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium*. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről. Budapest, 2007. 30–49. William Lee útjára és fogadtatására vonatkozóan lásd még: Roeder, K. A.: *William Lee: Our First Envoy to Vienna*. Virginia Magazine of History and Biography, vol. 86. (1978) no. 2. 163–168.; Fichtner: *Viennese Perspectives on the American War of Independence*, 19–29.

⁵ 1778 júliusában valóban ki is robbant a háború a Habsburg Birodalom, illetve Poroszország és Szászország között. Az utóbbi két állam mindenképpen szeretne volna megakadályozni Bajorország Habsburg-fennhatóság alá kerülését, s ez a törekvésük sikerrel is járt. A konfliktust lezáró tescheni béke (1779. május) csak egy kis területet, a mintegy 2200 négyzetkilométer kiterjedésű ún. *Innviertelt* juttatta Ausztriának.

Az amerikai fél a kudarc ellenére is fenntartotta azt az álláspontját, hogy jó kapcsolatokra törekszik a Habsburg-monarchiával, ám a két fél viszonyában igazi változás csak II. József (1780–1790) trónra léptével következett be.⁶ Mint ismeretes, II. József reformjai nem kis mértékben a birodalom gazdasági versenyképességének megerősítését szolgálták, ami a külkereskedelem fejlesztését is megkívánta, s ebből a szempontból az Egyesült Államok kívánatos partnernek látszott. Az amerikai félben pedig megvolt a megfelelő fogadókészség, mivel ők arra a helyzetre kerestek megoldást, hogy miként lehetne új alapokra helyezni a korábban Nagy-Britannia által dominált amerikai külkereskedelmet. Az amerikai álláspont kialakításában persze politikai szempontok is szerepet játszottak, amennyiben a megkötendő kereskedelmi szerződések tárgyalása során azt is mindig mérlegelték, hogy az milyen hatással lehet az Egyesült Államok külkapcsolataira és szövetségeseire.

A korabeli amerikai külkereskedelmi politika alakítására nagy hatással volt az a Thomas Jefferson, aki kezdetben a Konföderációs Kongresszus tagjaként (1783–1784), majd az Egyesült Államok legfontosabb Európába akkreditált diplomatájaként (1784–1789) működött az 1780-as években. Jefferson számára a külkereskedelmi politika tágabban értelmezett politikai gondolkodásának szerves részét képezte. Úgy gondolta, hogy az amerikai forradalom demokratikus vívmányai akkor őrizhetők meg az új amerikai köztársaságban, ha az a saját birtokait saját kezükkel megművelő földművesek demokráciája marad. Szemben ugyanis a bérért dolgozó ipari munkásokkal – akik éppen ezért alkalmazójukkal szemben kiszolgáltatott, függő helyzetben vannak –, az önállóan gazdálkodó farmerek meg tudják őrizni függetlenségüket s ezáltal erényességüket, ami viszont elengedhetetlen feltétele a republikánus politikai rend fennmaradásának. Egyedül ők képesek önálló, független politikai vélemény megfogalmazására, s ezért a fiatal amerikai köztársaság gazdasági és politikai rendszerét rájuk kell alapozni. Jefferson úgy látta, az óriási nyugati földkérszletek lehetővé teszik az Egyesült Államok számára, hogy még nagyon sokáig az erényes földművesek demokráciája maradjon. Az általuk megtermelt javakat viszont részben a világpiacon kell értékesíteni, hogy az így keletkezett jövedelemből finanszírozni tudják a mégis csak szükséges iparcikkek behozatalát. Jefferson gondolkodásában tehát a külkereskedelem elengedhetetlen feltétele volt a jól működő demokratikus rend fennmaradásának.⁷

⁶ Az amerikai forradalom kirobbanásakor József még csak német-római császár volt (1765 óta), hiszen a Habsburg Birodalomban akkor még anyja, Mária Terézia (1740–1780) uralkodott. József ekkoriban még elítélően nyilatkozott a törvényes királyuk ellen lázadó amerikaiakról, és III. György brit uralkodót (1760–1820) együttérzéséről biztosította. Amint a bécsi brit követnek megfogalmazta, „az ügy, amelyért Anglia harcol, minden uralkodó ügye, mivel közös érdekük a törvénynek való alávetettség és engedelmisség fenntartása a környező monarchiákban [...] Örömmel tekintek a nemzeti erő azon erőteljes eszközeire, melyeket a király alkalmaz annak érdekében, hogy lázadó alattvalóit behódolásra készítse, és őszintén kívánok teljes sikert ezekhez a módszerekhez.” Véleménye azt követően változott meg, hogy a Habsburg Birodalom trónját is elfoglalta, és önálló uralkodásba kezdhetett, ám ekkor sem elsősorban ideológiai, hanem praktikus okokból. Morris, Richard B.: *The Peacemakers. The Great Powers and American Independence*. Boston, 1983. 151–158., 153. A bécsi udvarnak az amerikai forradalommal kapcsolatos véleményére lásd még: Fichtner: *Viennese Perspectives on the American War of Independence*, 19–29. A tanulmányban található angol nyelvű szövegeket saját fordításomban közlöm.

⁷ Jefferson 1781 és 1783 között dolgozott egyetlen könyv méretű írásán (*Notes on the State of Virginia*), amely 1784-ben jelent meg először Párizsban. Ennek 19. fejezetében fejtette ki politikai gazdaságtani alapelveit, s ennek egy része magyarul is olvasható: Jefferson, Thomas: *Jegyzetek Virginia államról. XIX. kérdés: Az ipar, a kül- és a belkereskedelem jelenlegi állapota*. In: Lévai Csaba (szerk.): *Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez*. Debrecen, 1997. 110–112.

Mivel ilyen létfontosságú dologról van szó, Jefferson úgy gondolta, hogy a külkereskedelem szabályozásának a központi, szövetségi kormányzat hatáskörébe kell tartoznia. Ez a pont azért figyelemreméltó, mivel 1781 és 1789 között az Egyesült Államok első szövetségi alkotmányaként funkcionáló Konföderációs Cikkelyek voltak hatályban, melyek nagy önállósággal rendelkező tagállamok laza föderációját hozták létre, s amelyek szövegében végig kisbetűs, egyszerű jelzős szerkezetként szerepelt az „egyesült államok” kifejezés. A IX. cikkely ugyan a külkereskedelmi szerződések megkötését a Konföderációs Kongresszus kizárólagos hatáskörébe utalta, de így is széles beleszólási jogkört biztosított a tagállamok számára.⁸ Jefferson ezt a cikkelyt úgy értelmezte, hogy az lehetőséget nyújt a konföderáció központi kormányzatának, hogy a külföldi országokkal kötött kereskedelmi szerződések formájában szabályozza az Egyesült Államok külkereskedelmét.⁹

Elméletileg Jefferson a külkereskedelmi politika legfontosabb alapelveinek a kölcsönös előnyökön alapuló szabadkereskedelmet tekintette, amely egyetlen ország számára sem jelent „kivételezett” kapcsolatokat. El kívánt tehát szakadni a korban uralkodó merkantilista gyakorlattól, mivel úgy vélte, az amerikai forradalom győzelme lehetővé teszi ezen elavult elvek meghaladását.

A Konföderációs Kongresszus először 1783. október 29-én fektette le azokat az irányelveket, amelyeket figyelembe kívántak venni az európai hatalmakkal kötendő kereskedelmi szerződések tárgyalása során. A majdani amerikai tárgyalófeleknek szóló utasítások második pontja leszögezte, hogy az egyezményeket „a szerződő felek kölcsönös előnyeit” figyelembe véve, „a legteljesebb egyenlőség és kölcsönösség alapján” kell megkötni. Mindezt olyan elvként ajánlotta az amerikai delegáció tagjainak figyelmébe, „amelytől semmilyen esetben sem térhetnek el”. Az utasítások ez alól egyetlen kivételt engedtek, nevezetesen azt, hogy az újonnan megkötött szerződések „nem állhatnak ellentétben azokkal a szerződésekkel, amelyeket az Egyesült Államok Franciaországgal és más külföldi hatalmakkal már megkötött”.¹⁰

Jefferson tagja volt annak a háromtagú bizottságnak, amelyet a Kongresszus a külkapcsolatokra vonatkozó áttekintő jelentés elkészítésével bízott meg. Ami az európai hatalmakkal kötendő szerződések alapelveit illeti, a bizottság 1783. december 20-án benyújtott jelentésének első pontja megállapította, hogy „a szerződő feleknek rendelkezniük kell azzal a joggal, hogy saját gyártmányaikat és árucikkeiket saját hajóikon szállítsák a másik fél kikötőibe, s ennél fogva, hogy a másik fél termékeit és áruit hasonló módon, szabadon elszállíthassák oda, ahová a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzetek számára engedélye-

⁸ „A kongresszusban összegyűlt egyesült államok egyedüli és kizárólagos joga és hatalma, hogy [...] szerződéseket és szövetségeket kössön, feltéve, hogy egyetlen olyan kereskedelmi szerződést sem kötnek, amely az egyes tagállamok törvényhozó hatalmát korlátozná abban, hogy a külföldiekre is olyan illetékeket és vámokat vethessenek ki, mint saját népükre, vagy amely megtiltaná bármilyen áruféleség vagy cikk kivitelét vagy behozatalát.” *A konföderáció és az örökkévaló unió cikkelyei*. In: Lévai Csaba (szerk.): Új rend egy új világban, 170–171.

⁹ Jefferson kereskedelempolitikai elveire és az európai hatalmakkal kötendő szerződésekre vonatkozó véleményére lásd: Peterson: *Thomas Jefferson and Commercial Policy*, 584–610.; Peterson: *Thomas Jefferson and the New Nation*, 303–314. Jefferson kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos felfogásának tárgyalása során erősen támaszkodtam Merrill D. Peterson gondolatmenetére. Jefferson kereskedelempolitikai elvei szoros kapcsolatban álltak politikai gazdaságtani nézeteivel. Erre vonatkozóan magyarul lásd: Lévai Csaba: *Hahner Péter: Thomas Jefferson és a francia forradalom*. BUKSZ-Budapesti Könyvszemle, vol. 11. (1999) no. 3. 323–327.

¹⁰ Hunt, Gaillard (ed.): *Journals of the Continental Congress 1774–1789*. Vol. 25. Washington D.C., 1922. 754.

zett, illetve, hogy megfizessék a megfelelő ellentételezést ott, ahol a fent nevezett csoportba tartozó államok megfizetik, s a mindkét irányú forgalom esetében csakis akkora vámot fizessenek, amekkorát ott a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzetek fizetnek”.¹¹ Az utasítás tehát a legnagyobb kedvezmény (*most favoured nation*) elvének alapján állt, ám ennek az elvnek az alkalmazása önmagában csak azt garantálta, hogy az adott ország külkereskedelmét nem fogják kevésbé kedvezően megítélni, mint a többi olyan országét, amelyre ezt az elvet szintén alkalmazzák. Jefferson úgy vélte, a gyakorlatban is a lehető legnagyobb mértékben a kölcsönösen szabad kereskedelem kialakítására kell törekedni, ám azt is felismerte, hogy ezt az elvet a merkantilista politikát folytató korabeli európai államok aligha fogják maradéktalanul elfogadni. Ilyen körülmények között „a legnagyobb kedvezmény formulája nyújtotta az egyetlen reális kiindulópontot a tárgyalásokhoz”.¹²

Az amerikai forradalom előtt az észak-amerikai szárazföldi gyarmatok gazdasági életében kulcsszerepet játszott a különböző európai hatalmak Karib-tengeri birtokaival fenntartott kapcsolat.¹³ Igaz, hogy az európai gyarmattartó országok ezt a kereskedelmet már akkoriban is erőteljesen korlátozták, ám ezeket a papíron meglévő rendelkezéseket a legtöbb esetben nem tudták vagy nem akarták betartani. Az amerikai vezetők számára világos volt, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a fenntartása a függetlenség kivívása után is létfontosságú az amerikai gazdaság számára, s azzal is tisztában voltak, hogy az európai anyaországok továbbra is korlátozzák más országok hozzáférését nyugat-indiai birtokaik piacaihoz. Ezért ebben a vonatkozásban a hármass bizottság jelentése engedmények alkalmazását tette lehetővé az európai országokkal tárgyaló amerikai megbízottak számára. Jelentésük második pontja úgy rendelkezett, hogy az európai országok amerikai birtokai vonatkozásában az általános rendelkezésekhez hasonlóan „közvetlen kapcsolatokat” kell kialakítani, „vagy ha ez nem elérhető, akkor közvetlen és hasonló kapcsolatokat az Egyesült Államok és e területek meghatározott szabad kikötői között. Amennyiben ez sem valósítható meg, olyan engedélyek megszerzésére kell törekedni, amelyek lehetővé teszik, hogy ők a saját hajóikon szállíthassák terményeiket és áruikat közvetlenül ezekbe az államokba [az Egyesült Államokba], s hogy ezek az államok a saját hajóikon vihessék a saját áruikat és terményeiket ezekre a területekre.”¹⁴

Jefferson elképzelése szerint az európai országokkal kötendő szerződéseknek a kölcsönösen előnyös egyenlőségen kell alapulniuk, és ez alól azt a Franciaországot sem tekintette kivételnek, amellyel ekkoriban egyedülként volt kereskedelmi szerződése az Egyesült Államoknak, s amely hathatós segítséget nyújtott az amerikaiaknak a függetlenségi háború idején.¹⁵ Azt is meg kell jegyezni, hogy olyan hangok is hallatszottak a fiatal amerikai köz-

¹¹ A bizottság másik két tagja Elbridge Gerry (1744–1814) és Hugh Williamson (1735–1819) voltak. *Jelentés az Európába küldött amerikai követektől kapott levelekről*. In: Boyd, Julian P. (ed.): *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 6. Princeton, 1952. 393–394.

¹² Peterson: *Thomas Jefferson and Commercial Policy*, 591.

¹³ Az 1768 és 1772 közötti időszakban a gyarmati export értékének 26%-a irányult a nyugat-indiai szigetekre, és az import értékének 18%-a származott onnan. A karibi szigetek szerepe egyes gyarmati régiók gazdaságában ennél is jelentősebb volt. A fenti adatok Új-Anglia vonatkozásában 64, illetve 32% voltak. Hughes, Jonathan: *American Economic History*. Boston, 1990. 53–54.

¹⁴ *Jelentés az Európába küldött amerikai követektől kapott levelekről*. *The Papers of Thomas Jefferson*. VI. 394.

¹⁵ Az Amerikai Egyesült Államok és Franciaország képviselői két szerződést írtak alá 1778. február 6-án: egy szövetségi szerződést, valamint egy barátsági és kereskedelmi egyezményt. Ez utóbbi alapvetően azon alapult, hogy a két fél kölcsönösen a legnagyobb kedvezmény elvét érvényesítette egymással szemben a kereskedelem és a hajózás vonatkozásában. A szerződések tartalmára és

társaságban, amelyek – a britek ellen a közelmúltban megvívott háború ellenére – a Nagy-Britanniával fennállott kivételes gazdasági kapcsolatok fenntartása mellett emeltek szót, s ezért egy vele kötendő kereskedelmi szerződést helyeztek az első helyre. Ezek a hangok főleg az új-angliai államokban voltak erősek, amelyeket gazdaságilag hagyományosan erős kötelékek kapcsoltak az egykori anyaországhoz.¹⁶ Jefferson azzal egyetértett, hogy Nagy-Britanniával normalizálni kell a gazdasági kapcsolatokat, már csak a függetlenségi háborúból hátra maradt rendezetlen ügyek miatt is, s azzal is tisztában volt, hogy a brit reláció továbbra is fontos marad az Egyesült Államok számára. Úgy vélte azonban, hogy Nagy-Britanniának is be kell állnia a sorba, és a briteket sem szabad „kivételes elbánásban” részesíteni.¹⁷ Azon a véleményen volt, hogy az Egyesült Államok kereskedelmi szerződéseinek egységes rendszert kell alkotniuk, s ezeknek minden országgal az egyenlőségen és a lehető legnagyobb szabadságon kell alapulniuk. A jelentés fentebb idézett passzusából azonban az is kitűnik, hogy az amerikai birtokokkal rendelkező európai országokkal való szerződéskötést egyértelműen előnyben részesítették. Ennek – mint a későbbiekben látni fogjuk – nagy jelentősége lesz majd a Habsburg Birodalommal kötendő szerződés szempontjából. Jefferson felfogása abban is érvényre jutott, hogy „a szövetségi alkotmány alapján ezeket az Egyesült Államokat minden ilyen szerződés és minden ezekből származó ügy vonatkozásában egyetlen nemzetnek kell tekinteni”.¹⁸

A hármass bizottság javaslata azt a kérdést is rendezni kívánta, hogy kinek a hatáskörébe tartozzon a kereskedelmi szerződések tárgyalása és megkötése. A bizottság jelentésében megállapította, hogy az október 29-én elfogadott instrukciók csak a kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos tárgyalások megkezdésére és lefolytatására hatalmazták fel az Egyesült Államok Európában lévő képviselőit – azt is csak az európai országok vonatkozásában –, viszont az aláírás jogát már nem ruházták rájuk. Emellett azt sem határozták meg pontosan, hogy az amerikai köztársaságnak mely államokkal állna érdekében ilyen szerződések megkötése. A bizottság e hiányosságok kiküszöbölését, illetve a szerződéskötés feltételül szolgáló alapelvek újrafogalmazását javasolta. Ennek megfelelően tételesen felsorolták azt a tizenhat európai államot, amelyekkel az Egyesült Államoknak érdemes lenne szerződést kötni, s ezek között a „bécsi udvar” is szerepelt. Ezen túlmenően azt javasolták, hogy egy

megkötésük körülményeire lásd: Dull, Jonathan R.: *A Diplomatic History of the American Revolution*. New Haven – London, 1985. 75–103.

¹⁶ 1768 és 1772 között az új-angliai import értékének 66%-a származott az anyaországból, míg az export értékének 18%-a irányult oda. Hughes: *American Economic History*, 54.

¹⁷ Peterson: *Thomas Jefferson and Commercial Policy*, 592. A Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok között 1783. szeptember 3-án megkötött párizsi békeszerződés IV. cikkelye értelmében a két ország kölcsönösen elismerte a két fél állampolgárai közötti törvényes adósságokat. Még a gyarmati korra visszamenően nagyon sok amerikai – főleg déli – mezőgazdasági termelő volt eladósodva brit hitelezők irányába. Ilyen volt maga Thomas Jefferson is. A békeszerződés V. cikkelye szerint a Konföderációs Kongresszus „komolyan azt ajánlja” a tagállami törvényhozásoknak, hogy a háború alatt elkobzott tulajdonukért részesítsék kárpótlásban a brit oldalon maradt „brit alattvalókat”, míg a VII. cikkely arról rendelkezett, hogy az Amerikát elhagyó brit csapatok semmilyen amerikai tulajdonban lévő dolgot – külön kiemelve a rabszolgákat – nem vihetnek magukkal. E rendelkezés ellenére több ezer szökött rabszolga hagyta el a brit csapatokkal az új független államot. A brit alattvalókkal szembeni adósságok visszafizetésére, a brit hűségén maradt amerikaiak kárpótlására, valamint a britekkel távozott rabszolga-tulajdonra vonatkozó tárgyalások még évekkel a háború után is folytak. A békeszerződés teljes szövegét lásd például: Morris: *Peacemakers*, 461–465.

¹⁸ *Jelentés az Európába küldött amerikai követektől kapott levelekről*. The Papers of Thomas Jefferson VI. 394.

külön Európába küldendő bizottságot nevezzenek ki az európai hatalmakkal kötendő barátsági és kereskedelmi szerződések tárgyalására, amely a szerződések aláírásának jogával is rendelkezne, természetesen azzal a feltétellel, hogy azokat a Kongresszusnak utólagosan ratifikálnia kell. A bizottság megbízatása két évre szólt volna, tagjainak pedig John Adamset, Benjamin Franklint és John Jayt (1745–1829) javasolták.¹⁹

A Konföderációs Kongresszus 1784. május 7-én lényegében változtatás nélkül iktatta határozatba a hármas bizottság jelentését. Az egyetlen jelentősnek mondható módosítás az volt, hogy John Jay helyett Thomas Jeffersont választották meg a bizottság harmadik tagjának. A Habsburg Birodalommal kötendő barátsági és kereskedelmi szerződés szempontjából nagy jelentősége lesz majd annak a határozatnak, amely szerint a megbízottak „megbízatása nem hosszabb ideig, mint két évig legyen érvényes”.²⁰

Az Egyesült Államok tehát a maga részéről megteremtette a jogi és diplomáciai feltételeket ahhoz, hogy kereskedelmi szerződéseket kössön az európai hatalmakkal. Egy, a Habsburg Birodalommal kötendő szerződés lehetősége azonban már korábban felmerült. William Lee fentebb említett kudarcát követően, az 1770-es évek végén az Európában állomásozó amerikai diplomaták nem sok reményt fűztek egy Ausztriával kötendő szerződéshez. 1779 augusztusában John Adams átfogó jelentésben számolt be a Kontinentális Kongresszus elnökének az általános európai politikai helyzetről.²¹ A Habsburg Birodalom vonatkozásában azt állapította meg, hogy a kereskedelmi kapcsolatok gátjaként szolgál, hogy „nagyon kevés tengerparti tartománnyal rendelkezik”. Ilyen kapcsolatok kiépítésére leginkább az Osztrák Németalföld kikötőivel nyílta lehetőség, csak hogy azok forgalmának fellendülése nem áll a környező hatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Spanyolország) érdekében, ezért minden eszközzel gátolják azt. Ami az adriai kikötőket illeti, „Trieszt korlátozás nélküli szabadságot élvez, és a bécsi udvar gondját viseli annak, hogy kereskedelme virágozzon. Fekvése azonban kedvezőtlen, mivel a Trieszti-öböl végén, a Velencei-öböl legtávolabbi pontján helyezkedik el, s minthogy e vizek hajózása fárasztó és nehéz, mindig kevés hasznát vehetjük, különösképp, amíg ez a jelenlegi háború tart. Ez az udvar szívesen megragadná az Amerika függetlenségéből adódó lehetőségeket, ám van egy erősebb érdek, amely visszatartja ettől, s bár feltétlenül figyelemmel kíséri ezt a forradalmat, okkal gondolhatjuk, hogy az egyik legutolsó hatalom lesz, amely elismeri függetlenségünket.” John Adams ennek fő okát az európai nagyhatalmi politikában látta. Ausztria ugyanis nem rendelkezik elegendő belső erőforrással ahhoz, hogy hosszabb távon háborút viseljen, s a 18.

¹⁹ *Jelentés az Európába küldött amerikai követektől kapott levelekről.* The Papers of Thomas Jefferson. VI. 393–400. A kiszemelt többi tizenöt állam a következő volt: Oroszország, Poroszország, Dánia, a szász választófejedelem, Hamburg, Nagy-Britannia, Spanyolország, Portugália, Genova, Toszkána, Róma, Nápoly, Velence, Szárd Királyság, Ottomán Porta.

²⁰ Hunt, Gaillard (ed.): *Journals of the Continental Congress 1774–1789*. Vol. 26. Washington D.C., 1928. 362.

²¹ Az észak-amerikai brit gyarmatok – majd a függetlenség kikiáltása után tagállamok – küldötteiből álló, először 1776. május 10-én összeülő Második Kontinentális Kongresszus egyfajta kollektív törvényhozó és végrehajtó szervként funkcionált a függetlenségi háború idején. Már 1776 nyarán megindult egy közös föderatív kormányzati rendszer kidolgozása, ám az ún. Konföderációs Cikkelyek csak 1781. március 1-jén léptek életbe, azt követően, hogy minden tagállam elfogadta azokat. A cikkelyek rendelkezései alapján ült össze a Konföderációs Kongresszus, amely egészen az 1787-ben kidolgozott új szövetségi alkotmány elfogadásáig (1789) működött. A Konföderációs Cikkelyek elfogadásának körülményeire magyarul lásd: Lévai Csaba (szerk.): *Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez.* Debrecen, 1997. 1666.; McDonald, Forrest: „Mi az Egyesült Államok népe...” Világtörténet, 24. évf. (1988) 1. sz. 3–19.

század első felében csak a brit pénzügyi támogatásnak köszönhetően tudott jelentős szerepet vállalni az európai konfliktusokban. 1756 óta ugyan Franciaország szövetségese volt, ám alapvető helyzetén ez sem sokat javított. Ezzel ugyanis szerinte Ausztria Franciaországtól vált függővé, amely viszont csak kihasználta, s állandóan azzal fenyegette, hogy Poroszországot részesíti előnyben. Bécs tehát Párizs és London között ingadozott, ám az utóbbihoz nemigen fordulhat, mivel az a sorozatos háborúk következtében „elveszítette múltbéli gazdagságát és pénzügyi forrásait”.²² Ebben a szorult helyzetben pedig a Habsburg Birodalom – folytatja – tartózkodni fog az olyan lépésektől, amelyek megrontanák viszonyát Londonnal.

Adams 1779 decemberében tért vissza Európába, s egyik megbízatása arra vonatkozott, hogy megpróbálja elérni, Hollandia ismerje el az Egyesült Államok függetlenségét, s a függetlenségi háború finanszírozásához hitelt szerezzen az amszterdami piacon. Az amerikai diplomata az utóbbi városba tette át székhelyét, s többféle tényezőnek köszönhetően érezhetően kedvezőbb véleményt kezdett kialakítani a Habsburg Birodalommal kapcsolatban. Ennek egyik oka II. József trónra lépésében keresendő. József egyik célja a birodalom gazdasági megerősítése volt, ami megkívánta a külkereskedelem fejlesztését mind az adriai kikötők, mind pedig az Osztrák Németalföld vonatkozásában. John Adams Hollandiában közelebbi kapcsolatba került az Osztrák Németalfölddel, és arra is felfigyelt, hogy a bécsi kormányzat milyen erőfeszítéseket tesz az ottani gazdaság és kereskedelem fejlesztésére. A Kongresszus elnökéhez intézett, 1781. január 26-án címzett levelében például megállapította, hogy „jelen pillanatban úgy tűnik, a császár elkötelezettebb amellett, hogy kihasználja a jelen körülményekből adódó előnyöket az osztrák németalföldi kereskedelem felvirágoztatása szempontjából, mintsem hogy szövetségre lépjen Angliával vagy érdekében háborút viseljen”. Ezt követően másfél oldalon keresztül ecsetelte, hogy az Osztrák Németalföld kormánya milyen fejlesztéseket hajtott végre Nieuport kikötőjének fellendítésére, s hogy azzal milyen kedvező kereskedelmi lehetőségek nyílhatnak. Magyar szempontból külön érdekessége a levélnek, hogy Józsefet „császári, királyi és apostoli” felségnek nevezte.²³

Azt követően, hogy valószínűvé vált, Hollandia elismeri az Egyesült Államok függetlenségét, egyre több hollandiai és osztrák németalföldi kereskedő kereste meg John Adamset azzal a kéréssel, hogy segítse a kapcsolatfelvételt amerikai partnerekkel. E megkeresések közül számunkra a legérdekesebb talán egy Baraux nevű kereskedő levele, aki osztrák németalföldi illetősége ellenére az uralkodó támogatásával megalakult „Császári és Királyi Trieszti és Fiumei Kiváltságolt Társaság” kinevezett igazgatója volt. Amint azt Triesztbe való indulása előtt írott levelében kifejtette: „Veszem a bátorságot, hogy a támogatásért folyamodjak annak érdekében, hogy juttassa el hozzám a különböző amerikai városokban székelő azon amerikai kereskedők kiterjedt listáját, akikkel a társaság kölcsönös előnyökön alapuló kapcsolatba léphetne.”²⁴ John Adams egy Észak-Amerikával kereskedő amszterdami cégtől szerezte be az amerikai kereskedők listáját, amelyet 1782. április 7-én juttatott

²² *John Adams a Kongresszus elnökéhez, 1779. augusztus 4.* In: Lint, G. L. – Taylor, R. J. – Ryerson, R. A. – Walker, C. – Revelas, J. M. (eds.): *Papers of John Adams*. Vol. 6. Cambridge, Massachusetts–London, 1989. 114–115.

²³ *John Adams a Kongresszus elnökéhez, 1781. június 26.* In: Lint, G. L. – Ryerson, R. A. – Cecere, A. D. – Shea, J. – Taylor, C. J. – Walker, C. (eds.): *Papers of John Adams*. Vol. 11. Cambridge, Massachusetts–London, 2003. 396–397.

²⁴ *M. Baraux John Adamsnek, 1782. március 21.* In: Lint, G. L. – Ryerson, R. A. – Cecere, A. D. – Shea, J. – Taylor, C. J. – Walker, C. – Hogan, M. A. (eds.): *Papers of John Adams*. Vol. 12. Cambridge, Massachusetts–London, 2004. 342.

el Baraux-nak. Levelében azt is kifejtette, hogy „a békekötés után feltehetőleg jelentékeny kereskedelem fog kibontakozni az Egyesült Államok kikötői és Trieszt között, amelyen keresztül – úgy vélem – számos amerikai termék fogja megtalálni az utat Ausztria belső tartományai felé”.²⁵ Nem sokkal később egy amszterdami kereskedő az iránt érdeklődött Adamsnél, hogy milyen feltételek mellett köthetnek ki az amerikai kikötőkben az osztrák, dán, illetve porosz zászló alatt közlekedő hajók. Ez a kérdés azért volt különösen érdekes, mivel még zajlott a háború. John Adams arról biztosította az érdeklődőket, hogy nyugodtan szállíthatják áruikat a fent nevezett nemzetek hajóin is, mivel azok szabadon hozzáférhetnek az amerikai kikötőkhöz.²⁶

II. József, a Habsburg állam és Adams kapcsolatát erősítette az is, hogy az uralkodó 1781. május 31-e és július 27-e között a szokásos Falkenstein gróf álnéven németalföldi körutazást tett, melynek során nemcsak a birodalmi tartományt, hanem Hollandiát is felkereste, ahol majdnem személyes kapcsolatba is került az amerikai diplomatával. Adams több levelében is beszámolt József németalföldi látogatásáról, s nagyon elismerő hangon nyilatkozott az uralkodóról. A Kongresszus elnökéhez küldött, 1781. augusztus 3-án keltezett levelében például a következőket írta: „a császár legutóbbi hollandiai útján mindenki nagy tiszteletét és bámulatát váltotta ki. Olyan barátságos és közvetlen volt, amit egy nagy uralkodó még méltósággal megengedhet magának. Sokak számára tett egyértelmű célzásokat a közügyekkel kapcsolatos véleményére vonatkozóan.”²⁷ Ilyen célzás volt az is, hogy József egyértelműen jelezte, semmiképpen sem kíván a szigetország oldalán beavatkozni az Egyesült Államok és szövetségesei, illetve Nagy-Britannia között folyó háborúba. Ennek azért volt különös jelentősége, mivel Amerikában ekkor zajlottak azok a hadműveletek, amelyek majd 1781. október 19-én Cornwallis brit tábornok yorktowni kapitulációjához vezettek, ami döntő fordulatot jelentett az amerikai háború menetében.

Ráadásul John Adams számára kiderült, József már hallott róla, s szeretne találkozni vele. Erre akkor kerülhetett volna sor, amikor József 1781. július 12-e és 15-e között Amszterdamban tartózkodott. Ezzel kapcsolatban Adams egy nagyon érdekes anekdotát is beiktatott a Kongresszus elnökének küldött hivatalos levelébe. Eszerint „egy bizonyos társaságban őfelsége kegyeskedett érdeklődni az Amerikai Egyesült Államok nagykövete után [...] mint mondták, megismerte a nevét és a jellemét, és örülne, ha láthatná őt. Egy, a társaságban lévő hölgy megkérdezte őfelségét, hogy inna-e egy teát vele az ő házában. Falkenstein gróf neve alatt igennel felelt. Egy másik, szintén a társaságban lévő hölgy hozzálátott a társaság megszervezéséhez, ám érdeklődésükre kiderült, hogy az amerikai Párizsban volt. Jó okkal tehető fel, hogy semmi személyes jelleg nem volt ebben a kíváncsiságban, hanem politikai jelzésnek szánta azt az Amerikával kapcsolatos bizonyos mértékű előzékenysége kifejezésére.”²⁸ Adamsnek ez utóbbiban alighanem igaza volt, ám az is egyértelműen kivehető az anekdotából, hogy az amerikai diplomata büszke volt arra, hogy az egyik legnagyobb európai birodalom uralkodója név szerint ismeri őt, és jó véleménnyel van jelleméről. Az is világos, hogy a történet levélbe iktatását nem indokolta az, hogy a Kongresszus elnökét ennek segítségével tájékoztassa a császár Egyesült Államokkal kapcsolatos jóindulatáról, mi-

²⁵ John Adams M. Baraux-nak, 1782. április 7. Papers of John Adams, XII. 394.

²⁶ Wilhem és Jan Willink John Adamsnek, 1782. június 14.; John Adams Wilhem and Jan Willinknek, 1782. június 15. In: Lint, G. L. – Taylor, C. J. – Hogan, M. A. – Roprique, J. M. – Claffey, M. T. – Woodward, H. (eds.): Papers of John Adams. Vol. 13. Cambridge, Massachusetts–London, 2006. 124.

²⁷ John Adams a Kongresszus elnökéhez, 1781. augusztus 3. Papers of John Adams, XI. 437.

²⁸ John Adams a Kongresszus elnökéhez, 1781. augusztus 3. Papers of John Adams, XI. 437.

vel ezt a levél egy korábbi szakaszában már kifejtette. Vagyis az anekdota elmesélésének egyik célja Adams szemszögéből mindenképpen az volt, hogy amerikai politikustársait informálja saját európai hírnevéről.²⁹

Érdekes, hogy Thomas Jefferson véleménye nem volt ilyen egyértelműen kedvező a Habsburg Birodalom uralkodójáról. Ebben egyrészt az játszhatott szerepet, hogy az ő esetében nem volt meg az a „bensőséges” kapcsolat a császárral, amit Adamsnél meg lehetett figyelni. Jefferson már az 1780-as évek közepén került kapcsolatba József politikájával, amikor annak ellentmondásai már nyilvánvalókká váltak. Amint az egyik James Monroenak (1758–1831) címzett levelében megfogalmazta, József „közéletben tett lépései azt mutatják, hogy jócskán az átlagos szint fölött áll”. Öt hónappal később egy szintén Monroenak írott levelében viszont már azt is hozzátette, hogy József „excentrikus jellem. Számítás, elvek és érzelmek nélkül vág bele mindenféle vállalkozásba. Rettenetesen ambiciózus, ám a nehézségek legyőzéséhez túlságosan ingatag. Egyszerre akarja megnyitni a Scheldét, megszerezni Maastrichtot a hollandoktól, egy nagy területet elvenni a törököktől, bizonyos ausztriai tartományait elcserélni Bajorországért, létrehozni egy kilencedik választófejedelemséget, az unokaöccsét római királlyá tenni s teljesen megváltoztatni Magyarország alkotmányát. Egy bölcs fejedelem számára ezekből egy is elég lenne ahhoz, hogy egy adott pillanatban csak azzal foglalkozzon.” Pár hónappal később pedig John Page-nek (1744–1808) azt írta, hogy a császár „fáradhatatlan, ambiciózus jellem, aki mindent egyszerre akar megoldani, ám semmi mellett sem tart ki, aki számítás nélkül és úgy fog bele tervei megvalósításába, hogy nem veszi számba a szándékaival szembenálló erőket, s azonnal elveti azokat, amint szilárd ellenállásba ütközik. Bizonyos helyes elvekkel és nagyon nagy aktivitással rendelkezik.”³⁰ Azt hiszem, az amerikai politikus igen találóan jellemezte Józsefet, talán attól az egy dologtól eltekintve, hogy a császár néha nagyon is makacsul kitartott elképzelései mellett, akkor is, ha erős ellenállásba ütközött.

A John Adams által elmondottakból kitűnik, hogy trónra lépve József kedvezően viszonyult az amerikaiakkal való kapcsolatfelvétel lehetőségéhez. Ez hamarosan olyan hivatalos lépésekben is megmutatkozott, amelyekről az Európában tartózkodó amerikai diplomaták is tudomást szereztek. Sikertelen bécsi küldetését követően William Lee Brüsszelben, Osztrák-Németalföld fővárosában telepedett le. Sok Bécsben szerzett ismerősével levelezésben maradt, és John Adamsszel is folyamatosan tartotta a kapcsolatot. Ez utóbbinak arról számolt be 1783. február 18-án, hogy „nagyon tekintélyes forrásból tudom, hogy a császár az egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján álló kereskedelmi szerződést kíván kötni az Amerikai Egyesült Államokkal, ezért nagyon lekötelezne, ha tájékoztatna arról, van-e olyan, a Kongresszus által felhatalmazott személy, aki egy ilyen szerződésre léphetne ő császári felségével”. Lee arról is értesítette Adamset, hogy a korabeli európai diplomáciai etikett értelmében „a bécsi udvar sohasem teszi meg a hivatalosan az első lépést”,³¹ ami azt je-

²⁹ John Adams József valláspolitikájáról is nagyon jó véleménnyel volt. A szerinte az amerikai forradalom eszméinek hatására született Türelmi rendelet „az amerikai forradalom után, a humanitás nevében produkált második legjelentősebb erőfeszítés volt a 18. században” – írta. *John Adams Robert R. Livingstonnak, 1782. február 21.* Papers of John Adams, XII. 253.

³⁰ *Thomas Jefferson James Monroenak, 1784. december 10.* In: Boyd, Julian P. (ed.): The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 7. Princeton, 1953. 563.; *Thomas Jefferson James Monroenak, 1785. április 15.* In: Boyd, Julian P. (ed.): The Papers of Thomas Jefferson. Vol. Princeton, 1953. 89., 418.

³¹ *William Lee-től John Adamsnek, 1783. február 18.* In: Lint G. L. – Taylor, C. J. – Woodward, H. – Hogan, M. A. – Claffey, M. T. – Sikes, S. B. – Graham, J. S. (eds.): Papers of John Adams. Vol. 14. Cambridge, Massachusetts–London, 2008. 276.

lenti, hogy az osztrák részről érkezett jelzések ellenére hivatalosan a Kongresszusnak kelle-ne kezdeményeznie a kapcsolatfelvételt.

Február 23-án kelt válaszában Adams arról tájékoztatta William Lee-t, hogy Francis Dana (1743–1811) az a személy, aki a kereskedelmi szerződések aláírásának jogával rendel-kezik, és akit a Kongresszus 1780. december 19-én nevezett ki az Egyesült Államok oroszor-szági nagykövétévé. Danának még előző nap levelet írt Adams, amelyhez csatolta William Lee első levelének kivonatát. Az ehhez fűzött megjegyzéseiben arra kérte Danát, hogy a ke-reskedelmi szerződések megkötésére vonatkozó „megbízását haladéktalanul közölje a császár követével, valamint a Fegyveres Semlegesség Ligájához csatlakozott valamennyi ál-lam követeivel”, s erről a lépéséről William Lee-t is tájékoztatta.³²

A Fegyveres Semlegesség Ligája II. Katalin orosz cárnő (1762–1796) 1780. március 11-én kibocsátott nyilatkozata alapján jött létre, amely az amerikai függetlenségi háború kap-csán a semleges államok hajózási és kereskedelmi jogainak védelmezését célozta.³³ A szö-vetséghez még ebben az évben csatlakozott Dánia és Svédország, a következő évben követte őket Poroszország, Portugália és a Habsburg Birodalom, s a sort 1783-ban a Nápolyi Ki-rályság zárta. A liga vezető hatalmának fővárosában tartózkodó Francis Dana viszont a John Adamsnek küldött válaszában azt közölte, hogy nem tartja tanácsosnak a pétervári osztrák nagykövet megkeresését, mégpedig két okból. Először is „nincs felhatalmazásom arra, hogy bármiféle kereskedelmi szerződést kössek a császárral”.³⁴ Másodsorban pedig arra hivatkozott, hogy meghatalmazásának a Fegyveres Semlegesség Ligája tagjaival kö-tendő szerződésekre vonatkozó része lényegében érvénytelen, mivel ameddig hadviselő fél, addig az Egyesült Államok nem csatlakozhat egy semleges országokból álló szövetséghez, a fent említett liga pedig a háború befejeződésével értelmét veszti, és meg fog szűnni.

Megbízata szerint Dana arra kapott felhatalmazást, hogy „támogassa a nevezett sem-leges és hadviselő hatalmaknak a kereskedelem szabadsága és a nemzetek jogai megvédel-mezése érdekében létrejött konvencióját, s hogy ő császári felségével [II. Katalin orosz cárnővel] és a többi semleges hatalommal együttesen, vagy ha ez nem lenne elfogadható, ak-kor külön ő császári felségével és e hatalmak bármelyikével aláírjon minden, e cél elérését szolgáló olyan szerződést, amelynek céljai összhangban vannak a nevezett császári felség deklarációjának szellemével, és amely összhangban van az Egyesült Államok mint szabad és független nemzet méltóságával és szuverenitásával. Továbbá nevünkben és az Egyesült Államok részéről arra is felhatalmazást kap, hogy javasoljon egy barátsági és kereskedelmi szerződést ezen Egyesült Államok és a nevezett császári felség között.”³⁵ Danát tehát arra hatalmazta fel a Kongresszus, hogy Oroszországgal vagy a liga tagjaival olyan szerződéseket írjon alá, amelyek összhangban vannak II. Katalin nyilatkozatának szellemével. A liga tag-

³² John Adams Francis Danának, 1783. február 22.; John Adams William Lee-nek, 1783. február 23. Papers of John Adams, XIV. 287., 290–291.

³³ II. Katalin nyilatkozata értelmében a semleges országok számára biztosítani kell azt a jogot, hogy szabadon hajózhassanak a hadviselő országok kikötői között és ezen országok partjai mentén. To-vábbá a semleges országoknak azzal a joggal is rendelkezniük kell, hogy a hadviselő országokba el-lenőrzés nélkül árut szállíthassanak, kivéve a hadiárúnak minősített cikkeket, amelyek körét vi-szont tételesen kívánta meghatározni, de úgy, hogy a hajózási árucikkek ez semmi esetre se vo-natkozhasson. Azt viszont elismerte, hogy a semleges hajók se hatolhassanak be blokád alatt lévő kikötőkbe. Dull: *A Diplomatic History of the American Revolution*, 129.

³⁴ Francis Dana John Adamsnek, 1783. március 16. Papers of John Adams, XIV. 368. (Kiemelés az eredetiben – L. Cs.)

³⁵ *Meghatalmazás a tiszteletre méltó Francis Danának*. In: Hunt, Gaillard (ed.): *Journals of the Continental Congress 1774–1789*. Vol. 18. Washington D.C., 1910. 1167–1168.

jai között ekkor már a Habsburg Birodalom is ott szerepelt, s ez alapján gondolhatta John Adams, hogy Dana a jogosult személy arra, hogy II. József államával szerződést kössön. Amint láttuk azonban, Dana az ilyen szerződéseket értelmetlennek találta. Továbbá arra hivatkozott, hogy kereskedelmi szerződés megkötésére csak Oroszország vonatkozásában van kifejezett felhatalmazása, s ezért emelte ki a *kereskedelem* szót a John Adamsnek adott válaszában.

A „pétevári útvonal” tehát járhatatlannak bizonyult, ám ez nem jelenti azt, hogy ezzel kútba is esett volna az amerikai–osztrák kereskedelmi egyezmény lehetősége. William Lee ugyanis valóban nagyon jól értesültnek bizonyult. II. József pontosan azon a napon (1783. február 18-án), amikor Lee postára adta John Adamsnek címzett első levelét, a császár szándékait illetően írt Claude Florimond Mercy-Argenteau grófnak (1727–1794), a birodalom párizsi követének arról, hogy nagyon fontosnak tartja az amerikaiakkal kialakítandó kereskedelmi kapcsolatot. Minthogy legnagyobb esély ilyen kereskedelmi kapcsolat kialakítására az Osztrák Németalföld irányából mutatkozott, József Starhemberg herceget, a terület kormányzóját bízta meg az ügy gondozásával. Vele azonban József már korábban felvehette a kapcsolatot, mivel az már január 22-én írt Mercynek arra vonatkozóan, hogy informálisan értesítenie kellene Benjamin Franklint, az Egyesült Államok párizsi nagykövetét arról, hogy nagyon kedvező alkalom nyílik egy kereskedelmi szerződés megtárgyalására, s ebből a célból küldjön megbízottat Brüsszelbe. Arra kérte Mercyt, hogy titokban cselekedjen, mert az osztrák diplomácia mindenképpen azt kívánta elérni, hogy az első hivatalos kezdeményezés az Egyesült Államok részéről történjen.³⁶

A Mercynek küldött, imént említett utasításában József arra is utalt, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele vonatkozásában is szívesen venne egy amerikai kezdeményezést, s hogy ennek megbeszélésére a legjobb alkalmat az kínálná, amikor Franklin Bécsbe látogat ottani levelezőtársa, dr. Jan Ingenhousz (1730–1799) meghívására. Ingenhousz Bredában született holland orvos volt, akivel Franklin valószínűleg angliai tartózkodása idején ismerkedett meg. Igazi karriert azonban a Habsburg Birodalomban futott be, ami nem kis részben annak volt betudható, hogy – egy neves angol pártfogójának köszönhetően – ő oltotta be himlő ellen Mária Teréziát és családját. Ennek következtében a királynő, majd József udvari orvosa lett. Az Ingenhouszhoz fűződő kapcsolatát Franklin már a függetlenségi háború idején arra használta fel, hogy információkat szerezzen az osztrák álláspontra vonatkozóan, s megpróbálja befolyásolni a bécsi döntéseket. Ingenhousz valóban meghívta az amerikai diplomatát Bécsbe, aki komolyan fontolóra is vette az utazást, mivel azt egy itáliai túrával szerette volna összekapcsolni, s erről a meghívásról József is nyilvánvalóan tudott.³⁷

Nem Ingenhousz volt azonban az egyetlen forrás, amelyből Benjamin Franklin tudomást szerezhetett a bécsi kormányzat szerződéskötési szándékáról. Még 1783 februárjában levélben fordult hozzá Joseph Paul Reichsfreiherr von Weinbrenner (1728–1807), tehetős osztrák kereskedő, aki Mária Terézia, majd II. József kereskedelmi tanácsadójaként is szolgált. Kifejezetten Kaunitz kancellár instrukciói alapján írt Franklinnek, és azt kérte tőle, adja meg neki olyan philadelphiai, New York-i és bostoni kereskedőházak nevét és címét,

³⁶ Mercy gróf 1766 és 1790 között volt a Habsburg Birodalom párizsi nagykövete. Cohn, Ellen R. (ed.): *The Papers of Benjamin Franklin*. Vol. 39. New Haven – London, 2008. 188.

³⁷ Ingenhousz életrajzára vonatkozóan lásd: Labaree, Leonard W. (ed.): *The Papers of Benjamin Franklin*. Vol. 14. New Haven – London, 1979. 4. Franklin tervezett bécsi útjára vonatkozóan lásd például: *Ingenhousz Benjamin Franklinnek, 1783. február 26.* The Papers of Benjamin Franklin, XXXIX. 218.

akkikkel felvehetné a kereskedelmi kapcsolatot. Mivel Franklintól nem kapott választ, Weinbrenner második nekifutásra Ingenhouszt kérte meg, hogy juttassa el az amerikai diplomatához levelét. Ebből a célból felkereste Ingenhouszt, és azt is közölte vele, hogy a párizsi „birodalmi követ utasítást kapott, hogy célozzon Önnek arra, hogy a császár kész az Egyesült Államokat szuverén és független hatalomként elismerni, amint Ön vagy valaki más, erre felhatalmazott személy bármilyen lépést tesz ebből a célból”. Magyar szempontból nagyon érdekes Ingenhousznak az a megjegyzése, hogy „szerintem hamarosan egy kereskedelmi egyezményt fognak javasolni Amerikával, minthogy az a szándékuk, hogy részesüljenek abból a gazdagságból, amit korábban Anglia egyedül élvezhetett. Ennek az országnak a fő exportcikkei a réz, az acél, a higany és az üveg, amely legalább olyan minőségű, mint az angol. A magyar borok szintén számításba jöhetnek. Németalföld fő exporttermékei a csipke és a vászon.”³⁸

Weinbrenner és Ingenhousz közös levelére 1783. május 16-án válaszolt Franklin. Kifejtette, hogy mivel az utolsó huszonöt évben alig tartózkodott Amerikában, nem tud kielégítő választ adni arra vonatkozóan, hogy melyek a vezető kereskedőházak a Weinbrenner által említett városokban. Ezért azt javasolta, hogy az osztrák kereskedőknek „egy diszkrét és intelligens személyt kellene átküldeniük, mégpedig arra vonatkozó instrukciókkal, hogy utazza be az országot, figyelje meg a természetet és a kereskedelmet, s találja meg, hogy az Önök termékei közül melyek azok, amelyekre ott igény van, s hogy milyen arányokban és mennyiségben, s hogy annak az országnak melyek azok a termékei, amelyek előnyös csereárúként szolgálhatnak”. Arról is tájékoztatta orvos barátját, hogy ha osztrák kereskedő barátai valóban átküldenének egy ügynököt Amerikába, annak szívesen írna ajánlóleveleket. Franklin nem tudhatta, hogy II. József már ki is nevezett egy Amerikába küldendő osztrák ügynököt Frédéric Eugène François de Beelen-Bertholff báró személyében, aki Osztrák-Németalföld pénzügyi kormányzatában viselt hivatalt. Beelen-Bertholff 1783. április 15-én kapta meg kinevezését, és nyáron el is hajózott Philadelphiába. Ami pedig a kereskedelmi szerződés ügyét illeti, „az Ön jelzésén kívül még semmilyen célzást sem kaptam arra vonatkozóan, hogy egy ilyen szerződésre vonatkozó javaslat elfogadható lenne ő császári felsége számára. De megkísérlem megtenni ezt a javaslatot a nagykövet irányába, amikor azt kérem majd tőle, hogy továbbítsa ezt e levelet Önnek. Azok az árucikkek, melyeket a császár tartományainak termékeiként említ, kíváncsok Amerikában, és előnyösen lehet azokat ott értékesíteni.”³⁹

Ez a levél egyértelműen arra utal, hogy Mercy ekkor még mindig nem vetette fel az amerikai követnek a kereskedelmi szerződés lehetőségét, annak ellenére, hogy Starhemberg herceg azt már január 22-i levelében kérte tőle, s egy másik ügy kapcsán már áprilisban bizonyosan kapcsolatba került az amerikai nagykövettel.⁴⁰ Franklin azonban nem csupán Mercyn keresztül értesült a bécsi udvar közeledési szándékáról 1783 tavaszán. Még február végén kereste meg Dominique-Francois Belletti, aki Toszkána trieszti konzulja volt,

³⁸ Ingenhousz Benjamin Franklinnek, 1783. április 8. The Papers of Benjamin Franklin, XXXIX. 445–446.

³⁹ Benjamin Franklin Ingenhousz-nak, 1783. május 16. <http://www.franklinpapers.org>

⁴⁰ Mercy egy április 15-én kelt levelében ajánlásokat kért Franklintól egy bizonyos Märter professzor, a császári állat- és növénykert igazgatója számára, aki a császár utasítására Észak-Amerikába kívánt utazni, hogy ottani fajokat gyűjtsön. Franklin megadta a kért ajánlásokat, és április 22-én John Dickensont (1732–1808) kérte meg arra, hogy segítse a professzor tevékenységét Philadelphiában. Märter professzor augusztus elsején valóban el is hajózott Le Havre-ből Amerikába. Mercytől Benjamin Franklinnek, 1783. április 15. The Papers of Benjamin Franklin, XXXIX. 474–475., 490–491.

és hallván a bécsi udvar szándékáról azt kérte Franklintól, hogy nevezze ki az Egyesült Államok trieszti konzuljává, az egész birodalomra vonatkozó hatáskörrel. Arról is tájékoztatta az amerikaiakat, hogy II. József megbízottat küldött az adriai kikötővárosba az Amerikával folytatandó kereskedelem előkészítése céljából, s hogy Pompeo Brigido grófot (1729–1811), a város kormányzóját arra utasította, tárgyalja meg az ügyet a város vezető kereskedőivel. Április 11-én Belletti arról írt Franklinnek, hogy Philadelphiába kíván hajózni annak a hajónak a fedélzetén, amelyet ausztriai és levantei termékekkel megrakva akarnak Triesztből Philadelphiába indítani. S minthogy a két állam között nincs kereskedelmi egyezmény, arra kérte az amerikai diplomatát, küldjön a hajónak útlevelet és engedélyt arra vonatkozóan, hogy árukat vásárolhasson az amerikai kikötőben. Bár Belletti leveléből nem derül ki, de valószínűleg arról a *Capricieuse* nevű hajóról van szó, amely számára május 14-én kért a Trieszti Társaság nevében Franklintól útlevelet és papírokat egy bizonyos Pierre Jean Berchtold, aki kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkozott, s nem sokkal korábban tette át székhelyét az Osztrák-Németalföldre tartozó Antwerpenből Párizsba. Az amerikai követ még aznap kiadta a rövid írásos engedélyt a hajó számára, amelyet a Trieszti Társaság képviselői június 2-án juttattak el Trieszt kormányzójához, aki Bécsbe továbbította azzal a kéréssel, hogy a birodalmi hatóságok is adják ki a megfelelő papírokat. Erre végül június 12-én került sor, s azt követően a hajó elindulhatott, és valamikor 1783 őszén el is jutott Philadelphiába. Ez volt az első trieszti hajó, amely megtette ezt az utat.⁴¹

1783 nyarára tehát mind John Adams, mind pedig Benjamin Franklin számára nyilvánvalóvá válhatott, hogy a Habsburg Birodalom részéről egyértelmű szándék nyilvánul meg egy kereskedelmi szerződés megkötésére. Ezt a benyomást az előbbi politikusban 1783 áprilisában tovább erősítette William Lee levele, aki arról értesítette, hogy a „pétervári vonal” kudarca nem jelent gondot, mivel „azt mondták nekem, hogy Őfelsége már ki is nevezett egy a Kongresszushoz küldendő követet, és úgy gondolom, bizonyos tárgyalások már meg is kezdődtek vagy hamarosan meg fognak kezdődni a Párizsban lévő úriemberekkel erre a tárgyra vonatkozóan”.⁴² Lee valószínűleg Beelen-Bertholff báró kinevezéséről hallhatott, amire április 15-én, Lee levelének kelte előtt kilenc nappal került sor, illetve azokról az utasításokról szerezhetett tudomást, amelyek Mercyt a Franklinnal való kapcsolatfelvételre kötelezték.

A Habsburg Birodalom franciaországi nagykövete John Adamsszel is felvette a kapcsolatot, aki ekkor már a függetlenségi háborút lezáró béketárgyalásokon képviselte az Egyesült Államokat. Ausztria ebben a vonatkozásban is játszott bizonyos szerepet, amennyiben felmerült, hogy Oroszországgal együtt közvetítsen a hadviselő felek között. Jelen tanulmányomnak nem célja, hogy e közvetítő szerep részleteire kitérjek, de Mercy részben e miatt kereste fel John Adamset párizsi szállásán 1783. július 3-án.⁴³ Az osztrák követ látogatásá-

⁴¹ The Papers of Benjamin Franklin, XXXIX. 82–83.; *Proli gróftól Benjamin Franklinnek, 1783. május 14.* Uo. 600–601.; *Benjamin Franklin: Igazolás a Capricieuse nevű hajó számára, 1783. május 14.* Uo. 602.

⁴² *William Lee-től John Adamsnek, 1783. április 24.* Papers of John Adams, XIV. 441.

⁴³ Az orosz–osztrák közvetítésre lásd: Dull: *A Diplomatic History of the American Revolution*, 130–133.; Morris: *Peacemakers*, 151–158., 167–168., 172–174., 181–182. Mercy látogatásának fő célja az volt, hogy az amerikai diplomatákat rávegye arra, hogy vegyenek részt egy olyan informális vacsorán, amelyen a konfliktusban érdekelt összes fél képviselői jelen lettek volna. A vacsorára augusztus 9-én valóban sor is került Mercy rezidenciáján, az orosz, a brit és a spanyol nagykövet, valamint Vergennes gróf (1717–1787) francia külügyminiszter jelenlétében. A felek itt állapodtak meg a brit–francia, illetve a brit–spanyol békeszerződés végső feltételeiben és aláírásának körülményeiben. Az amerikai diplomaták végül erre a tanácskozássra nem mentek el, mivel fenntartásaik vol-

nak másik oka azonban kétségkívül a kereskedelmi szerződés ügye volt. Ez világosan kiderül John Adamsnak abból a leveléből, amelyben Robert R. Livingstonnak (1746–1813), a Konföderációs Kongresszus külügyi titkárának számolt be találkozásukról. Mint Adams megállapította, „egy sor kérdést érintettünk, különös tekintettel az Egyesült Államok és Németország közötti kereskedelem lehetőségére, amely Trieszten és Fiumén, illetve Osztrák-Németalföldön keresztül folyhatna [...]. Mint mondta, jól ismeri a Trieszt körüli vidéket, mivel van ott egy birtoka, s hogy az nagyon kiterjedt és nagyon gazdag vidék, amely összeköttetésben áll a kikötővárossal, s bár az Adrián való hajózás hosszú, de nem veszélyes.”⁴⁴ Ebből a részletből egyértelműen kitűnik, hogy az osztrák nagykövet igyekezett meggyőzni az amerikai diplomatát a Habsburg Birodalommal kialakítható kereskedelmi kapcsolatok előnyeiről.

A korábban hozzá eljutott hírek, William Lee jelzései és a Mercyvel folytatott beszélgetés arra készítette John Adamset, hogy két hosszú memorandumban tekintse át a kérdést a Kongresszus számára. Az első, 1783. július 15-én keltezett dokumentumban megállapította, hogy „Németország császára többféle módon is célzott arra, hajlandó lenne kereskedelmi szerződést kötni velünk, ám rangja olyan magas, hogy uralkodóháza sohasem teszi meg az első formális lépést. Többféle okból kifolyólag is tanácsosnak érzem egy ilyen szerződés megkötését.” Adams egy oldalnyi terjedelemben öt okot sorolt fel:

1. „Németország császáráként, Csehország és Magyarország királyaként az egyik legnagyobb európai érdekcsoport és legerősebb szövetség feje”. Mint Adams megállapította, a múltban a Habsburg Birodalom évszázadokon keresztül szemben állt azzal a Franciaországgal, amelynek az Egyesült Államok 1778 februárja óta hivatalos szövetségese volt. Vagyis a Habsburg–Bourbon viszony hagyományosan feszült volt; s azért, hogy kereskedelempolitikái „gyakorlata elméletével összhangban legyen, és megmutassa az egész világnak, hogy kereskedelmi rendszere egyenlően és pártatlanul vonatkozik Európa minden kereskedő államára és országára,” az Egyesült Államoknak érdemes Ausztriával szerződést kötnie.
2. „[...] a jelenlegi császár a kor egyik legnagyobb embere. Emberi és uralkodói bölcsessége és erénye, személyes aktivitása, intelligenciája és eredményei, a vallásra, a kormányzásra és a kereskedelemre vonatkozó nagy és liberális elvei olyan rokonságot mutatnak a mi államaink eszméivel, hogy [...] nagyon célszerűnek látszik, hogy kimutassuk az azok iránti tiszteletünket.” Emlékezhetünk Adams korábban megfogalmazott, Józseffel kapcsolatos kedvező véleményére és kettejük „intim” kapcsolatára.
3. „[...] ha Anglia újfent olyannyira megfeledkezne magáról, hogy megtámadna bennünket, kevésbé lenne valószínű, hogy elnyerhetné e hatalom [a Habsburg Birodalom] szövetségét és támogatását ellenünk.” Mint Adams hozzátette, egyáltalán nem valószínű komoly érdekellentét kibontakozása az Egyesült Államok és Ausztria között, mivel az utóbbi nem rendelkezik amerikai birtokokkal.
4. „[...] az ehhez a hatalomhoz az Adriai-tengernél és Osztrák-Németalföldön tartozó területek nem jelentéktelen forrásai az Amerikával folytatandó kereskedelemnek.” Mindeh-

tak Oroszország és Ausztria közvetítő szerepével kapcsolatban, illetve még választ vártak Londonból a brit–amerikai békeszerződés végleges szövegére vonatkozó javaslatokra. A háborút lezáró béketárgyalásokra vonatkozóan lásd: Dull: *A Diplomatic History of the American Revolution*, 137–163.; Morris: *Peacemakers*, 155–156.

⁴⁴ John Adams Robert R. Livingstonnak, 1783. július 3. In: Lint, G. L. – Taylor, C. J. – Karachuk, R. E. – Woodward, H. – Hogan, M. A. – Sikes, S. B. – Claffey, M. T. – Brazilay, K. N. (eds.): *Papers of John Adams*. Vol. 15. Cambridge, Massachusetts–London, 2010. 78–79.

hez Adams még azt is hozzáfűzte, hogy a Duna és a Fekete-tenger megnyitása ezt a jelentőséget még tovább növelné.

5. Az Egyesült Államok és a Habsburg-monarchia is Franciaország szövetségese, s az osztrák–amerikai kereskedelmi szerződés megkötése az amerikai–francia szövetségre is erősítően hatna. „Ha pedig a jövőben [...] a Bourbon ház igazságtalanul bánna velünk, olyasmit kérne tőlünk, amit nem kötelességünk megtenni, vagy bármiféle módon megsértene bennünket, Ausztria, Anglia és Hollandia szövetségében forrásokat találhatnánk a vihar elhárítására.”⁴⁵

Adams tehát diplomáciai, gazdasági és presztízs érvek alapján ajánlotta a Kongresszusnak, hogy kössön szerződést Ausztriával. Úgy vélte, a szerződéskötést úgy lehetne a legkönnyebben tető alá hozni, ha az Egyesült Államok követet küldene Bécsbe. Ez azonban nagyon sokba kerülne, ezért azt a megoldást javasolta, hogy a Kongresszus a már Európában tartózkodó amerikai követeknek adjon megbízást az osztrák szerződés megtárgyalására, mégpedig oly módon, hogy azok az adott fővárosba akkreditált osztrák követekkel vehetnék fel a kapcsolatot. „Ilyen módon az ügylet minden járulékos költség nélkül könnyen megoldható lenne.”⁴⁶

A másik, egy nappal később Livingstonnak címzett memorandumban a kelet-európai diplomáciai helyzettel foglalkozott. Úgy vélte, ha Oroszország és a Habsburg-monarchia háború vagy békés tárgyalások útján el tudná érni a Duna és a Fekete-tenger megnyitását, az „nagy átalakulást eredményezne Európa kereskedelmében [...], a Duna nagyon közel folyik Trieszthez [...], s ha a Fekete-tenger és a Duna szabad lenne, azonnal összeköttetés nyílna Oroszország és Magyarország között egészen Triesztig, mindkét birodalom nagy előnyére. De ha ezzel egy időben a Dardanellákon való áthajózást is megnyitnák, az egész levantei kereskedelem megnyílna a két birodalom előtt, és vagy a Dunán vagy a Velencei-öblön keresztül Triesztbe áramlana. Mindez olyan gazdagsághoz, kereskedelemhez és tengerészeti hatalomhoz juttatná a két birodalmat, ami kiváltaná Franciaország féltékenységét, és ennek megelőzésére talán még háborút is indítana.”⁴⁷

Tekintsünk el most annak vizsgálatától, hogy mennyire voltak gazdasági szempontból reálisak Adams számításai, s hogy a korban mekkora esélye lett volna egy ilyen megoldásnak. Számunkra a leglényegesebb az, hogy a második memorandum mintha az első megerősítését szolgálta volna. A keleti kereskedelem fellendülésének fényes perspektíváját felvillantva további érveket kívánt szolgáltatni a Kongresszus számára ahhoz, miért is lenne érdemes kereskedelmi szerződést kötni Ausztriával. Emlékezhetünk arra, hogy Adams már az 1779 augusztusában a Kongresszus elnökéhez intézett levelében foglalkozott a trieszti kereskedelem kérdésével, ám azt az akkori helyzetben nem tartotta reményteljes alternatívának. Ezzel a második, 1783-as memorandummal mintha ezt a korábbi véleményét akarta volna revideálni az osztrák féltől érkezett kezdeményezés hatására. Az is igaz ugyanakkor, hogy levele végén a Duna és a Fekete-tenger szabadságára vonatkozó tárgyalások kimenetelével kapcsolatban megjegyezte, hogy „azok nem érintenek közvetlenül bennünket, bár áttételesen érdekünkben áll a levantei kereskedelem, az ottani tengerek és folyók szabadságának biztosítása”.⁴⁸

A Habsburg Birodalommal kiépítendő kereskedelmi kapcsolatok fontosságának gondolatát tovább erősíthette John Adamsben az a beszélgetés, amit 1783. július 30-án a Szárd

⁴⁵ John Adams Robert R. Livingstonnak, 1783. július 13. Papers of John Adams, XV. 107–108.

⁴⁶ John Adams Robert R. Livingstonnak, 1783. július 13. Papers of John Adams, XV. 108.

⁴⁷ John Adams Robert R. Livingstonnak, 1783. július 14. Papers of John Adams, XV. 110.

⁴⁸ John Adams Robert R. Livingstonnak, 1783. július 14. Papers of John Adams, XV. 111.

Királyság hágai nagykövetével folytatott. A követ ugyan elsősorban az Itáliával folytatandó kereskedelem előnyeit ecsetelte, de ő is kitért a Duna megnyitásának lehetséges gazdasági következményeire. Mint mondta, „egyáltalán nem csodálkozik azon, hogy a császár a Duna megnyitására törekszik. Magyarországi királysága a világ legszebb országainak egyike volt. Az egyik legtermékenyebb ország, amelyik nagy bőségben termelt különféle kiváló borokat, amelyek közül a tokaji a legjobb. Mindenféle gabonát termelnek nagy mennyiségben, mindenféle fémeket, aranyat, ezüstöt, rezeset, vasat, higanyt, s a természetnek ezek az áldásai bizonyos értelemben kihasználatlanul hevernek a Duna rabszolgasorsa miatt.”⁴⁹

Ez a részlet magyar szempontból különösen érdekes, mivel a szardíniai követ lényegében Magyarország gazdasági potenciáljáról tájékoztatta John Adamset. Az amerikai követ számára a beszélgetés igaz jelentőségét az adhatta, hogy újabb olyan terület lehetséges gazdasági hasznosságáról kaphatott információt, amely egy osztrák–amerikai kereskedelmi megállapodás esetén megnyílhatott az amerikai kereskedők előtt.

Nem John Adams volt azonban az egyetlen, aki a Kongresszust tájékoztatta II. József kezdeményezéséről. 1783. július 22-én Benjamin Franklin is levélben fordult Robert Livingstonhoz. Mint közölte, „egy bécsi udvarban lévő, megfelelő embertől tudom, hogy a császár kereskedelmi kapcsolatba szándékozik lépni velünk Trieszten és Flandrián keresztül, és szerződést szeretne kötni, amennyiben erre indítványt tesznek [...]. Az imént Trieszt kikötőjét említettem, amellyel kereskedelmi kapcsolatban állhatnánk, és nekem azt mondták, hogy Magyarország nagyon sok hasznos terményét és termékét ott rendkívül olcsón lehetne beszerezni.”⁵⁰ A bécsi informátor nyilvánvalóan Ingenhousz doktor volt, és ez a levél nagyon érdekes, mivel John Adams fentebb említett híradása előtt pár nappal szintén a magyarországi kereskedelem kecsegtető lehetőségeiről számolt be a Kongresszus külügyi titkáranak.

Időközben a függetlenségi háború befejezésével kapcsolatos brit–amerikai tárgyalások 1783. szeptember 3-án a végleges békeszerződés aláírásához vezettek. John Adams erről szeptember 5-én számolt be a Kongresszus elnökének, s ebben a levélben azt is kifejtette, hogy az Egyesült Államok európai tekintélyének jót tett volna, ha közvetítő hatalmakként Ausztria és Oroszország is aláírta volna az egyezményt. Ez az elképzelés azonban Nagy-Britannia és Franciaország ellenállásán megbukott, amit úgy lehetne jóvátenni, ha az Egyesült Államok követet küldene Bécsbe, aki az Oroszországgal való szerződéskötés jogával is fel lenne ruházva. E javaslat háttérében nyilván a kereskedelmi szerződés megkötésére vonatkozó bécsi javaslat is ott munkált.⁵¹

A Konföderációs Kongresszus még 1783. május 1-jén a béketárgyalásokkal összefüggésben amúgy is Európában tartózkodó John Adamset, Benjamin Franklint és John Jayt hatalmazta fel egy Nagy-Britanniával kötendő kereskedelmi szerződés aláírására. Az osztrák kezdeményezés ismét csak hatással lehetett Adamsnek arra a javaslatára, hogy ugyanezen személyeket kellene felruházni a Habsburg Birodalommal, Oroszországgal, Dániával és Portugáliával aláírandó kereskedelmi egyezmények megkötésének jogával.⁵² S bár pár nappal korábban még külön követ Bécsbe küldését javasolta, most – takarékosági okokból – az említett megoldás mellett kötelezte el magát. Emlékezhetünk rá, hogy a július 13-án megfogalmazott első memorandumában is hasonló megoldást javasolt; vagyis azt, hogy a

⁴⁹ John Adams Robert R. Livingstonnak, 1783. július 31. Papers of John Adams, XV. 188.

⁵⁰ Benjamin Franklin Robert R. Livingstonnak, 1783. július 22. <http://www.franklinpapers.org>

⁵¹ John Adams a Kongresszus elnökének, 1783. szeptember 5. Papers of John Adams, XV. 256.

⁵² John Adams a Kongresszus elnökének, 1783. szeptember 8. Papers of John Adams, XV. 265–266.

többi európai állammal való szerződés kötés jogával is a már Európában tartózkodó amerikai követeket ruházzák fel⁵³

A Benjamin Franklintól és John Adamstól kapott információk alapján a Konföderációs Kongresszus 1783. október 29-én tette meg azt a hivatalos kezdeményező lépést, amire a bécsi udvar várt. A Kongresszus e napon, „az Amerikai Egyesült Államoknak a békeszerződés megtárgyalásával felhatalmazott, a versailles-i udvarhoz akkreditált követeit [...] utasítja és felhatalmazza, hogy ő császári felségének, Németország császáranak vagy nagyköveteinek tudomására hozzák, hogy a kongresszusban összegyűlt Egyesült Államok milyen nagyra becsülik emelkedett jellemét és kiváló erényeit, valamint legőszintébb kívánságukat arra vonatkozóan, hogy baráti kapcsolatokat ápoljanak és barátsági és kereskedelmi szerződést kössenek vele, ő császári felsége alattvalói és a nevezett Egyesült Államok állampolgárai kölcsönös előnyére”. A bécsi udvar elvárásainak megfelelően a kongresszus külön határozatban, kifejezett formában és külön a császárnak címezve fogalmazta meg hivatalos kezdeményező szándékát. Jellemző, hogy a „többi európai kereskedő hatalom” vonatkozásában nem az egyes országokra vonatkozó, hanem csak általános felhatalmazást adott az amerikai törvényhozó és egyben végrehajtó gyűlés.⁵⁴

Amint arra John Adams levelezésével kapcsolatban utaltam, közben folyt a vita a Konföderációs Kongresszusban arról, hogy kiket és milyen formában kellene felhatalmazni az európai hatalmakkal történő szerződés kötés jogával. Tanulmányom elején már jeleztem, hogy Thomas Jefferson tagja volt annak a háromtagú bizottságnak, amelyet a külkapcsolatok áttekintésével bízott meg a kongresszus.

A szerződés kötések pontos feltételeinek meghatározása és a szerződés kötéssel felhatalmazott bizottság kijelölése időt vett igénybe, s alapvetően ez volt az oka annak, hogy Benjamin Franklin a Kongresszus egyértelmű szerződés kötési szándékáról csak 1784. július 30-án értesítette Mercyt. Mint magyarázta: „Az európai hatalmakkal való kereskedelmi szerződések megkötésére felhatalmazott megbízottak instruálása és kijelölése sok körülménynek köszönhetően sokat késett, de mostanra megtörtént, és éppen most kaptam értesítést arról, hogy Jefferson urat, Virginia korábbi kormányzóját, Adams urat, hollandiai nagykövetünket és jómagamat nevezték ki erre a szolgálatra.” Azt is jelezte az osztrák követnek, hogy Jefferson augusztus végéig Párizsba fog érkezni, „s akkor készen fogunk állni arra, hogy szerződésre lépjünk ő császári felségével a fentebb jelzett célból, ha ő is így óhajtja”.⁵⁵ Franklin a Kongresszus május 7-i határozatainak egy kivonatát is mellékelte leveléhez.

Mercy még aznap válaszelevellel nyugtázta az amerikai diplomata levelének kézhezvételét, és arról tájékoztatta, hogy „annak tartalmát késedelem nélkül továbbítom udvaromhoz”. II. József Amerikával kapcsolatos kedvező érzelmei ismeretében arról biztosította Frank-

⁵³ Adams egyértelműen mellett foglalt állást, hogy ne egy embert, hanem egy több tagból álló bizottságot nevezzenek ki a kereskedelmi szerződések megkötésére. E javaslat mögött személyes megfontolások is álltak; mindenképpen meg kívánta ugyanis akadályozni, hogy Benjamin Franklint egy személyben ruházzák fel ezzel a jogkörrel. Az európai társadalmi etikett előírásaira érzékeny Adams ugyanakkor úgy gondolta, hogy a bizottság tagjai között az ő nevét kellene az első helyre sorolni. *John Adams a Kongresszus elnökének, 1783. szeptember 8.; John Adams Samuel Adamsnek, 1783. szeptember 10.; John Adams Elbridge Gerrynek, 1783. szeptember 10.; John Adams William Gordonnak, 1783. szeptember 10.; John Adams James Warrennek, 1783. szeptember 10.* Papers of John Adams, XV. 266., 271–272., 276–281.

⁵⁴ Hunt, Gaillard (ed.): *Journals of the Continental Congress 1774–1789*. Vol. 25. Washington D.C., 1922. 754.

⁵⁵ *Benjamin Franklin Mercy-Argenteau-nak, 1784. július 30.* <http://www.franklinpapers.org>

lint, hogy a császár „haladéktalanul meg fogja tenni a szükséges lépéseket ebből a célból [a szerződéskötés céljából]”.⁵⁶

Mercy valóban gyorsan cselekedett: már augusztus 1-jén elküldte levelét Bécsbe, amelyben jelezte az amerikaiak szerződési szándékát, és mellékelte a Franklin által neki küldött kivonatot a Kongresszus határozataiból. Hozzátette, hogy „minthogy a nevezett folyamodvány megfelelni látszik a legmagasabb udvar előzetesen kiforrott véleményének a fent nevezett államokkal folytatandó kereskedelemre vonatkozóan, a leghatározottabban kérem Excellenciát, hogy adjon megfelelő iránymutatást arra vonatkozóan, milyen magatartást tanúsítsak a nevezett amerikai követtel szemben”.⁵⁷

Kaunitz herceg válasza szeptemberre érkezett meg. Úgy vélte, az amerikaiakkal kötendő szerződés munkálataiba a tartományi kormányzatokat is be kell vonni, különösképpen a leginkább érdekelt Osztrák-Németalföldét, melyet már utasított is arra, hogy vegyék fel a kapcsolatot Mercyvel. „Önre marad, hogy tudassa Franklin úrral a választ a levelére, hogy Ő császári felsége örömmel nyugtázta az Amerikai Egyesült Államok kérését, s hogy mi itt örömmel ajánljuk fel kezünket minden olyan célra, ami a kölcsönös, baráti megértés megalapozásához és a két nemzet alattvalói közötti kereskedelem megkezdéséhez vezet. Az Ön feladata az, hogy hangot adjon [Bécs irányába] az amerikai megbízottak javaslatainak.”⁵⁸ Ez utóbbi mondat különös jelentőséggel bír a későbbiek szempontjából, mivel egyértelműen arra utal, hogy a bécsi kormányzat az amerikai féltől várta a következő lépés megtételét, vagyis a konkrét javaslatokat.

Mercy 1784. szeptember 28-án informálta Franklint kormánya válaszáról: „Megtiszteltetés számomra, hogy tájékoztathatom arról, hogy Őfelsége a császár beleegyezését adta a nevezett javaslatokhoz, s már utasította is Németalföld kormányzatát, hogy tegyen lépéseket ezek gyakorlatba tételére. Amint az erre az ügyre vonatkozó részletek megérkeznek hozzám, azonnal értesítem Önt.”⁵⁹ Ez a mondat viszont azért fontos a tárgyalások további alakulása szempontjából, mivel azt helyezi kilátásba, hogy a következő javaslat az osztrák oldalról fog érkezni. Első látásra úgy tűnhet, hogy minden rendben van. Mindkét fél kifejezte határozott szándékát, hogy szeretne szerződést kötni, és a tárgyalófeleket is kijelölte. Szerződéskötésre azonban mégsem került sor. A kérdés csak az, hogy ennek mi volt az oka.

A tárgyalásoknak ebben a szakaszában lépett a nyílt színre Thomas Jefferson mint a szerződéskötésre kijelölt amerikai bizottság egyik tagja. A bizottság tagjainak megválasztásakor ő volt az egyetlen, aki nem tartózkodott Európában, ám – ahogyan Benjamin Franklin fentebb idézett levelében beharangozta – 1784. augusztus 6-án ő is megérkezett Párizsba. Ekkor még Franklin volt az Egyesült Államok franciaországi nagykövete, de a híres „doktor” hamarosan visszavonult, és helyét 1785 júliusától Jefferson vette át.

Jefferson 1784. november 11-én keltezett jelentésben számolt be a Kongresszus elnökének arról, hogy Franklin tudatta az osztrák követtel az amerikai fél kezdeményező szándékát, s ő milyen választ adott rá. Ez utóbbi egy példányát el is küldte a Kongresszusnak.⁶⁰ Ezt követően majdnem egy évig semmi sem történt az ügyben; feltehetőleg azért nem, mert – ahogyan arra fentebb utaltam – mindkét fél a másik kezdeményezésére várt.

⁵⁶ *Mercy-Argenteau Benjamin Franklinnek, 1784. július 30.* <http://www.franklinpapers.org>

⁵⁷ *Mercy-Argenteau az ausztriai udvarnak, 1784. augusztus 1.* <http://www.franklinpapers.org>

⁵⁸ *Az ausztriai udvar Mercy-Argenteau-nak, 1784. szeptember.* <http://www.franklinpapers.org>

⁵⁹ *Mercy-Argenteau Benjamin Franklinnek, 1784. szeptember 28.* <http://www.franklinpapers.org>

⁶⁰ *Az amerikai megbízottak a Kongresszus elnökének, 1784. november 11.* In: Boyd, Julian P. (ed.): *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 7. Princeton, 1953. 494.

Az állóvizet Jefferson egyik régi ismerősenek levele kavarta fel 1785 szeptemberében. A levélíró nem volt más, mint Lafayette márki (1757–1834), az amerikai forradalom ünnepelt hőse. A márki bécsi útjáról számolt be az amerikai politikusnak, melynek során II. Józseffel és Kaunitz kancellárral is személyes kapcsolatba került. Lafayette mindkét beszélgetőtársánál Amerikára terelte a szót, és ezzel összefüggésben gazdasági kérdések is napirendre kerültek. A márki azt javasolta a császárnak, hogy „minél előbb kössön liberális szerződést az Egyesült Államokkal, ami megnyitná az utat az amerikai export számára, mivel így tudnának fizetni az ausztriai árukért”.⁶¹ II. József pedig az iránt érdeklődött, vajon az amerikaiak a saját hajóikon szállítanák-e az áruikat.

Kaunitzcal még hosszabb társalgást folytatott Lafayette, mivel a kancellár „nagyon is készségesen tért rá az amerikai kereskedelem témájára [...] A közvetítő kereskedelem került ismét szóba. Azt javasoltam, küldjenek konzulokat azzal a céllal, hogy létesítsenek társulásokat Amerikában, minthogy csak az olyan kereskedelem lehet tartós, amely vegyes és viszonyos. Részletesen felsoroltam az amerikai exporttermékeket, ahogyan a császár előtt is tettem. Miért nem tesznek akkor kezdeményezéseket az irányunkban, kérdezte Kaunitz herceg. Azt válaszoltam, hogy voltak kezdeményezések, véleményem szerint a szükségesnél is több, csak akkoriban nem figyeltek rájuk, a jelenre vonatkozóan pedig azt hallottam, hogy a császártól várnak választ. Erre azt válaszolta, hogy az csak egy közvetett megkeresés volt. Végül azzal zártam a beszélgetést, hogy elmondtam, én ugyan nem ismerem a részleteket, de amit a Kongresszustól, az emberektől és az európai követeiktől hallottam, mind arra utal, hogy nagyon is készek baráti kapcsolatban állni a császárral, s azt a baráti tanácsot adtam neki, hogy ne vesztesse az időt, hiszen jól tudja, egyetlen szerződés sem működhet kölcsönösség nélkül. Ezért aztán azt gondolom, hogy elsőként az itáliai kikötőket kellene megnyitni az amerikai sózott hal előtt. A beszélgetésünk alapján hajlamos vagyok azt gondolni, utasítani fogja a nagyköveteit, hogy beszéljenek Önnel vagy Adams úrral [...]. Az egészről azonban az a véleményem, hogy nem számíthatnak nagyon nagy kereskedelmi forgalomra ezen az úton.”⁶²

Ez a levélrészlet többféle okból is nagyon fontos témánk szempontjából. Egyrészt kiderül, hogy Lafayette nagyon jól tájékozott volt az amerikai–osztrák kereskedelmi tárgyalások állását és részleteit illetően. Ezen azonban nincs sok csodálkozni való. Amint arra Merrill D. Peterson is felhívta a figyelmet, Lafayette és Jefferson között nagyon közeli, baráti és munkakapcsolat alakult ki Jefferson párizsi évei során, s a márki közvetlenül is részt vett a francia–amerikai kereskedelmi tárgyalások bonyolításában.⁶³ Másrészt világosan kiderülhetett Jefferson számára, hogy Bécsben valamiféle amerikai kezdeményezésre várnak. Az egész ügy végkimenetelét tekintve ezért olyan lényeges, hogy Jefferson miként reagált ifjú barátja levelére.

Az ügyet természetesen meg kellett vitatnia John Adamsszel, aki megbízottként társa volt, s aki ekkoriban már a londoni udvarnál képviselte az Egyesült Államokat. Jefferson elküldte neki Lafayette levelének másolatát, melyhez nagyon érdekes kommentárt fűzött: „Az amerikai kereskedelem jelenlegi bizonytalan helyzetében el kívánok kerülni minden további szerződést, kivéve az Amerikában érdekelt hatalmakkal. Ha tehát Mercy gróf nem veti fel nekem az ügyet, én sem fogom neki felvetni, és ha mégis felveti, nem fogok többet

⁶¹ Lafayette-től Thomas Jeffersonnak, 1785. szeptember 4. In: Boyd, Julian P. (ed.): *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 8. Princeton, 1953. 479.

⁶² Lafayette-től Thomas Jeffersonnak, 1785. szeptember 4. In: Boyd, Julian P. (ed.): *The Papers of Thomas Jefferson*. VIII. 479.

⁶³ Peterson: *Thomas Jefferson and the New Nation*, 315–316., 319.

tenni annál, mint amit az illem megkíván.”⁶⁴ Jefferson tehát láthatólag nem kívánta megtenni azt a kezdeményező lépést, amire Bécsben vártak. Ez annál is érdekesebb, mivel – mint láttuk – instrukcióik egyértelműen arra utasították az amerikai megbízottakat, hogy kössenek szerződést a Habsburg Birodalommal. Ha viszont ez a helyzet, vajon miért akarta Jefferson elodázni vagy elkerülni az Ausztriával való szerződéskötést?⁶⁵

A magyarázat alighanem abban rejlik, hogy ekkor, 1785 nyarán–őszén kezdett megváltozni Jeffersonnak a kereskedelmi szerződések jelentőségére vonatkozó felfogása. A kölcsönösen előnyös és szabad kereskedelem vagy legalábbis a legnagyobb kedvezmény elvének felajánlásával a Konföderációs Kongresszus „hihetetlenül ambiciózus vállalkozásba fogott: nem kevesebbről volt szó, mint olyan diplomáciai misszióról, amely arra irányult, hogy az amerikai forradalom kereskedelmi elveinek nyerjék meg egész Európát”.⁶⁶ Elvben ez nagyon szépen hangzott, ám a gyakorlatban az európai államok olyan merkantilista gazdaságpolitikát folytattak, amely nagyon messze állt az amerikaiak eszményeitől. Az amerikai megbízottaknak rá kellett jönniük, hogy ha eredményt akarnak elérni, alkalmazkodniuk kell az európai játékszabályokhoz. Összességében az amerikai kezdeményezés nem bizonyult nagyon sikeresnek. A kongresszusi határozatban felsorolt tizenhat európai állam közül 1785 őszére egyedül Poroszországgal (1785. szeptember 10.) sikerült szerződést kötni, s a kudarc arra készítette Jeffersont, hogy átgondolja az európai kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos koncepcióját.⁶⁷

Mint emlékezhetünk rá, eddig úgy vélte, hogy a kereskedelmi szerződéseknek olyan rendszert kell alkotniuk, amelyben egyetlen hatalom és egyetlen terület sem élvez kivételes helyzetet. Most viszont egyre inkább úgy kezdte látni, bizonyos országoknak és bizonyos relációknak elsőbbséget kell biztosítani, ha az Egyesült Államok érdeke azt megkívánja. Amint arra korábban már utaltam, az észak-amerikai brit gyarmatok külkereskedelmében kulcsszerepet játszott a nyugat-indiai szigetgyarmatokkal fenntartott kapcsolat, s a Kongresszus 1784. május 7-i határozataiban ebben a vonatkozásban a kereskedelmi szabadságtól eltérő engedmények elfogadását is lehetővé tették a megbízottak számára. Jefferson ezt a vonalat erősítve szeretett volna eredményt elérni, s ezért egyre inkább az azokkal az országokkal való szerződéskötést kezdte előnyben részesíteni, amelyek amerikai birtokokkal rendelkeztek. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások során hajlandó volt az európai játékszabályok alkalmazásával, kölcsönösen szabott feltételek alapján egyezkedni. Alapvetően úgy képzelte, az amerikai gyarmatokkal bíró európai országok számára azt a feltételt kellene szabni, hogy csak akkor férhessenek hozzá az Egyesült Államok piacához, ha annak hajói előtt megnyitják amerikai gyarmataikat.⁶⁸ Részben a háború után érzékelhető gazdasági válságot, részben pedig a kereskedelmi szerződések megkötése terén érzékelhető kudarcot érthette „az amerikai kereskedelem jelenlegi bizonytalan helyzetén”, s ebből a „bizonytalan

⁶⁴ Thomas Jefferson John Adamsnek, 1785. szeptember 24. The Papers of Thomas Jefferson, VIII. 544.

⁶⁵ Sajnos, John Adams levelezésében nem sikerült nyomára akadnom annak, hogy a londoni követ reagált volna Jefferson felvetésére. Későbbi levelei azonban arra utalnak, hogy nem értett egyet barátja megfontolásaival. Jefferson John Jaynek, a Kongresszus külügyi titkárának is elküldte Lafayette levelét, ám ez alkalommal csak annyit jegyzett meg, hogy „van esély a nyitásra a császár részéről”. Thomas Jefferson John Jaynek, 1785. október 11. The Papers of Thomas Jefferson, VIII. 608.

⁶⁶ Peterson: *Thomas Jefferson and Commercial Policy*, 592.

⁶⁷ A Poroszországgal és a többi európai országgal folytatott tárgyalásokra lásd: Burnett, Edmund C.: *Note on American Negotiations for Commercial Treaties*, 579–587.

⁶⁸ Peterson: *Thomas Jefferson and Commercial Policy*, 593.

helyzetből” akart kiutat találni „az Amerikában érdekelt hatalmakkal” való szerződés-kötés előnyben részesítésével. A kereskedelmi szempontból nem nagy haszonnal kecsegtető „osztrák kapcsolat” ugyanis ezeket a gondokat aligha oldotta volna meg. Ezzel a váltással kapcsolatban kezdett gondolkodásában előtérbe kerülni az a megfontolás is, hogy Franciaországot különleges elbánásban kellene részesíteni, mint olyan országot, amely átvehetné Nagy-Britannia szerepét az amerikai mezőgazdasági termékek fő felvevő piacaként.⁶⁹

Az mindenestre szinte bizonyos, hogy Lafayette bécsi látogatása és az általa nyújtott információk újból mozgásba lendítették az osztrák diplomácia gépezetét. 1786. január 12-én ugyanis Mercy megtette azt a lépést, amit Jefferson szeretett volna elkerülni vagy legalábbis elodáztatni: megkereste Jeffersont, és újból felvetette a kereskedelmi szerződés ügyét. Az „osztrák problémával” azonban már december végén szembesülhetett az amerikai nagykövet, amikor is Mercy kért nála védelmet és támogatást azon trieszti kereskedők számára, akik az Egyesült Államokkal kívántak kereskedni.⁷⁰ Januárban az osztrák követ érdeklődött amerikai kollégájánál, hogy az amerikai fél miért nem adott még mindig választ arra a levélre, amit ő 1784. szeptember 28-án küldött Benjamin Franklinnek. Jefferson kitérően azt válaszolta, hogy tudomása volt arról, hogy annak idején Franklin tájékoztatta Mercyt az amerikai szerződés-kötési szándékról, ám „azt most hallom először, hogy arra válasz érkezett volna, éppen ellenkezőleg, mindig is azt gondoltuk, hogy válasz nélkül maradt, ezért azt feltételeztük, hogy a következő lépést ő [Mercy] fogja megtenni”.⁷¹ Amint az Jeffersonnak egy másik, John Adamsnak címzett leveléből világosan kiderül, az amerikai követ egyszerűen nem mondott igazat. Mint Jefferson fogalmazott, „amint én és Ön is jól emlékszik, Mercy gróf értesített bennünket arról, hogy a császár hajlandó kereskedelmi egyezményre lépni velünk, s hogy ebből a célból utasítani fogja az Osztrák Németalföld kormányzatát, tegye meg a szükséges lépéseket”.⁷² Jefferson tehát füllentett az osztrák követnek, ám – ahogyan arra korábban már utaltam – Mercy levelének utolsó mondatát valóban úgy is lehetett értelmezni, hogy a következő lépést az osztrák fél fogja megtenni. Az azonban teljesen világosan kitetszik Jefferson leveléből, hogy az amerikai követ a John Adamsnak beharangozott halogató taktikát folytatta.

A tárgyalások tehát holtpontra jutottak. A bécsi udvarban azt gondolták, hogy az amerikaiak fognak javaslatot tenni, s a maguk részéről nem siettek az osztrák németalföldi kormányzatnak küldendő utasítások elkészítésével. Az amerikaiak viszont Mercy fenti válasza alapján azt hitték, hogy a következő értesítés tőle fog érkezni, és Jefferson új keletű halogató taktikájának megfelelően nem szorgalmazták a tárgyalások folytatását.

Jefferson tehát azt mondta Mercynek, hogy sem ő, sem pedig Adams nem tudott az osztrák követ válaszáról. Hogy igazát bizonyítsa, az osztrák diplomata titkárával átküldte az amerikai követnek válasza egy példányát. Az általa jól ismert iratot meglátva Jefferson meglepetést színlelt, ám elolvasása után levonta a következtetést, hogy „ez a válasz azt mutatja, hogy a következő lépést nekik kell megtenniük”. Az osztrák követségi titkár ezt kész

⁶⁹ Arra, hogy a Franciaországgal fenntartandó kapcsolatok milyen fontos szerepet játszottak Jefferson korabeli gondolkodásában, magyarul lásd: Lévai: *Hahner Péter: Thomas Jefferson és a francia forradalom*, id. mű.

⁷⁰ *Thomas Jefferson John Jaynek, 1785. december 24.* <http://www.columbia.edu/cu/web/digital/jay>

⁷¹ *Thomas Jefferson John Adamsnek, 1786. január 12.* In: Boyd, Julian P. (ed.): *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 9. Princeton, 1954. 166.

⁷² *Thomas Jefferson John Adamsnek, 1786. január 12.* *The Papers of Thomas Jefferson*, IX. 167. Amint arra korábban utaltam, Mercy válaszát Jefferson a Kongresszusnak is elküldte. Erre vonatkozóan lásd az 58. sz. jegyzetet.

volt elismerni, és azt is hozzátette, eddig csak az Osztrák Németalföldre vonatkozó instrukciókat kapták meg, viszont „a Magyarországra, Csehországra és általában az ausztriai tartományokra” vonatkozók még nem érkeztek meg.⁷³

Mint láttuk, Jefferson „az amerikai kereskedelem jelenlegi bizonytalan helyzetében” nem tartotta sürgetőnek az osztrák szerződés megkötését, ezért Mercy újabb kezdeményezése után John Adams és John Jay véleményét is kikérte. Dilemmái világosan kitűnnek az utóbbihoz írott leveléből: „Jómagam tanácstalan vagyok, hogy mit kellene tenni. Instrukcióink világosan azt mondják, hogy szerződünk. Ám ezeknek [a kereskedelmi szerződéseknek] egy olyan rendszert kellene alkotniuk, amely akkor működik bölcsen és előnyösen, ha minden részét kivitelezik, amit mindezidáig éppen a legfontosabb vonatkozásban, az amerikai területekkel rendelkező hatalmak tekintetében nem sikerült megtenni. S ha ezek továbbra is elzárkóznak, szükségessé válhat az Egyesült Államok számára, hogy védelmi jellegű kereskedelmi szabályozásokat fogadjon el. Ezeket viszont veszélyeztethetik azok a szerződések, amelyeket olyan hatalmakkal kötünk, amelyek nem rendelkeznek amerikai területekkel, s amelyek közül a legtöbb olyan csekély kereskedelemmel bír, hogy nem kínálhat számunkra olyan előnyöket, amelyek ellensúlyozhatnák az így keletkező veszélyeket. Háború esetén ezek a szerződések valóban előnyösek lehetnek, s annak a császárnak a tekintélye, aki az Európát jelenleg megosztó egyik párt feje, azokra is rávetül, akik kapcsolatban állnak vele, s a dolgok jelenlegi állása mellett ezt a körülményt sem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül.”⁷⁴ Ráadásul az amerikai megbízottak két évre szóló felhatalmazása is lejárt volt.

John Jay levelezésében nem sikerült választ találnom Jeffersonnak erre a levelére, ám kevésbé valószínű, hogy a külügyi titkár levele gyors és egyértelmű utasítást tartalmazott volna. Amint arról később még szót ejtek, a Kongresszus külpolitikai döntéshozatali mechanizmusát számos tényező hátráltatta, és a két kontinens közötti kommunikáció is lassú és körülményes volt.

Mint említettem, Jefferson John Adams véleményét is kikérte, s érdekes, hogy az utóbbinak egyáltalán nem voltak hasonló fenntartásai az osztrák szerződéssel kapcsolatban: „Egyértelműen a császár követével való azonnali szerződéskötés mellett vagyok, még akkor is, ha az csak a Németalföldre vonatkozna, bár jobb lenne az összes többi tartományra is kiterjeszteni [...]. Kérem, olyan gyorsan cselekedjen ebben az ügyben, ahogyan jónak látja. Semmi kár nem jut eszembe, amit a két birodalmi udvarral [Ausztriával és Oroszországgal] kötött kereskedelmi szerződések okozhatnának nekünk.”⁷⁵

Közben azonban telt az idő, és vészesen közeledett 1786. május 12-e, amikor lejárt az amerikai megbízottak szerződéskötési felhatalmazása. Mercy azonban még mindig a birodalom teljes területére szóló felhatalmazásra várt, Jeffersont pedig többféle okból is Angliába szőlította a kíváncsiság és a kötelesség.⁷⁶ A párizsi amerikai követ halogató taktikájába

⁷³ Thomas Jefferson John Adamsnek, 1786. január 12. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 167.

⁷⁴ Thomas Jefferson John Jaynek, 1786. január 27. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 235.

⁷⁵ John Adams Thomas Jeffersonnak, 1786. január 28. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 238.

⁷⁶ Jefferson egyrészt közcélból, másrészt magánérdekből utazott Angliába. Tárgyalásokat akart folytatni azokkal az adósságokkal kapcsolatban, amelyek amerikai állampolgárokat terheltek még a brit uralom idejéből brit hitelezőkkel szemben. Ebben a kérdésben személy szerint is érdekelt, mivel maga is jelentős adósságokkal rendelkezett. John Adamsszel és a londoni portugál nagykövettel egy Portugáliával kötendő kereskedelmi szerződés ügyében akart egyeztetni. Noha általában nagyon rossz véleménnyel volt Nagy-Britanniáról és az angolokról, angliai útjának nagyon fontos részét képezte híres angol kertek és épületek felkeresése, amelyek aztán saját építészeti és kerté-

nagyon jól beleillett, hogy egyértelműen úgy gondolta, az osztrák szerződés nem fontos annyira, hogy amiatt esetleg elhalassza angliai látogatását. John Jaynek világosan megfogalmazta: „Bár megkaptam Adams úr kedvező véleményét, hogy lépünk előre a szerződés dolgában, az ő és az én véleményem is az volt, hogy ez a kérdés nem esik nagyobb súllyal a latba azokhoz képest, amelyek Londonba szólítottak. A Portugáliával kötendő szerződés fontosabb volt, azon kívül ott voltak az Angliával és a barbár államokkal intézendő dolgok.”⁷⁷ (Portugália Amerikában is rendelkezett birtokokkal.)

Mialatt Jefferson Albionban tartózkodott, Mercy megkapta az összes Habsburg tartományra vonatkozó teljes felhatalmazását, s ennek birtokában nem késlekedett felkeresni a Párizsba 1786 áprilisának végén visszatérő Jeffersont, aki erről a fejleményről négy, május 7. és május 12. között keltezett levélben számolt be a Kongresszusnak és barátainak. A négy levél hangvétele és konklúziója azonban nem teljesen azonos. Az első levél Elbridge Gerrynek (1744–1814), kortársának, a régi barátnak, a Függetlenségi Nyilatkozat egyik aláírójának szólt, aki ekkor nem volt döntési pozícióban, mivel nem volt a Kongresszus vagy a kormányzat tagja. A körülmények részletes ismertetése nélkül, ebben a levélben Jefferson azokat a korábban már bemutatott érveket ismételte meg, melyek szerint az osztrák szerződés gazdaságilag nem sok haszonnal kecsegtet, de a császár európai tekintélye, „aki a porosz király halálát követően az első számú karakter lett” Európában, s aki az egyik nagy európai szövetség feje, sokat segíthet az Egyesült Államok elismertetésében.⁷⁸

Bizonyos mértékig eltért ettől az a levél, amelyet Jefferson James Monroe-nak, politikai tanítványának és későbbi elnöknek (1817–1825) küldött, aki a Konföderációs Kongresszus tagjaként beleszólhatott az ügy alakításába. Neki részletesen beszámolt arról, hogy Londonból történő visszaérkezése után milyen tárgyalásokat folytatott az osztrák nagykövettel. Elmondta, közölte Mercyvel, hogy megbízásuk pár nap múlva (május 12-én) lejár, s hogy az osztrák diplomata azt kérte, Jefferson forduljon a Kongresszushoz annak megújítása céljából, s amíg az új felhatalmazás meg nem érkezik, lefolytathatnák a szerződés részleteinek megtárgyalását. Ezután Jefferson lényegében a Gerrynek elmondott érveket ismételte meg arra vonatkozóan, hogy az osztrák szerződés inkább politikai, mintsem közvetlen gazdasági haszonnal kecsegtet. Ezt követően viszont olyan megjegyzéseket tett, amelyek korábban hangoztatott, elutasító véleményének ellentmondani látszottak: „[...] mivel a szerződés természetesen a porosz és a portugál szerződés feltételeit követné, kevés további problémát okozhat nekünk azokkal a kereskedelmi szabályozásokkal kapcsolatban, amelyeket be ki-

szeti ízlésére is nagy hatást gyakoroltak. Jefferson angliai útjára lásd: Dumas Malone: *Jefferson and the Rights of Man*. Boston–London, 1951. 50–63.

⁷⁷ Thomas Jefferson John Jaynek, 1786. május 12. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 515. A korban „barbár államoknak” azokat a formálisan még török fennhatóság alatt álló észak-afrikai államokat (Marokkó, Algír, Tunisz, Tripoli) nevezték, amelyek ekkorra már gyakorlatilag önállósították magukat. Fő jövedelemforrásukat az jelentette, hogy elrabolt nyugati hajók legénységéért váltságdíjat szedtek. A legtöbb nyugat-európai ország ezt a kérdést úgy kezelte, hogy szerződés alapján éves összegű váltságot fizetett nekik. Mindez a mediterrán térségbe irányuló amerikai kereskedelmet is veszélyeztette, s Jefferson franciaországi tartózkodása idején nem kevés energiát fektetett a probléma megoldásába. Ez a kérdés az Ausztriával folytatott tárgyalásokon is felmerült, mivel a „barbár államok” az Adriai-tenger felé irányuló forgalmat is veszélyeztették. A kérdésre magyarul bővebben lásd: Lévai Csaba: *Egy elfeledett konfliktus? Az Amerikai Egyesült Államok és Tripoli háborúja 1801 és 1805 között*. In: Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Budapest, 2005. 50–64.; Adams, Henry: *Thomas Jefferson első elnöksége 1801–1805*. Budapest, 1986. 486–495.

⁷⁸ Thomas Jefferson Elbridge Gerrynek, 1786. május 7. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 468.

vánunk vezetni. A többi szerződés által megkívánt kivételek a császárral kötendő szerződésbe is belevehetők.”⁷⁹ Korábban éppen azért ellenezte az osztrák szerződést, mivel annak a kölcsönösen szabad kereskedelemre vonatkozó passzusai ellentmondásba kerülhetnek azokkal a szerződésekkel, amelyek korlátozó intézkedéseket is tartalmaznak. Most azonban mintha már nem ítélte volna olyan lényegesnek ezt a veszélyt. Azt kérte a kongresszusi tag Monroe-tól, hogy a törvényhozó–végrehajtó gyűlés minél hamarabb adjon választ levelére. Ezzel kapcsolatban azonban azt is meg kell jegyezni, hogy Jefferson „halogató taktikája” ekkor már gyakorlatilag célhoz ért, mivel alig pár nap volt hátra az amerikai diplomaták megbízatásának lejártáig, tehát kevés remény volt arra, hogy az osztrák szerződés belátható időn belül megszületik, s a párizsi követ azzal is tisztában volt, hogy bármilyen gyorsan is dönt a válaszáról a Kongresszus, az már határidőn túl fog megérkezni.

Jefferson természetesen londoni megbízott társát is tájékoztatta a fejleményekről. John Adamsnek is elmondta a Mercyvel folytatott tárgyalás részleteit, s hogy az osztrák követ megbízatásuk meghosszabbítását kérte. Azt is közölte vele, hogy átadott neki egy szerződéstervezetet, amely lényegében a Dániának javasolt feltételeket tartalmazta. Ennek egy példányát Adamsnek is mellékelte, akinek megírta, hogy „a Kongresszust is informálok a fejleményekről, de közben nem teszek további lépéseket addig, amíg az Ön véleményét tartalmazó levél meg nem érkezik arra vonatkozóan, hogy tovább haladjunk-e a feltételek kidolgozásában, Mercy gróf javaslatának megfelelően”.⁸⁰ Ebből a levélből látszik, hogy Jefferson továbbra is a kivárára épített az osztrák szerződés vonatkozásában. Nyilván teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy a válasz nem fog megbízatásuk lejártá előtt megérkezni. Látjuk, nem azzal kereste meg követtársát, hogy itt van egy ígéretes szerződés a láthatáron, s kezdeményezzük megbízatásunk minél hamarabbi meghosszabbítását a Kongresszusnál, hanem azt közölte vele, vár, amíg nem ismeri Adams véleményét. Semmi esetre sem akart tehát kezdeményezőként fellépni.

Hasonló attitűdről tanúskodik a John Jaynek, a Konföderációs Kongresszus külügyi titkárának írott levél. Jefferson egyszerűen és tárgyyszerűen ismertette az eseményeket, de még csak célzást sem tett arra, hogy kezdeményezze a követek megbízatásának meghosszabbítását, pedig Jay lett volna a Kongresszusban az a személy, akinél ezt hivatalosan indítványozhatta volna. Jellemző, hogy Jay tanácsát sem kérte ki. Bizonyos szimbolikus jelentősége van annak, hogy a Jaynek küldött levelét május 12-én, vagyis pontosan azon a napon keltezte, amikor két évre szóló szerződéskötési megbízatásuk lejárt.⁸¹

Jefferson május 11-én küldött levelére adott válaszában John Adams kifejtette, hogy „teljes mértékben egyetértek a Mercyvel folytatott tárgyalásai helyességét illetően, azzal, amit tárgyalt, és azzal, hogy elküldte a Kongresszusnak a tervezetet, amellyel egyetérthet, s hogy küldhetnek egy új megbízatást, ha ezt megfelelőnek ítélik”.⁸² Adamsnek ez az utóbbi megjegyzése érdekes, mivel Jefferson a neki küldött levelében nem tett közvetlen utalást arra, hogy a Kongresszusnál kezdeményezni kellene megbízatásuk meghosszabbítását. Legfeljebb közvetett módon lehetett kiolvasni leveléből, hogy Mercy erre kérte. Ugyanakkor Adams megjegyzése is meglehetősen határozatlan, nem kéri a meghosszabbítást, hanem lényegében a Kongresszus jóindulatára bízta azt.

⁷⁹ Thomas Jefferson James Monroe-nak, 1786. május 10. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 501.

⁸⁰ Thomas Jefferson John Adamsnek, 1786. május 11. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 507.

⁸¹ Thomas Jefferson John Jaynek, 1786. május 12. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 515.

⁸² John Adams Thomas Jeffersonnak, 1786. május 23. The Papers of Thomas Jefferson, IX. 564–565.

A Konföderációs Kongresszus pedig valóban nem siette el a dolgot. John Jay mentegőzéssel kezdte a Jeffersonnak augusztusban írott válaszlevelet: „Többféle körülménynek köszönhetően még most is sok, külügyekkel kapcsolatos kérdés fekszik eldöntetlenül a Kongresszus előtt. Sokszor nem volt meg a megfelelő képviselő, amikor pedig megvolt, olyan sokféle ügy terhelte a képviselőket, hogy az olyan késedelmekhez és szünetekhez vezetett, amelyek ugyan elkerülhetetlenek voltak, mégis nagyon is sajnálatosak.” Jay arról is értesítette a párizsi követet, hogy „már tanácsoltam a Kongresszusnak, hogy bizonyos hatalmak vonatkozásában újítsa meg megbízatásukat. Kincstárunkba azonban alig folyik be valami. Egyes államok semmit sem fizetnek, mások nagyon keveset.”⁸³

Jay még május 11-én, vagyis egy nappal Jefferson és Adams megbízatásának lejártá előtt javasolta a Kongresszusnak annak meghosszabbítását. Jefferson január 27-i levelére hivatkozva jelentésében azt is leszögezte, hogy „a császár tovább akar lépni velünk”, vagyis kész szerződést kötni az Egyesült Államokkal. A korábban említett kudarcorozat, illetve a tárgyalások elhúzódása az 1784. május 7-i határozatban megállapított szerződéskötési gyakorlat felülvizsgálatára ösztökélte Jayt, s jelentése sok ponton érintette – ha csak áttételesen is – az osztrák szerződés kérdését. Nem csak Ausztria esetében fordult elő, hogy az amerikai szerződéskötési kezdeményezésre nem vagy csak nagyon lassan érkezett válasz. Ezért felmerült, hogy szűkíteni kellene a szerződéses körbe bevonandó államok névsorát. Jay azonban úgy vélte, ez problémákat vetne fel, mivel a kezdeményezés az Egyesült Államoktól indult, s nehéz lenne „visszakozni csupán azért, mert a kedvező válasz oly sokáig késett. Az Egyesült Államok kényes helyzete óvatosságra int, s jobb lehet rossz dolgok ideiglenes vállalása, mintsem hogy felkeltsék azon hatalmak ellenszenvét, amelyek most hajlandónak látszanak szerződni velünk, s amelyek kikötői háború esetén nagyon hasznosak lehetnek a számunkra.” Ezen túlmenően a Kongresszus külügyi titkára úgy találta, hogy „csak azoknál a nemzeteknél kellene további kezdeményezéseket tenni vagy ilyen szerződések vonatkozásában tárgyalásokat kezdeni, amelyek már kinyilvánították erre irányuló készségüket és hajlandóságukat”.⁸⁴ Számomra úgy tűnik, Jay jelentésének ezek a passzusai teljesen ráillenek az osztrák szerződésre. A dolog lassan indult, és a tárgyalások elhúzódtak, de – amint azt jelentése elején Jay is deklarálta – Ausztria egyértelműen kinyilvánította szerződéskötési szándékát. Vagyis ez alapján a Habsburg Birodalomnak mindenképpen a „bizonyos hatalmak” azon körébe kellett tartoznia, amelyekkel folytatni kell a tárgyalásokat, és amelyek vonatkozásában meg kellene hosszabbítani az európai kiküldöttek megbízatását.

A Kongresszus azonban Jay jelentése és kérése ellenére sem hosszabbította meg John Adams és Jefferson mandátumát. Ebben bizonyosan szerepet játszottak a Kongresszus döntéshozatali mechanizmusával kapcsolatos azon problémák, amelyeket levelében Jay is jelzett Jefferson számára. A tagállamok gyakran nem képviseltették magukat a kellő mértékben a Konföderációs Kongresszusban, ami döntéshozatali problémákhoz vezetett. Mivel a Kongresszus nem rendelkezett adókievetési joggal, a szövetségi kormányzat működése lényegében a tagállamok önkéntes felajánlásaitól függött, s mint arra John Jay is rámutatott, a fizetési hajlandóság igen csekély volt. Jay nem is rejtette véka alá azon véleményét, hogy szerinte súlyos bajok vannak a kormányzati struktúrával: „Régóta gondolkodom azon, és napról-napra jobban meggyőződöm arról, hogy szövetségi kormányzatunk konstrukciója

⁸³ *John Jay Thomas Jeffersonnak, 1786. augusztus 18.* In: Boyd, Julian P. (ed.): *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 10. Princeton, 1954. 271–272.

⁸⁴ *John Jay: Treaties with Other Powers, 1786. május 11.* In: Fitzpatrick, John C. (ed.): *Journals of the Continental Congress 1774–1789*. Vol. 30. Washington D.C., 1934. 261–262.

alapvetően rossz. Sohasem bölcs dolog egy és ugyanazon testületbe helyezni a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalmat, s ráadásul egy olyan testületbe, amelynek összetétele napról-napra változik. Véleményem szerint a szuverenitás e három nagy ágát mindörökre el kell választani egymástól, és a hatalmat úgy kell megosztani, hogy [az egyes hatalmi ágak] egymást ellenőrizzék.”⁸⁵ Jay lényegében olyan kormányzati struktúra alapvonalait vázolta fel, amelyet majd az 1787 nyarán Philadelphiában kidolgozott új szövetségi alkotmány határoz meg, s ekkor már kibontakozóban volt az a mozgalom is, amely az új alaptörvény elfogadásához vezetett.⁸⁶ E mozgalom történetében fontos szerepet játszott az ún. annapolisi konvenció, amelyen öt állam tizenkét küldötte tárgyalta meg a tagállamok közötti kereskedelem problémáit, s amely nem sokkal Jay Jeffersonnak címzett levele megírása után, 1786. szeptember 11–14. között ülésezett. Az itt elfogadott jelentés vezetett az új szövetségi alkotmányt kidolgozó alkotmányozó konvenció összehívásához a következő év májusában.

Az osztrák fél azonban sürgette volna a szerződés kötést. Mercy 1786 szeptemberében újból megkereste Jeffersont, és afelől tudakozódott, vajon megérkezett-e már a megbízatásuk meghosszabbítására vonatkozó válasz a Kongresszustól. Az osztrák követ úgy érezte, az amerikaiak hátrányos megkülönböztetésben részesítik azokat a nemzeteket, amelyekkel az Egyesült Államok nem kötött kereskedelmi egyezményt.⁸⁷

A Kongresszus működési nehézségei és a két kontinens közötti kommunikációs távolság miatt Jay csak 1787. február 9-én válaszolt Jefferson szeptember 26-i levelére. Hosszasan ecsetelte a Kongresszus működésével kapcsolatos problémákat, s egyértelműen ezeket tette felelőssé azért, hogy a nemzetközi szerződések ügyében sem történt előrelépés: „[...] a Kongresszus mindeztáig semmiféle utasítást nem adott a barbár parti államokkal folytatandó további tárgyalások vonatkozásában, s meg sem kíséreltem megmondani, hogy milyen érzelmekkel viseltetnek ez ügyben. Ugyanilyen tanácstalan vagyok azt illetően, hogy milyen irányvonalat fognak követni a császárral és más európai hatalmakkal kötendő kereskedelmi szerződések tekintetében. A magam részéről úgy vélem, és ezt már javasoltam is, hogy ebből a célból megbízatást és instrukciókat kellene Önnek és Adams úrnak küldeni. Szerintem az ilyen, rövidtávra szóló szerződések előnyösek lehetnek. Nem olyan időket élünk, hogy a legjobbakban bízassunk.”⁸⁸ John Jaynek ez a legutóbbi megjegyzése egyértelműen arra utal, hogy nem sok reményt fűzött ahhoz, hogy a Konföderációs Cikkelyek égisze alatt működő kormányzati struktúrában előrelépés fog történni az ügyben.

⁸⁵ John Jay Thomas Jeffersonnak, 1786. augusztus 18. The Papers of Thomas Jefferson, X. 272.

⁸⁶ Jay az erősebb szövetségi kormányzat megteremtése érdekében kibontakozott föderalista mozgalom egyik vezető alakja lesz majd. Társ szerzője volt az új alkotmány mellett agitáló legismertebb cikksorozatnak, A föderalista esszéknek, és az új kormányzati struktúrában is fontos szerepet vállalt. Ő volt a Legfelső Bíróság első elnöke (1789–1795).

⁸⁷ Thomas Jefferson John Jaynek, 1786. szeptember 26. The Papers of Thomas Jefferson, X. 10. 405. Mercy értesülései az Amerikába küldött osztrák megbízott, Beelen-Bertholff báró jelentéseinek alapulhattak, aki 1785 őszén több John Jay-nek írott levelében is sérelmezte, hogy Dél-Karolina vámot vetett ki azon nemzetek hajóira, amelyeknek nem volt kereskedelmi szerződése az Egyesült Államokkal. Ez az eset a külkereskedelem szabályozásának rendezetlenségére is jó példa, amennyiben egy tagállam saját hatáskörében járt el egy olyan kérdésben, amely alapvetően a Konföderációs Kongresszus hatáskörébe tartozott volna. Beelen-Bertholff John Jaynek, 1785. szeptember 14. és október 20. <http://www.columbia.edu/cu/web/digita/jay>

⁸⁸ John Jay Thomas Jeffersonnak, 1787. február 9. In: Boyd, Julian P. (ed.): The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 11. Princeton, 1955. 130.

Az osztrák szerződés megkötésének szalmalángja akkor lobbant fel utoljára, amikor Jefferson régi levelezőtársa, a Hágában élő Charles William Friedrich Dumas egy régebbi ötletét felmelegítve azzal a kéréssel kereste meg 1787 októberében, hogy küldjék őt Brüsszelbe azzal a céllal, hogy Osztrák-Németalföld kormányzatával tárgyalásokat folytathasson a kereskedelmi szerződés vonatkozásában.⁸⁹ Válaszában Jefferson röviden ismertette Dumas-val a kialakult helyzetet: megbízatásuk már több mint egy éve lejárt, s megújítására vonatkozóan „mindeközéig semmilyen választ nem kaptam. Hogy ez a véleményük megváltozásának vagy a sokoldalú leterheltségüknek köszönhető, azt nem vagyok képes megmondani. De e tények tudatában láthatja, hogy ebben az esetben nem áll hatalmunkban megtenni azt a lépést, amire gondolt.”⁹⁰

Mire azonban a Dumas és Jefferson közötti levélváltás lezajlott, már megtörtént az új szövetségi alkotmány kidolgozása, és annak ratifikálása került napirendre. Ez pedig jó időre lekötötte az amerikai politika figyelmét, s az éppen még hivatalban lévő Konföderációs Kongresszus már nem tűzte napirendre az Európában lévő amerikai diplomaták szerződéskötési mandátumának meghosszabbítását. Abban azonban, hogy az amerikai–osztrák kereskedelmi szerződés megkötésére az új amerikai kormányzati rendszer felállása után sem került sor, más tényezők is szerepet játszottak. Ehhez az osztrák oldal „közreműködésére” is szükség volt. Mint ismeretes, az 1780-as évek közepétől II. Józsefnek egyre több nehézséggel kellett szembenéznie, s politikája birodalma csaknem minden tartományában ellenállást váltott ki. 1788-ban felkelés tört ki Osztrák-Németalföldön, és József uralkodásának végére Magyarország is közel került a nyílt lázadáshoz. Ráadásul az Oroszországgal szövetségben a Török Birodalom ellen indított háború is sikertelen maradt. Józsefet a kudarcok visszakozásra készítették, és 1790 januárjában visszavonta rendeleteit, a türelmi rendelet, a jobbágyrendelet, valamint az alsópapság helyzetére vonatkozó rendelkezése kivételével. Halálával és a francia forradalom kirobbanásával pedig véget ért a Habsburg Birodalomban a felvilágosult abszolutizmus reformpolitikája.

Többféle tényező játszott tehát szerepet abban, hogy az 1780-as években nem sikerült az osztrák–amerikai kereskedelmi egyezmény megkötése. A körülmények szerencsétlen egybeesése, szándékos és kevésbé szándékos kölcsönös félreértések sorozata, a transzatlanti kommunikáció nehézsége és a kormányzati rendszerek akadozó működése mind szerepet játszott abban, hogy a jól induló kapcsolat nem jött létre. A kudarcnak azonban az a szemléletváltás is fontos eleme volt, amit Thomas Jeffersonnak a külkereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos attitűdjében pontosan akkor lehetett megfigyelni, amikor az ügylet döntő fázisába fordulhatott volna. Az Osztrák Császárság és az Amerikai Egyesült Államok csak 1829-ben kötötte meg az első kereskedelmi egyezményt, és csak 1838-ban vették fel egymással a hivatalos diplomáciai kapcsolatot.

⁸⁹ Dumas először John Jayt kereste meg az ötletével, ám tőle nem kapott választ. C. W. F. Dumas *Thomas Jeffersonnak, 1787. október 23.* In: Boyd, Julian P. (ed.): *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 12. Princeton, 1955. 258.

⁹⁰ *Thomas Jefferson C. W. F. Dumas-nak, 1787. november 14.* *The Papers of Thomas Jefferson*, XII. 359.

CSABA LÉVAI

*“There is a Possibility of an Overture by the Emperor”.
Negotiations for the Conclusion of a Commercial Treaty between
the United States of America and the Habsburg Empire in the 1780s*

The Confederation Congress appointed and empowered John Adams, Benjamin Franklin, and Thomas Jefferson to negotiate and conclude commercial treaties with sixteen European powers, including the “court of Vienna” in 1784. The ruler of the Habsburg Empire at the time, Joseph II (1780-1790) was open to the initiative of the American diplomats. It is very interesting that both parties showed readiness for the negotiations and had an interest in the conclusion of a treaty, yet it never materialized. There were fundamentally two reasons behind this failure. First, the American diplomats in Europe were only authorized for two years to conclude commercial treaties and their commission expired in May 1786. By the time the Austrian ambassador in Paris had received full authorization to conclude a treaty for the territory of the whole empire, the American commissioners’ term was about to expire, and Congress was not willing to extend it. The movement to transform the structure of the confederation government had been well under way by that time, and under such circumstances Congress was not eager to engage in such negotiations until the construction of the new governmental structure would be finished. Second, Thomas Jefferson also wanted to postpone the negotiations the reason of which can be found in his economic thought. Fundamentally, he supported free trade policy, but in Europe he was forced to face the mercantilist economic policy of the great powers, and he had to realize that concessions had to be made. He came to the conclusion that certain powers were more important from the American perspective and he started to favor the conclusion of commercial treaties with powers having domains in the Western hemisphere. The Habsburg Empire was not such and it was clear that a treaty with her would not be very profitable from a strictly financial aspect. After realizing this, Jefferson started to pursue dilatory tactics in his negotiations with the Austrian ambassador.

VÁRI LÁSZLÓ

Hadik Barkóczy Ilona és a szabadkőművesek

Hadik-Barkóczy Ilona grófnő (1833–1887) szabadkőművességbe való felvétele, majd a felvétel érvénytelenítésének ügye igen kevésbé ismert mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban, a róla szóló beszámolók pedig számos félreértést és ténybeli tévedést tartalmaznak. Esettanulmányunk célja az eseménysorozat tényszerű bemutatása és elemzése.

Az események résztvevői

A nagy múltú és nagy vagyonnal rendelkező szalai Barkóczy család Magyarország leggazdagabb földbirtokosai közé tartozott; mintegy 50 000 katasztrális hold hitbizományuk ugyan csak tizede volt a herceg és gróf Eszterházy család birtokának, de meghaladta például a szintén nagynevű gróf Festetics-család tulajdonát.¹ Az 1833-ban született Ilona édesanyja tolnai Festetics Antónia (1808–1886) Festetics Antal lánya volt. Barkóczy Ilona grófnő szüleinek egyetlen gyermeke volt, s hogy fiúág hiányában – az ősiség törvénye alapján – a vagyon ne szálljon oldalági örökösökre, apja, Barkóczy János (1798–1872) hitbizományt hozott létre javára, s királyi kegyként fiúsította leányát. A fiúsítás (*praefectio*) királyi privilégium volt, amelynél fogva az egyedül fiágra szóló javakban a fiutódok kihalása esetére valamely nő – többnyire az utolsó birtokos leánya vagy nővére – örökölhett. A hitbizomány és a fiúsítás együttesen már kellő garanciát nyújtott a vagyon leány utódra való hagyományozásához.

Barkóczy Ilona jó képességeit magas szintű tanulmányokkal fejlesztette tovább; több nyelven, köztük latinul beszélt, érdeklődött a tudományok és művészetek iránt. A Magyar Történelmi Társulat alapító tagja volt, számos alapítványt támogatott. 1860-ban kötött házasságot Hadik Béla gróffal (1822–1872), öt fiukról és két lányukról tudunk (családi legendák szerint ezek közül néhány örökbefogadott Hadik unokatestvér²). Elsőszülött fiuk, Hadik-Barkóczy Endre örökölte a Hadik mellett a Barkóczy vagyont is.³

A szabadkőművesség iránti érdeklődése családi eredetű, nagyapja, Ferenc és annak testvére, János is szabadkőműves volt. A nagybátyjaként emlegetett Barkóczy Jánostól (1776–1801) rá maradt szabadkőműves könyvtár anyagának áttanulmányozása is ebbe az irányba vezette. (Érdemes megjegyezni, hogy édesanyja családjában, a Festeticsek között is sok szabadkőműves volt, de ez valószínűleg nem orientálta, ugyanis erről nem emlékezik

¹ Jászi Oszkár: *A magyar válság okai és következményei*. Huszadik század, 13. évf. (1912) 7. sz. 1–17. (http://mtdportal.extra.hu/huszadik_szazad/text/1912/1912%2007.pdf)

² „Ilona Barkoczy de Szala's male children may all have been adopted nephews of her husband Bela Hadik.” <http://barkoczy.com/o8/>

³ Az életrajzi adatok forrásai: Nagy Iván: *Magyarország családai*. Pótlék-kötet, Pest, 1868. 83.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 1. köt. Budapest, 1911. 419–420.; 4. köt. Budapest, 1912. 439–440.

meg írásaiban.) A Barkóczy-család szabadkőműveseiről Abafi Lajos ír a magyarországi szabadkőművesség történetével foglalkozó forrásértékű művében.⁴

Ilona férje nem nézte jó szemmel felesége „hóbortját”, egy ízben a döblingi örültek házába is bezáratta⁵, de onnan egy hét múlva kijutott – nyilván kapcsolatainak és önállóan kezelt vagyonának köszönhetően.

Rokoni és baráti kapcsolatot tartott fenn Pulszky Ferencsel, a Jánosrendi Nagypáholy nagymesterével, és pálóci kastélyának gyakori vendégei voltak az Ungvár környéki társaság prominensei, mint például Tabódy Jenő, az ungvári Egyenlőség páholy főmestere.

Rangja, vagyona, fiúsítása és ismeretségei adhattak alapot azon elhatározásához, hogy a nőktől elzárt társaságba, a szabadkőművességbe való belépést megkísérelje.

A jómódú középnemes család sarjaként született Pulszky Ferenc (1814–1897), 15 éves korától tudósi pályára készült; világlátását jelentősen befolyásolta nagybátyja, a szabadkőműves Fejérváry Gábor, a szenvedélyes régész, akivel több külföldi utazást is tett. 1834-ben az országgyűlési ifjúságegyik vezéralakja volt; 1839-ben némi politikai ügyeskedéssel országgyűlési követ lett, s Kossuth mellé állt. A szabadságharc bukása után Angliába menekült, s Kossuth képviselőjét látta el. Megszervezte Kossuth angliai és amerikai útját, és el is kísérte az USA-ba. (Kossuth Cincinattiban 1852-ben szabadkőműves lett – nyolc évvel megelőzve Pulszkyt.) 1860-ban Torinóban a magyar emigránsok képviselője volt, de alig egy év múlva elszakadt Kossuthtól és Deák támogatója lett. Ennek köszönhetően 1866-ban hazatérhetett, amit egy családi tragédia is felgyorsított. Rendkívül sokoldalú volt: politikus, régész, műgyűjtő, az MTA tagja, a Nemzeti Múzeum igazgatója huszonöt éven át, a magyar politikai és tudományos élet nem is oly szürke eminenciása.⁶

Pulszky szabadkőműves pályafutása közéleti és tudományos munkásságához hasonlóan nagyívű volt. Feltehetőleg pártfogójától, Fejérváry Gábortól nyerte az első indítást a szabadkőművesség felé. Az olaszországi Dante Alighieri páholy vette fel soraiba 1860-ban Torinóban, s páholytagsága is segítette széleskörű nemzetközi kapcsolatrendszerének kiépítését, például Garibaldival és Bakunyinnal. Hamarosan elérte a skót rítus 33. fokát, s hazatérése után itthon részt vett a szabadkőművesség újjáélesztésében. 1868-ban az „*Einigkeit in Vaterland*” (Egység a hazában) angol orientációjú páholy főmestere (vezetője) lett, később megválasztották a Szent István páholy örökös tiszteletbeli főmesterének. Az 1870. január 30-án létrejött János-rendi nagypáholy, majd az 1886-ban a két nagypáholy (a Jánosrendi és a Nagyoriens) egyesülésével létrejött Magyarországi Symbolikus Nagypáholy első nagy-

⁴ Barkóczy Ferenc, cs. k. kamarás, Ilona nagyatyja az eperjesi „Az alvó oroszlánhoz”, a miskolci „Az erényes világpolgárhoz”, a temesvári „Három fehér liliomhoz”, a budai „Egyesüléshez”, a „Ferencz az örökös oroszlánhoz” skót páholy tagja volt. Barkóczy János valószínűleg tagja volt az eperjesi páholyoknak. Abafi Lajos: *A szabadkőművesség Magyarországon*. (Reprint kiadás.) Budapest, 1993. 196.

⁵ „Hadik gróf férjem Bécsben 1871. szept. 10-én a döblingi tébolydába vitetett” Hajnal, a Magyarországi Nagy-Oriens lapja, 4. évf. (1877) 2. sz. 31.

⁶ „Az öreg Pulszky nélkül nincs semmi. Ha dolgozni kell, Pulszky Ferencet rántják elé, ha mulatni kell, akkor is Pulszky Ferenc válik be legjobban, ahova okos ember kell, ott van az öreg Pulszky, ahova ravasz diplomata szükséges, azt is elvégzi az öreg, ahol tudomány kívántatik, az mind az öreg dolga, ha valaki egy ócska cserepet talál a szántóföldjén, azt is Pulszkyval nézeti meg előbb, és csak azután adja oda a gyerekeknek játszani. Akinek valami gondolata van, az mind őhozzá siet konzultálni, s az is, akinek semmi gondolata nincs. Protezsál, dirigál, intrikál, ront, bont, javít, rendez. Mintha ezer keze volna. Egy napig sem tudnánk megélni nélküle!” Mikszáth Kálmán: „*Pulszky papa*.” In: Cikkek és karcolatok II. Budapest, 2005. 1474–1476. (http://www.akonyv.hu/klaszikus/mikszath/cikkek_es_karcolatok_2.pdf)

mestere lett. A magyarországi szabadkőművességen belüli primátusa és tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt, valóságos kultusz alakult ki körülötte.⁷ Ő támogatta a háttérből Barkóczy Ilona felvételét a szabadkőművességbe – de nem saját nagypáholyába, hanem a „konkurens” Nagyoriens keretei között működő páholyokba.

A Hadik-Barkóczy eset kivizsgálója, Ivánka Imre (1818–1896) a szabadságharc idején nemzetőr százados, majd alezredes volt, később Batthyány Lajos miniszterelnök titkára lett. Jelačić elfogatta, 1850-ig Königrätz várbörtönében raboskodott. 1865-től 1895-ig tagja a képviselőháznak, 1878–1891 között az Északkeleti Vasúttársaság vezérigazgatója – a vasutas nyelv megmagyarítója. 1895-től főrendiházi tag. A magyarországi Vöröskereszt és az Országos Honvédegyet megszervezője volt. Kívánságára a Johannita rend palástjában ravatalozták fel és '48-as katonai felszerelését tették koporsójára máriabesnyői temetésén. (Kriptáját 2009 szeptemberére felújították.) Szabadkőműves pályafutása üstököszerű volt. 1873-ben vették fel a „Corvin Mátyás” páholyba, s még ugyanabban az évben legény, majd mester lett. Átlépve a budapesti „Hungária” páholyba, először szónokká, később főmesterré választották. A skót rítus 18., 30. és 33. fokára a rákövetkező évben, 1874-ben emelték. 1875-ben beválasztották a „Nagy Konzisztóriumba”, és a Szövetségtanács alelnöke lett. Számos vizsgálóbizottság tagja, illetve elnöke, 1875-ben a Hadik-Barkóczy eset kivizsgálója volt. 1893–1896 között ő töltötte be a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagymesteri posztját.⁸

A magyar szabadkőművesség a Martinovics összeesküvés következményekénti betiltása (1795) után – néhány próbálkozástól eltekintve – csak a kiegyezést követő konszolidáció eredményeként működhetett legálisan Magyarországon.

1861-ben rövid időre létrejött a „Szent István” páholy, de a politikai viszonyok nem tették lehetővé fennmaradását. Ezt követően 1868-ban alakult meg az „*Einigkeit in Vaterland*” páholy az angol nagypáholy (UGLE) támogatásával és Pulszky Ferenc főmesterségével. Hamarosan követte 1869-ben „A Három liliumhoz” páholy, majd a rákövetkező évben újjáalakult a „Szent István” páholy. Amint a jánosrendi, 3 fokozatú páholyok száma elérte a hetet, 1870-ben megalakult Magyarország János-rendi Nagypáholya (1870–1886), melynek nagymesterül Pulszky Ferencet választották. Még ugyanabban az évben huszonkettőre nőtt a jánosrendi páholyok száma. A János-rendi Nagypáholy 1875-ben érvényben levő alkotmányában szerepelt a feltételek között, hogy csak férfiakat vesznek fel.

A külföldön skót rítusú páholyokba belépett emigránsok közül a Besze János és Türr István neve által fémjelzett csoport törekedett itthon a skót rendszer elterjesztésére. Az első „skót” páholy az 1869-ben alakult „Corvin Mátyás, az igazságos” volt, melyet hamarosan több másik is követett. Mivel nem sikerült egyezsége lépni a 3 fokozatú páholyokkal, nem sokkal a János rendi Nagypáholy létrejötte után, 1871-ben megalakult Magyarország Nagy-Oriense (1871–1886), és Joannovics Györgyöt választották nagymesternek. 1873-ra már 18 páholya volt 1004 taggal. A Nagyoriens 1875-ben érvényben levő alkotmányában a felvétel feltételei között nem szerepelt a jelöltek neve.⁹

A Nagy-Oriens a Magyarországi János-rendi Nagypáhollyal hol együttműködve, hol rivalizálva dolgozott a szabadkőművesség elterjesztése érdekében; végül hosszas tárgyalások

⁷ Jászberényi József: „*Iránta való szeretetünk szilárd és örök*”. Kelet, A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy lapja, 47. évf (2004) 1. sz. 50–56.

⁸ Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Budapest és a szabadkőművesség*. Budapest, 2005. 195–196.

⁹ *Magyarország Nagy-Oriense Alkotmánya, Alapszabályai és Törvénykezési szabályai*. Pest, 1873.

után 1886. március 21-én a két szabadkőműves főhatóság egyesülésével létrejött a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy.¹⁰

Hadik-Barkóczy Ilona felvételének ügye

Hadik-Barkóczy Ilona már 1871 tájékán szerette volna felvétetni magát a szabadkőművés-ségbe. Ez idő tájt saját bevallása szerint már letette a szabadkőművesi esküt Pulszky Ferenc kezébe.¹¹ Pulszky ezzel kapcsolatban nem nyilatkozott, de elképzelhető, hogy a grófnő megnyugtatója érdekében eljátszott vele egy felvételi szertartást. Ezt az is alátámasztja, hogy a grófnő események utáni első „vallomásában” az szerepelt, hogy a könyveken kívül Pulszky-tól is tudomást szerzett a szabadkőműves titkokról – bár ezt az állítását később visszavonta.¹²

Tabódy Jenő, az ungvári „Egyenlőség” páholy főmestere a Nagyorienshez 1874 közepén írt leveleiben azzal kapcsolatosan kért segítséget, hogy miként „viselje magát a grófnénak, a szabadkőművesség irányában mindig élénkebben nyilvánuló érdekeltségével szemben?” „Csáky Tivadar helyettes nagymester kimerítő válaszában világosan előadta azon okokat, amelyeknél fogva a nők és így a grófné is, a szabadkőművességbe be nem fogadhatók.”¹³

Ez a válasz a szokásos korabeli sztereotípiákat tartalmazza – a nők nem tudnak titkot tartani, cifrázkodók és viszályt szítanak a férfiak között. De volt egy számomra rendkívül meglepő érve is a helyettes nagymesternek: „A nőnek nincsen helye a páholyban valamint nincsen helye a zöld asztalnál (...)”¹⁴ Azaz a kártyázással állította párhuzamba a szabadkőművességet...

Mivel a grófnő a minden szabadkőműves számára meggyőző érvek ellenére sem volt hajlandó feladni szándékát, Csáky Tivadar egy találkozt szervezett 1874 decemberében a grófnő, Tabódy Jenő főmester, Pulszky Ferenc nagymester és saját maga részvételével Pulszky budapesti szállásán. Ezen Csáky mellett Pulszky is azt az álláspontot képviselte, „miszerint nőket a szabadkőművességbe felvenni nem szabad”.¹⁵ Ennek ellenére a grófnő 1875 januárjában beadott egy kérvényt a Nagyorienshez a felvétele érdekében. A kérvényben arra hivatkozott, hogy a könyvek által tudomására jutott szabadkőművesi titkok megőrzésének méltó módja a felesketése lenne, s hivatkozik fiúsítására, amellyel törvény előtti önállóságra tett szert.¹⁶ A Pulszky szállásán tartott találkozón egyébként meggyőzően de-

¹⁰ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesek*. Budapest, 1988. 51.; Jászberényi József: *A magyarországi szabadkőművesség története*. Budapest, 2005. 91–95.; Hollós László: *A szabadkőművesség története*. Budapest, 1873. 97–100. (http://mtdportal.extra.hu/books/a_szabadkomuvesseg_tortenete_kulonos_tekintettel.pdf); Fekete Ignác: *A szabadkőművesség rövid története*. [Miskolc], [2010.] (Reprint kiadás.) 73–76. (http://mtdportal.extra.hu/books/a_szabadkomuvesseg_rovid_tortenete.pdf)

¹¹ „ő már 4 év előtt Pulszky kezeibe a sz. : k. : i [szabadkőművesi] esküt letette (...)”. Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 133.

¹² Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 133.

¹³ Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 121.

¹⁴ Hajnal, 2. évf. (1875) 2. sz. 22.

¹⁵ Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 122.

¹⁶ „A M. : N. : O. : hez [Magyarország Nagy-Orienséhez]. Rég óta kívánságom a szabadkőművesi rend tagja lenni. Véletlenül a rend titkainak egy nagy része, mult századbeli könyvek és irományok által tudomásomra kerülén, kötelességemnek tartottam azt illető helyen bejelenteni. A becsületesség követeli tőlünk, ha egyvalaki titkai történetesen, annak akarata és engedelme nélkül, kezünkhez kerülnek, hogy az illetőnek bevalljuk ebbeli tudásunkat és kérjük fogadja hallgatási és titoktartási eskünket. Ezen elvből kiindulva hét évi hosszú próbák és óvatos tapogatások után, melynek a titokszegés kikerülése végett alávétém magam, az unghvári t. : és i. : [tökéletes és igazságos] az

monstrálta a szabadkőműves titkokban való jártasságát.¹⁷ S kiderült az is, hogy azért olyan bizakodó a felvételét illetően, mert „a nyert felvilágosítások daczára is azon véleménynél maradt, hogy a 33-asok feltétlen vezetői a szabadkőművességnek, és hogy ezeknek és így az egész szövetségnek feje Magyarhonban Pulszky Ferencz nagymester”.¹⁸

A felvételi kérelemből egyértelműen kiderül, hogy a megszerzett titkokra való hivatkozásával a grófnő Elizabeth Aldworth precedensértékű esetére utalt – akit az után vettek fel, hogy kihallgatott egy szabadkőműves összejövetelt –, s végül adu ászként hozta szóba fiúsításának tényét; ezen túlmenően pedig Pulszky hatalmában bízott. A későbbiek során megnyitotta erszényét, „a kassai Fröbel-egyletnek 500 forintot ajándékozott”; ezzel jelezte, hogy a szabadkőművesség számíthat vagyonára.¹⁹

A felvételi kérvényt az előzmények ismeretében nem meglepő módon elutasították: „Eme kérvényt a szövetségtanács 1875. január 10-diki ülésében egyhangulag elvetette, főindokul azt hozván fel hogy nők felvételét a törvény tiltja.”²⁰

Mindeközben a grófnő bizalmas embere, Vezérle Gyula – aki korábban ügyvédként praktizált – két páholyt is próbált megpuhítani a felvétel érdekében. Az egyik a Barkóczy család pálóci kastélyától 20 km-re keletre levő ungvári „Egyenlőség” páholy; a másik pedig a Pálóctól 87 km-re nyugatra működő kassai „Egyetértés” páholy. Vezérlet Pulszky is segítette: profán (nem szabadkőműves) létére szabadkőműves látogatójegyet kapott tőle, hogy a páholyokba bejuthasson. Jellemző a kor és a két nagypáholy viszonyaira, hogy ehhez a másik nagypáholy vezetőjének aláírását is elfogadták.

Vezérle ugyan Kassán is haladást ért el, de Ungváron járt teljes sikerrel; ha nem is Tabódy főmester, de Mocsáry Géza helyettes főmester hajlott a dologra, és közreműködött tíz mesterfokú szabadkőműves meggyőzésében. Felmerült a grófnő rossz egészségi állapotáról szóló orvosi bizonyítvány készíttetésének ötlete, de a grófnő orvosa ezt nem volt hajlandó aláírni.²¹ A felvétel napját 1875. november 11-re tűzték ki. A grófnő ragaszkodott

»Egyenlőséghez« címzett □ -hoz [páholyhoz] folyamodtam felvételemért. Ezen □ [páholy] ügyemet a M. : N. : O. : -hez [Magyarország Nagy-Orienséhez] fellebbezvéen jóváhagyás végett, helyesnek tartom egy második folyamodvánnyal a M. : N. : O. : -hez [Magyarország Nagy-Orienséhez] járulván azon kéréssel, méltóztatna kivételes esetem következtében a rendbe befogadni, annál inkább, mivel a szabadkőművesi rend azon alapelvét illetve, mely szerint nők be nem fogadhatók, megjegyezhetem, hogy a törvény előtt önálló vagyok, mint egy törvényesen elismert hitbizomány fiúsított birtokosa. Ezen körülményt ajánlván a M. : N. : O. : [Magyarország Nagy-Oriensé] tisztelt tagjai figyelmébe, bízva várok kedvező feleletet e kérévelemre. / Hadik-Barkóczy Ilona s. k.”

Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 137–138.

¹⁷ „(...) a helyettes nagymester meggyőződött, hogy a grófnő a legtöbb szabadkőművesi jeleknek birtokában van (...)” Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 121–122.

¹⁸ Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 122.

¹⁹ „Hadik-Barkóczy Ilona grófnő a napokban érkezett haza Pulszky Ferencz, Overbeck és mások társaságában tett görögországi utazásából. Hazaérkezését újabb nemes tett jelöli; a kassai Fröbel-egyletnek 500 forintot ajándékozott. Jelenleg pedig abban buzgólkodik, hogy Kassán szeretetházat létesítsen.” Vasárnapi újság, 22. évf. (1875) 46. sz. 732. (<http://www.epa.oszk.hu/00000/00030/01132/pdf/01132.pdf>)

²⁰ Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 122.

²¹ „Mily tartalmú volt azon bizonyítvány, mely hozzá hozatott Hadik grófnő egészségi állapotára vonatkozva – aláírás végett?

A bizonyítvány készen, fogalmazva, V. [Vezérle Gyula] által hozatott hozzám, oly tartalommal, hogy »Hadik grófnő oly mérvben óhajta felvételét a szabadkőművesek közé, hogy ennek megtagadása esetében méltán lehet tartani attól, hogy elméje megháborodik« – s azon kérés intéztetett hozzám, hogy azt annál is inkább aláírjam Dr. Hercz Mórral együtt, mert a grófnét évek óta mint

Pulszky jelenlétéhez. Az iniciáció rendben lezajlott, a jelen levő tíz mester megszavazta a grófnő felvételét, lebonyolították a ceremóniát. A grófnő írásban válaszolt a szokásos felvételi kérdésekre,²² megírta „végrendeletét”²³, a helyettes főmester pedig szabályszerűen kitöltötte a felvételi okmányt. A kitöltés ugyan szabályos volt, az okmány azonban nem. Mint később kiderült: Mocsáry Géza nem tudott szerezni a Nagyoriens által kibocsájtott eredeti oklevelekből, így nyomtatott néhányat.

Pulszky a felvétel ideje alatt az előtérben tartózkodott (amely a páholytól függönnyel volt csak elválasztva), majd a felvételi szertartás végeztével bevonult, és a páholy díszvendégeknek fenntartott helyét foglalta el. A helyettes főmester üdvözlésére válaszbeszédet tartott. Nagymesteri minőségében szerepelt tehát, bár arra ügyelt, hogy magán a felvételen ne vegyen részt. A felvételtől készült „rajztábla” (jegyzőkönyv) részletesen leírja a történeteket.²⁴

háziorkosa ismervén, könnyen megítélhetem tulzott szellemi feszültségét és izgatottságát. – E kért egyszerűen visszautasítottam, s a kért aláírást megtagadtam. / 8/12 1875 Demjanovich Iván s. k.” Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 127.

²² „1. Mivel tartozik az ember Istennek?

Az ember kötelessége az Isten iránt, hogy az ő szellem kifolyásait a természetben és annak törvényeiben felismerve, és az önnön törvényszerű szabályos magaviselete és bölcs gondolkodása által megtisztelje; a nagy eszme és jótett az egyetlen emberhez méltó imádság a fő szellemhez.

2. Mivel tartozik az ember felebarátjának?

Hogy a természet legelsőbbrendű teremtését, az embert igyekezzvén, s abban feltalálván a szellemi szikra a lélek magasztosságát, annak tisztelget, az emberiség eszméjéért, s boldogításáért feltartja áldozni a csekély egyénét, csak akkor tartván kizártnak s jogosultnak az önnön egyénisége feltartását, ha az, az emberi nem nagyobb száma hasznával s boldogságával nem ellenkezik, kötelessége saját jólétét a közjóért feláldozni, s magát a közjóért feláldozni.

3. Mivel tartozik az ember önmagának?

Önnön maga iránt nincs más kötelessége az embernek, mint az önismeret és lelkiismerete tisztaságát szepőltenül őrizni, s magát alárendelni a társadalom fenntartása vezér eszméinek, közös feláldozása egymásért, mindenki egyért, egy mindnyájokért!” Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Szabadkőműves nők*. Élet és Tudomány, 48. évf. (1993) 1. sz. 15.

²³ „Tevékenységet, eredményeit s emlékezetemet a szabadkőművesi rendre bízom! Magyar hazám jólétét, a gyerekeim jövőjét annak oltalmába ajánlom.” Berényi: *Szabadkőműves nők*, 15.

²⁴ „Az Unghvár kel. [keletén] dolgozó „Egyenlőség” című t. és i. □-nak [tökéletes és igazságos páholy] az i. v. [igaz világosság] 000875. évi nov. 11-én tartott elsőfoku munkájáról felvett r. t. -ja [rajztáblája, jegyzőkönyve]. Mocsáry Géza h. f. m. [helyettes főmester] kalapács vezetése alatt [elnökletével]

1-ör Mocsáry Géza h. f. m. [helyettes főmester] előadja, hogy a mai munka napirendjén Hadik-Barkóczy Ilona urnót ohajtáná rendünkben felvenni, s e célból hívta egybe a munkát. Mielőtt a felvételt foganasítaná, megrendeli a felvétel iránti szavazást.

A szavazás megejtetvén Hadik-Barkóczy Ilona felvétele mellett 10 fehér golyó szavazott 10 fekete ellenében, ekként felvétele egyhangulag elfogadtatott.

2-or. A vizsgáló t. [testvér] jelentést tesz, hogy Hadik-Barkóczy Ilona a fekete kamrában van és magát felvétetni kívánja.

A profán bevezetettvén szabályszerűen felvétetett.

3-szor. Szertartásmester jelenti, hogy az előcsarnokban látogató van, még pedig Pulszky Ferencz nagymester.

Ezen jelentés után Pulszky Ferencz nagymester bevezetettvén, a keleten [a páholy fő helyén] helyet foglalt.

4-er. Az indítványzás köröztetvén, abban misem találtatott.

Két héttel később, november 24-én érdekes közjáték zajlott le a Nagyoriens közgyűlésére érkező kassai küldöttek jóvoltából, akik Csáky Tivadar helyettes nagymestertől érdeklődtek, hogy miként kezeljék Hadik-Barkóczy Ilona felvételi kérését, aki megbízottja (Vezerle Gyula) szerint nagyon bőkezűen honorálná, ha felvennék a kassai páholyba.²⁵

Csáky elutasító szavai ellenére a két kassai küldött másnap felkereste Pulszky Ferencet, s szavaikból kiderült, hogy ha Pulszky vezetné a felvételt, akkor ők nem elleneznék a dolgot. Pulszky persze kitért ez elől, már csak azért is, mert a grófnő már fel volt véve Ungváron.²⁶

Miközben a kassaiak Pulszkynál tárgyaltak, robbant a bomba – Csáky Tivadar tudomást szerzett Tabódy Jenő főmester bizalmas üzenetéből Barkóczy Ilona felvételéről. Azonnal értesítette Joannovics György nagymestert, aki Ivánka Imre vezetésével vizsgálóbizottságot rendelt ki az ügy részletes feltárására. Azért Ivánkát bízta meg a feladattal, mert már számos vizsgálatot eredményesen lebonyolított, ráadásul ismerős volt Ungváron – alig egy évvel korábban ő ellenőrizte a páholy munkáját.²⁷

A vizsgálatra december 8-án került sor az ungvári páholyban. A grófnő felvételében részt vetteknek a következő kérdésekre kellett válaszolniuk:

„1. Mondaná meg ki szólította fel a munkabani részvételre?

5-ör. Az özvegypersely köröztetvén, abban 37 téglá [pénzegység] és 44 kavics [aprópénz egység] találatot; átvette a titkár.

Ez után a munka rendesen befejeztetett. / Jegyzette: Fincziczky Mihály s. k. / titkár”

Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 123.

²⁵ „1875-ben a közgyűlés alkalmával: nov. 24-én Letzter és Widder Mór tt.: [testvérek] a kassai »Egyetértés« □ [páholy] tagjai felkeresték a helyettes Nagymestert, és tőle tanácsot kértek, hogy miképp járjanak el Hadik-Barkóczy grófné irányában, a ki egy V.... [Vezerle Gyula] nevű profán utján – a kit azonban Pulszky Ferencz nagymester, egy látogató jegyre sajátkezűleg irt szavakkal mint testvért mutatott be, a kivel a grófné felvétele iránt ő szöllött – felvételét □-ukban [páholyukban] sürgeti, és a nevezett közvetítő utján a □-nak [páholyának] tetemes anyagi előnyöket ígért.” Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 122.

²⁶ „[Letzter Simon, Kassáról] »Miután Ön Hadiknét nekünk felvételre ajánlja jelen akar-e lenni a felvételnél?«

Válasz: »Igen kedves t.: [testvér] - reményelem, hogy mint vendéget be fognak bocsájtani.«

Én: »Ez nem elégséges. Önnek a kalapácsot kell vezetni, és a felvételt eszközölni.«

Ő: »Hová gondol hiszen én más rítushoz tartozom. Ezt tennem nem szabad.«

Én: »Ha majd a sz.: k.: -i [szabadkőművesi] világ ujjal mutat reánk és azt mondja ezen 7 tt.: sz.: k.: -i [testvérek szabadkőművesi] esküjüket megszegték, és becsstelenek, akkor önt kell előtérbe állítanunk, és azt mondanunk, hogy önnek rendeletére, és önnek vezetése alatt történt – elvállalja-e a felelősséget?«

Ő: »Nem, soha, ezt nem tehetem, ezt nem teszem.«

Én: »Akkor szorosan alapszabályainkhoz kell alkalmazkodnunk és a nőt vissza utasítanunk.«

Ő: »Úgy bizony ezt kell tenniök k.: t.: [kedves testvér]. Ez kötelességük mint kőművesek és becsületes embereknek.«

Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 122–123.

²⁷ Ivánka Imre ellenőri jelentése, 1874. január 17.: „Közöttük csakis egy orosz [ruszin] és egy vagy két német származású egyén található, politikai árnyalatra nézve is a páholy leginkább ellenzéki tagokból áll, a szövetség szent céljainak fognak szolgálni, ha jól megválogatva más nemzetiségbeli és más politikai árnyalatú befolyásos egyéneket fognak a szabadkőművességnek megnyerni.”

Cieger András: *Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában*. Korall, 13. 2003. szeptember, 94–95. (<http://www.epa.hu/00400/00414/00009/pdf/05cieger.pdf>)

2. Nem volt e tudomása, vajjon Hadik grófné felvételére vonatkozólag történt már tavaly értekezés, s mi bírta önt arra, hogy daczára a tagadó válasznak, a grófné felvételét megszavazta?

3. Van-e tudomása, hogy egy orvosi okmány állíttatott ki a grófné egészségére nézve?

4. Van-e tudomása, hogy a grófné anyagi áldozatokat ígért?

5. A jelek rendesen közöltettek-e?

6. A tanoncz-okmányt látta-e?

7. Látott-e még ily üres tanoncz-okmányt?

8. Hol volt Pulszky a felvételi munka alatt?

9. A munka után volt-e vakolás?

10. Nem emlékszik-e, ki adta fel a jeleket a grófnénak?²⁸

A válaszokból kitűnt, hogy Mocsáry Géza helyettes főmester szervezte meg a „felvételi munkát” és beszélt rá a szükséges tíz mestert, akik akkor valamennyien, egyesek pedig a vizsgálatkor is egyetértettek a felvétellel. A grófnő megromlott egészségi állapotáról egy kivétellel senki sem tudott. Barkóczy Ilona anyagi támogatásában annak ellenére bíztak, hogy erre vonatkozó ígélet nyilvánosan nem hangzott el. A beavatás szabályszerűen lezajlott, néhányan észrevették, hogy a grófnő ismeri a ceremóniát. A tanonc (inas) oklevélről kiderült, hogy hiányzott róla a Nagyoriens pecsétje, és nem a legújabb típusú volt. A felvételi munka után a grófnő és Pulszky szűk körben vacsoráztak, nem volt „vakolás” (szertartásos közös étkezés).

A vizsgálat azt állapította meg, hogy Mocsáry Géza helyettes főmester a legfőbb bűnös, részben felelősek továbbá a felvételen résztvevő mesterek, de tagadhatatlan Pulszky Ferenc felelőssége is – ő azonban nem tartozott a Nagyoriens hatáskörébe.

Mocsáry Géza védekezésében kitartott a felvétel jogossága mellett, és számos indokot sorolt fel ennek igazolására: a Nagyoriens alkotmánya nem tiltja nők felvételét, a grófnő ráadásul fiúsított; úgyis ismeri a szabadkőműves titkokat, férjétől is menekül a szabadkőművességbe; elméjét veszélyeztette volna a felvétel megtagadása; anyagi és szellemi támogatást adhat a szabadkőművességnek mind helyi, mind országos szinten; s bár a felelősséget magára vállalja, a páholy nevében követeli a felvétel elfogadását.²⁹

²⁸ Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 124.

²⁹ Mocsáry Géza védekezése (általunk kivonatolva): „Az unghvári „Egyenlőség” □ [páholy] 10 testvére f. év november 11-én esti 8 órakor megtartott munkában gr. Hadik Bélánét felvettük, neki a jelt, szót s érintést megadtuk, s a páholy nevében részére az okmányt kiállítottuk; tettük pedig ezen szabálytalanságot a következők miatt:

1. Tettük sz. : k. : i [szabadkőművesi] rendeltetésünk betölthetése érdekében.

2. Tettük □ -unk [páholyunk] érdekében. 3. Tettük a budapesti szövetség érdekében.

4. Tettük azért, mert alkotmányunk nyíltan nem tiltja.

9 éve a sz. : k. : i [szabadkőművesi] eszmével foglalkozik; Majd minden sz. : k. : i [szabadkőművesi] művet nagybátyja könyvtárából ismer; A jeleket mind tudja; Férje Döblingbe, a tébolydába záratta, férjétől és környezetétől retteg, csak társulatunkban véli nyugalomát feltalálhatni; Kis gyermekeitől félti a gondos anyja elvesztését; Páholybeli orvos tt. : ink [testvéreink] szerint agybaj veszélyeztet; Olyanokat kell felvenni, akik szellemileg és anyagilag képesítettek; A legképzettebb, legeszesebb, legerkölsősebb hölgyek egyike; Egyike a leggazdagabb főúri tagoknak; A kassai Fröbel-egyletnek 500 fíót ajándékozott; Unghvárt szeretetházat fog felépíteni; A kolera-járvány idejében személyesen ápol; A páholy tespedett szellemileg; Vajúdott anyagilag; Pénzünk elfogyott, még lakbérünk is fizetetlen; A páholy elaltatásáról is szó volt; Új erő kell; Tekintélyes férfi tagokat bevon; A felvétellel jogosult lehet a páholyház felszentelésére egy nagyobb összeget felajánlani; Alkotmányunk határozottan nem zárja ki a nőket; Ő mint fiúsított nő régi magánjogunk szellemében a férfiakat megillető jogokat gyakorolhatta; Az okmányt V. [Vezerle Gyula] küldé nekem; s csak a mi □ -unk

Csáky Tivadar helyettes nagymester a kassai és az ungvári főmester társaságában Kassán „kihallgatta” Hadik-Barkóczy Ilonát. A grófnő bizonyára azért vállalkozott erre, mert még reménykedett, hogy felvételét elfogadtathatja a Nagyoriens vezetésével. „Vallomásában” védekezett a felvétel pénzzel, vesztegetéssel való elérésének vádjá ellen, s még mindig bízott Pulszkyban.³⁰

A grófnő „kihallgatásával” lezárult a vizsgálat, Ivánka Imre elkészítette jelentését, melynek főbb következtetései az alábbiak:

„Az egész magyarországi skót szertartású sz. k. i. -get [szabadkőművességet] megtámadó merényletnek főtényezője: Pulszky Ferenc.

Pulszky Ferenc segédeként szerepel a profán V. [Vezerle Gyula]

A legszigorúbb bírálat alá esik Mocsáry Géza, szánt-szándékkal tévútra vezette a tt. i. et [testvéreket], h. i. f. i. m. i. [helyettes főmesteri] autoritásával hamis felvételi okmányt állíttatott ki. Eltekintve minden más kósza hírtől, már ezen eljárása magában elegendő, hogy a sz. k. i. ség [szabadkőművesség] soraiból kizárassék. A többi tt. i. re [testvérekre] nézve meggyőződéseim szerint a szigorú elbírálás mellett a t. i. i [testvéri] szeretetnek is helyt kell adni.”³¹

[páholyunk] nevében állíttatott ki; Pulszky Ferenc t. i. ünk [testvérünk] az egész dologról mit sem tudott, a felvételi munkánál jelen nem volt; ő csak a vakolásnál értesült a grófné felvételéről. A részt vett testvéreket én híttam a munkába; A felelősség terhe első sorban rám nehezedik;

Kegyeskedjék Sz. i. ett [Szeretett] Nagymester t. i. em [testvérem] befolyását arra felhasználni, hogy Hadikné a szövetségbe felvettessék; nélküle nem lehetünk többé tagjai.” Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 129–130.

³⁰ A grófnő „vallomása”, Kassa, 1875. december 9. (általunk kivonatolva): „Jelen vannak: Csáky Tivadar helyettes nagymester, Székely Péter szövetségtanácsi titkár, Moskovich Jakab kassai, Tabody Jenő unghvári főmester

1. Ő V. G [Vezerle Gyula] urat magán és politikai megbízásokra szokta felhasználni; egyszer azt mondta, ha „egy páholyba felvettétnék, megaranyozná őt”

2. Mocsáry Gézával beszélt belépési vágyairól, de semmit sem ígért, semmit sem adott.

3. Felvétele után nem adott pénzt senkinek; csak 100 ftot V-nek [Vezerlének] és 1000 ftot lovászmesterének

4. November 3-án V. [Vezerle] kinyilatkoztatta, hogy felvétele rendben van, úgy az unghvári mint a kassai páholyok készek felvenni, tüzzön ki felvételi határnapot. [Unghvárt választotta, nov. 11-ét és Pulszky jelenlétét kötötte ki.]

5. Unghvárra 11-én bemenvén még mindig kételkedett, Pulszkynak megérkezése által meg lett nyugtatva...

6. Ő felvétele szabályosságában kételkedett azért, mert Pulszky nem volt a □-ban [páholyban]... és mert bizonyos szertartások, melyekről ő régi könyvekben olvasott, vele nem eszközöltettek.

7. Pulszky, midőn Göröghoni útjából visszatérve ... [felvételéről] kinyilatkoztatta, hogy lehetetlen, később levelet kapott tőle [mely szerint] kívánsága teljesülhet ... s a felvételnél meg fog jelenni.

8. Ő csak Pulszkyban bíz, őt 33-asnak és mindnyájunk fejének tartja, ő már 4 év előtt Pulszky kezébe a sz. k. i. i [szabadkőművesi] esküt letette, és azt híven meg is tartotta ...

9. Melegen óhajtja, miszerint felvétele ismertessék el és ő szabályosíttassék ... [ezért kész] a szükséges lépéseket ... megtenni.

10. Késznek nyilatkozott mindezeket bárki előtt elmondani a kit a N. i. O. i. [Nagy-Oriens] ki fog küldeni...

11. Megmutatván ... a neki kiadott tanonczbizonyítványt, constatáltatott, hogy az teljesen megfelel a régebben a N. i. O. i. [Nagy-Oriens] által használt mintával, rajta volt a Deutsch nyomda czége, de nem volt rajta a hátán a láttamozási záradék. Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 132–133.

³¹ Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 131.

A december közepén benyújtott vizsgálati jelentés alapján január 5-én megszületett az ítélet, de csak március 20-án tették közzé:

„Mocsáry Géza – bűnös, mint főtényező örökre kizáratott;
3 fő, a páholy világosságai [vezető tisztségviselői] – a szövetségből kitöröltettek;
6 fő sz. : k. : [szabadkőműves] jogaiktól felfüggesztettek [1x12, 1x6 és 4x3 hónapra];
1 fő felmentetett.”³²

Látható, hogy az ítéletek nem voltak olyan szigorúak, a páholyt nem oszlatták fel, ráadásul Mocsáry Géza kivételével az összes közreműködő mester – kérvényükre – később kegyelmet kapott. (A három hónapra felfüggesztettek büntetése közben le is járt.) Az más kérdés, hogy a páholy két évvel későbbi „elaltatásában” (megszűnésében) is bizonyára szerepet játszott ez az eset.³³

További kéthónapnyi fejtörést okozott az illetékeseknek, hogy mi legyen a végül is teljesen szabályosan felvett, az összes rituálén keresztyüljutott grófnővel. Konzultáltak a baráti nagypáholyokkal, és a szövetségtanácsban is megvitatták az esetet. Érdemes megjegyezni, hogy nem a felvételt érvénytelenítették, hanem formai kifogásokat emeltek ellene.³⁴

Miután megszületett az elutasításról a határozat, a felvétel szabálytalanságának indoklásául az előzetes formai szabályok, iktatás, nyilvántartásba vétel hiányát jelölték meg. Körlevélben tiltották meg a páholyoknak a grófné munkákra való bebocsátását, és „letartoztatni” rendelték a grófnő tanonc oklevelét³⁵ – amit ő önként nem volt hajlandó visszaadni.³⁶

Megoldatlan maradt – a Nagyoriens szempontjából – Pulszky Ferenc felelősségre vonása, akit az Ivánka jelentés „főtényezőnek” nevezett. Mindenesetre a vizsgálat megállapításait átküldték a Jánosrendi Nagypáholyoknak – egyrészt tájékoztatásul, másrészt várva azok reakcióját.³⁷ A Jánosrendi Nagypáholy vezetősége hosszas belső egyeztetés után azt a megoldást választotta, hogy az éppen aktuális tisztújításon a biztos befutónak számító Pulszky nem indult a nagymesterségért, de helyét nem töltötték be.³⁸ Egy év múlva újra megválasztották.

Az eset nagy feltűnést keltett a profán sajtóban is, amint az Gelléri Mór Hadik-Barkóczy Ilona halálára írt nekrológjából kiderül. Az esetről a Pester Lloydban és A hon című újságban is jelent meg ismertetés. A hazai szabadkőműves lapok érdekesen viszonyultak az ese-

³² Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 138.

³³ „Olvasztatott az Ungvár keletén dolgozó »Egyenlőség« □ [páholy] elaltatási kérvénye, melynek – a N. : O. : [Nagy-Oriens] iránti tartozások lerovásának feltétele alatt s teljesítése után hely adatott.” Hajnal, 3. évf. (1876) 12. sz. 180.

³⁴ Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 138.

³⁵ Ez mindmáig nem került elő, lehetséges, hogy a Barkóczy-család iratanyagában lappang.

³⁶ „A Nagy-Oriensnek 1876. évi május 3-ról kelt körrendeletével Hadik grófnénak felvétele semmisnek nyilváníttatik és a védelme alatt dolgozó páholyok kitörlés terhe alatt nevezett grófnénak a munkákra való bebocsátásától eltiltatnak, egyúttal felszólítatnak, hogy azon esetre, ha a grófné az okmányt érvényesíteni akarná, azt visszaküldeni el ne mulasszák.” Hajnal, 3. évf. (1876) 10. sz. 138.

³⁷ Hivatalos választ nem kaptak a Szimbolikus Nagypáholytól: „a közgyűlés nem talál okot arra nézve, hogy a Hadik Barkóczy ügyben a Nagy-Oriens átirata alapján a n. : t. : [nagytiszteletű] nagymester t. : [testvér] ellen hivatalból fellépjen.” Hajnal, 3. évf. (1876) 12. sz. 182–183.

³⁸ „(...) az összes tisztikar lemondása folytán megejtett választások alkalmával a nagymester állomása egyelőre be nem töltetett, a nagymesteri teendők vezetésével azonban ideiglenesen a helyettes N. : M. : [Nagymester] Berecz megbízott.

Ezen határozatban igen tapintatos megoldását látjuk a Hadik-Barkóczy ügy folytán a két nagyhatalom közt tényleg fennforgott feszültségnek (...)” Hajnal, 3. évf. (1876) 11. sz. 154.

ményekhez. A Nagyorien lapja, a kétnyelvű (magyar és német) Hajnal folyamatosan beszámolt a fejleményekről, majd 1876 végén ezeket a cikkeket, határozatokat összegyűjtve és kiegészítve egységes szerkezetben publikálta. A János rendi Nagypáholy lapja viszont szinte egy szót se közölt az esettel kapcsolatban,³⁹ valószínűleg Pulszky tekintélyét védendő. Amikor Pulszky „önként” lemondott nagymesterré jelöléséről, akkor sem derült ki a lapból, hogy mi rejlik e mögött.⁴⁰ A bécsi szabadkőműves újságban, a *Freimaurer Zeitung*ban több cikk is javasolta a felvétel elismerését, azokat idézte a grófnőt támogató pamflet is.⁴¹

A *Hajnal*ban publikált irategyüttes német nyelvű változatát még abban az évben kiadták a nyilvánosság számára.⁴² A kiadványt jótét kezek azon hamarjában eljuttatták Hadik-Barkóczy Ilonához, aki mai kifejezéssel élve „olvasói levélben” tiltakozott a röpirat sérelmesnek talált kitételei ellen. Érdekes megfigyelni, hogyan változott a grófnővel kapcsolatos íráskor hangneme. Amíg nem lehetett tudni, hogy mi lesz a végkimenetel, nagyon tisztelt tudóan, a saját nézőpontjuk alapján, de tényszerűen írták le a történeteket (bár végig grófnénak, nem pedig grófnőnek hívták), addig a felvételt megsemmisítő határozat után – látva, hogy a grófnő nem tudja érdekeit érvényesíteni, sem pedig retorziókkal élni –, az íráskor stílusa egészen a pimaszságig durvult. A grófnő tiltakozó leveleit ugyan közölték a *Hajnal*ban,⁴³ de sértő kommentárokkal látták el.⁴⁴

A Nagyorien nézőpontját kifejtő pamfletre válaszul hamarosan megjelent egy – szintén német nyelvű – replika, amely Hadik-Barkóczy Ilona álláspontját tükrözve azt bizonygatta, hogy a felvétel teljesen szabályos volt, és a grófnő jogszerűen szabadkőműves.⁴⁵ Az egyik fontos érv erre nézve az volt, hogy a Nagyorien alkotmányában nem szerepel a szabadkőművesség feltételei között a jelölt neme. Az írás a Szövetségstanács felvételt érvénytelenítő határozatával szemben is erre az alkotmányra hivatkozott, amely csak a felvett kiskorúsága, erkölcstelensége és szellemi éretlensége esetén ad lehetőséget egy felvétel visszavonására.⁴⁶

³⁹ „1876. november 12-dikén, délelőtt 11 órakor tartandó IX. rendes évi nagygyűlésének napirendje (...)

2. (Belügy) Magyarország Nagy-oriense Hadik-Barkóczy grófné felvételére vonatkozó táblájának tárgyalása.” Kelet/Orient, 3. évf. (1876) november 12. 3.

⁴⁰ „1048/41. Budapest kel. : [keletén], 58;6. Decz. 5. (...)

A nagymesteri méltóság egyelőre be nem töltetett, és annak teendőivel a nagymester megválasztásáig a helyettes nagymester lett megbízva. (...)

Helyettes nagymester: Berecz Antal testv. : [testvér].” Kelet/Orient, 3. évf. (1876) november 12. 32–35.

⁴¹ *Die Rechtmässige Aufnahme der Gräfin Helene Hadik-Barkóczy in den Freimaurerbund, u. in d. Loge Egeynlóság in Orient Ungvár.* Budapest, 1877.

⁴² *Actenmässige Mittheilungen über die gesetzwidrige Aufnahme der Gräfin Helene Hadik-Barkóczy in den Freimaurerbund : officieller Bericht an den „Bundesrath des Grossorientes von Ungarn. Herstattet in der Sitzung vom 1. oktober 1867.* Budapest, 1876.

⁴³ Hajnal, 4. évf. (1877) 2. sz. 31–33.; Hajnal, 4. évf. (1877) 5. sz. 122.

⁴⁴ „Habár e nyilatkozat hangja nem mindég oly kifogástalan is, mint a melyet e lapok olvasói megszoktak: mégis egy hölgygel szemben elnézők leszünk s nem változtatunk semmit, nehogy a tisztelt grófnőnek ujólag ürügyet nyujtsunk erőszakos eljárás ellen panaszkodhatni. (...) E szerint a tisztelt grófné mindenestre többet tud mint mi.” Hajnal, 4. évf. (1877) 2. sz. 31–33.

⁴⁵ *Die Rechtmässige Aufnahme der Gräfin Helene Hadik-Barkóczy in den Freimaurerbund, u. in d. Loge Egeynlóság in Orient Ungvár.* Budapest, 1877.

⁴⁶ A Nagyorien alkotmányából a 12. cikkely:

„1. Az illető személy még nem érte el a nagykorúságot

2. Hírneve és erkölce nem makulátlan

3. Nem tisztességes foglalkozásból fedezi megélhetését, illetve nem tudja biztosítani azt

A szerző feltüntetése nélkül megjelent kiadványról elképzelhető, hogy a grófnő jobbkeze, Vezzerle Gyula írta. Vezzerle ugyanis azokról az 1848–1849-es eseményekről, amelyekben részt vett, álnéven publikált⁴⁷, tehát nem állt messze tőle a literátusság.

Összefoglaló értékelés

Végigkísérve az eset részleteit, megállapítható, hogy napjaink beszámolóit meglehetősen hézagosan és számos ponton tévesen írják le az eseményeket, ráadásul néha vitatható interpretációval.

William R. Denslow az angol nyelvű irodalomban jól ismert és számos kiadást megért *10,000 Famous Freemasons*⁴⁸ című művében diplomatikusan „szabadkőművesnek mondott” grófnőről beszél. Beszámolója szerint szabadkőműves ismeretségei alapján vették fel, de a felvételt érvénytelenítették, és a vétkekre drákói büntetéseket szabtak ki. Más források megemlítik a grófnő fiúsítását és tájékozottságát a szabadkőművességet illetően.⁴⁹

Gelléri Mór szabadkőműves szerkesztő Hadik-Barkóczy Ilona halálára írt nekrológiájában tömören ismerteti az esetet, de a valóságosnál súlyosabb büntetésekről számol be, Pulszky szerepét pedig relativizálja.⁵⁰ Berényi Zsuzsanna Ágnes egyik írásában Hadik-Barkóczy Ilonát tévesen gróf Barkóczy Ferenc feleségként említi –valójában a nagyapja volt.⁵¹ Egy másik cikkében már pontosabban írta le az esetet, de ott is tévedett a felvétel indokai és a büntetések tekintetében.⁵² A történeti hűségnek leginkább L. Nagy Zsuzsa beszámolója felel meg – viszont a rendkívül tömör ismertetés teljesen mellőzi a részleteket.⁵³

A közkeletű és mai szemmel magától értetődő emancipációs nézőpont csak töredékes magyarázatot ad. Nem egyszerűen arról van ugyanis szó, hogy a férfidominanciával átitott korban egy szervezet visszautasítja egy nő felvételét a neme miatt. Vegyük észre, hogy az események magyarázatát a korabeli Magyarország és a nyugat-európai államok közötti eltérések adják!

Az egyik eltérés az angolszász precedensjog és a hazai porosz jellegű jogfelfogás különbsége. Hadik-Barkóczy Ilona eleinte abban bízott, hogy ha sikerül Elizabeth Aldworth esetéhez hasonlóvá tenni az övét – „ha már megtudta a titkokat, eskessük fel rá” –, akkor a precedens alapján őt is befogadják a szabadkőművesek. De ez az elképzelése nem vált be, egyrészt az angolszász és a porosz jogfelfogás különbsége miatt, másrészt a két eset idején fennállott szabadkőműves szervezeti felépítés kifejlettsége közötti eltérés miatt sem. Elizabeth Aldworth (1693–1775) idejében még nem létezett az a nagypáholyi bürokratikus

4. Oly mértékben képzetlen, hogy a kőműves Igazságokat képtelen felfogni vagy méltányolni.” *Magyarország Nagy-Oriense Alkotmánya, alapszabályai és törvénykezési szabályai*, 1873. 10.

⁴⁷ Deák Ágnes: *A besúgók és a közvélemény az 1860-as években*. Századvég, 11. évf. (2006) 39. sz. 10.

⁴⁸ Denslow, William R.: *10,000 Famous Freemasons*. Richmond, Virginia, 1957. 57–58. (http://www.phoenixmasonry.org/10,000_famous_freemasons/Volume_1_A_to_D.htm)

⁴⁹ Berg, Hans-Jürgen: *Frauen in der Freimaurerei*, <http://www.siegende-wahrheit.de/downloads/FraueninderFreimaurerei.pdf>; *The Builder Magazine*, vol. 7 (1921) no. 2. (http://www.phoenixmasonry.org/the_builder_1921_february.htm); Kidd, Karen: *Helene, Countess Hadik Barkoczy* in: *Haunted Chambers: the Lives of Early Women Freemasons*, New Orleans, 2009. 170–172.

⁵⁰ Gelléri Mór: *Egy magyar nőszabadkőműves (gróf Hadik-Barkóczy Ilona)*. In: Huszonöt év a királyi művészet szolgálatában 1880–1905. Budapest, 1905. 125–127.

⁵¹ Berényi Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve*. Budapest, 2001. 108.

⁵² Berényi: *Szabadkőműves nők*, 15.

⁵³ L. Nagy: *Szabadkőművesek*, 35.

felvételi rendszer, amely primátust szerzett a páholyokban lefolytatott rituáléval szemben. Másrészt még nem szilárdult meg az a nagypáholyi szervezet, amely korlátozhatta a páholyok önállóságát. Érdeemes lenne elemezni a szabadkőműves alkotmányok fejlődését, bővülését, ahogy egyre nagyobb mértékben rátelepszik a központosított bürokratikus szabályrendszer a páholyok életére.⁵⁴ A grófnő a páholyok elvitathatatlan jogosítványaira hivatkozott a felvételekkel kapcsolatban, amelyeket csak kivételes esetben bírálhat felül a nagypáholy; a nagypáholy pedig azt a megoldást választotta, hogy formai hiányosságok miatt nem ismerte el a felvétel érvényességét. Így formálisan nem kellett utólag érvénytelenítenie a valóban a páholyok illetékességébe tartozó beavatást.

A másik tényező az a furcsaság, hogy a rendi örökséggel küszködő Magyarországon éppen egy ahhoz igazodó jogintézmény, a fiúsítás adott – persze csak korlátozottan – az arisztokrácia kiválasztott nőtagjainak önrendelkezési jogokat. Egyébként a lányok az apjuk, a feleségek a férjük gyámsága alatt éltek. Hadik-Barkóczy Ilona tehát egy rendies jogintézmény alapján küzdött a férfiakkal való egyenjogúságáért, a szabadkőművesek pedig a polgári egyenlőség eszme talaján állva zárták be kapuikat a grófnő előtt. (A *Hajnal* cikkeiben többször utalnak arra, hogy azért sem engedhetnek, mert az a vagyon és rang előtti behódolás lenne.) Nincsenek persze kétségeim afelől, hogy a nők egyenjogú partnerségének elutasításában ez az indok csak kisebb súllyal érvényesült.

A grófnő fiúsításának elfogadása vagy el nem fogadása a szabadkőművességbe való felvétele kapcsán felveti azt a régi kérdést is, hogy a nők kirekesztése a szabadkőművességből a szabadkőművesség alapszabálya, az andersoni alkotmány megfogalmazásában⁵⁵ mire vonatkozik valójában – a nemre vagy a jog előtti cselekvőképességre, illetve -képtelenségre. Nekem az a véleményem, hogy Anderson szövegében a biológia nemek (férfi, nő) valójában a modern megfogalmazással társadalmi nemnek nevezett funkciót töltik be. A több ezer éves patriarchális berendezkedés következményeképpen azonban ez a különbség fel sem merült írójában, és gyakran még ma is elfeledkeznek róla olvasói. Ezért is volt lehetséges – s nem egyszerű figyelmetlenség következtében –, hogy a magyar Nagyoriens alkotmányából ugyanúgy, mint a mintájául szolgáló francia Nagyoriens alapszabályából⁵⁶ is kimaradt

⁵⁴ Éppen napjainkban érték el a Francia Nagyoriens páholyai, hogy a nagypáholy már nem tilthatja meg számukra nők felvételét. Az erre vonatkozó határozati javaslatok a Nagyoriens éves küldöttgyűlésének szavazásain rendre alulmaradtak; a szabadkőműves legfelsőbb bíróság viszont helyt adott az erre vonatkozó 2010-es indítványnak. http://index.hu/kulfold/2010/04/11/mar_nok_is_tagjai_lehetnek_a_francia_szabadkomuves_paholynak/

⁵⁵ „The Persons admitted Members of a Lodge must be good and true Men, free-born, and of mature and discreet Age, no Bondmen, no Women, no immoral or scandalous Men, but of good Report.” Anderson, James: *The Constitutions of the Free-Masons*. Philadelphia, 1734. Reprint, 49.; vö. „A Páholy tagjául fogadott személyek jó és igaz férfiak, szabadnak születettek, érett és megfontolt korig kell, hogy legyenek, sem szolgasorsúak, sem nők sem rosszerkölcű vagy botrányos életű emberek, hanem jóhírűek.” Ditrói Ákos fordítása. In: Berényi Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve*, 51.; „A Páholy Tagjaiul felvett Személyek csak jó és igaz, szabadon született, érett és megfontolt korú Férfiak lehetnek, nem Jobbágyok, nem Nők, nem erkölcstelen vagy botrányos életű Férfiak, hanem jó Hírűek.” Galambos István fordítása. Kelet, 40. évf. (1997) szeptember 2.

⁵⁶ „XI. CZIKK

Senki sem lehet szabadkőműves és senki sem élvezheti ezen cím jogait: ha

1) 21-ik korévét be nem töltötte,

2) nem kifogástalan hírű és erkölcsű,

3) nem bir tisztességes foglalkozással és nem igazolhatja, hogy elégséges keresettel bír,

ez a követelmény. Annyira természetes volt a férfiközpontúság, annyira elképzelhetetlen a nők szabadkőműves páholyokba felvételének a lehetősége, hogy ki sem zárták expliciten. Felmerülhetne még az a lehetőség is, hogy a Nagyoriens alkotmányából csak a magyarra fordítás során „tűnt el” a hímnem, de ezt a német nyelvű alkotmány szöveg vizsgálatával ki zárhatjuk – egyébként ezt az eshetőséget a grófnő védelmében íródott röpirat is megvizsgálta és elvetette.

Külön kérdés Pulszky Ferenc szerepének értékelése. Vajon tudatosan a női emancipáció érdekében próbálta protezsztját felvételni a szabadkőművességbe, vagy csak annak női szeszélyét próbálta kielégíteni? Nem tudható, mivel erről nem írt 1880–1882-ben „Életem és korom” címen négy kötetben megjelent önéletrajzában. Viszont jellemző lehetett talán rá az a módszer, ahogy a könnyebb utat próbálta járni, a Nagyoriens egyik páholyába akarta felvételni a grófnőt, mivel saját nagypáholyában ezt nem merte megkockáztatni. Ha nem is volt akkoriban olyan nagy különbség az angol és francia irányzatú szabadkőművesség között, mint manapság, a János-rendiek valószínűleg már akkor is merevebbek lehettek.

Egy dolgot viszont valószínűleg elősegített Hadik-Barkóczy Ilona esete, mégpedig a két nagypáholya egyesülését, amelyhez hasonló mindmáig nem fordult elő a szabadkőműves világtörténelemben. Pulszky érintettsége folytán valószínűleg engedékenyebb tárgyalópartnere lehetett a Nagyoriensnek, különösen ha nagymester akart lenni az egyesült nagypáholyban. És az akart lenni.

LÁSZLÓ VÁRI

Helene Hadik-Barkóczy and the Freemasons

The paper describes in detail and analyzes the unduly neglected story of the initiation of a woman, the countess Helene Hadik-Barkóczy as a Freemason and the subsequent annulment of the process. In Hungary, there were two masonic Grand Lodges, The Grand Lodge of St. John and the Grand Orient, which operated independently from each other. With the support of Johannite Grand Master Ferenc Pulszky, the countess' initiation was carried out in a provincial lodge of the Grand Orient. Her initiation was then declared void by the Grand Orient and the participants were punished. To support her request and later the validity of the initiation, the countess referred to precedent. Her argument was based on her knowledge about Freemasonry, her legal status as a male heir (praefectio) and the lack of gender requirements in the constitution of the Grand Orient. On the basis of a Prussian concept of law typical in the country at the time, the latter revoked the initiation with reference to non-compliance with the bureaucratic formal requirements of the Grand Orient. It is an interesting contradiction that while the countess' emancipatory claims were based on a feudalistic institution (praefectio) the basis for the Freemasons' refusal was the ideal of civic equality.

4) ha nem bir legalább elemi képzettséggel, mely elkerülhetetlen szükséges a szabadkőművesi igazságok megértésére és mélytánylására,

5) ha nem lakik legalább 6 hó óta azon megyében, vagy annak 12 mértföldnyi körületében, amelyben a páholy létezik.” *A Francia-országi szabad-kőművesi rend alkotó közgyűlésének 1865-ik június 8-án tartott ülésében megszavazott Alkotmány, fordítva az eredetiből a Pest K. : [Keletén] dolgozó „Corvin Mátyás” □ rendelete folytán. Pest, 1871.*

HAVASDI JÓZSEF

Egészségügyi zárvonalak Tolna megyében az 1831. évi kolerajárvány idején

Bevezető

Az évezredekig Ázsia déli és délkeleti régióiban pusztító kolera a távolsági kereskedelem fejlődése révén a 19. század elején tudott először óshazájából kitörni. Az első, Európát is érintő pandémia 1826–1835 között söpört végig a kontinensen. Ennek során a kór Magyarországra is eljutott.¹ Magyary-Kossa Gyula szerint² a kolera 1831. június 13-án lépett át Magyarország határain. Valószínűleg a Tiszán lefelé hajózó, Máramaros vármegyéből Szolnokra sőt szállító emberek hozták be az országba Galícia felől. Galíciába a betegség az akkor orosz uralom alatt álló lengyel területekről hatolt be, ahova valószínűleg az 1830. évi lengyel felkelés leverésére küldött tatár csapatok hurcolták be.³ A hazánkban korábban kevéssé ismert betegség igen gyorsan terjedt, és rengeteg áldozatot szedett, annak ellenére, hogy kezdetben az ország határainál, később a törvényhatóságok között vesztegzárakat állítottak fel. A járvány csak a következő évben ült el, de egy évig tartó pusztítása alatt becslések szerint több mint 200 ezer áldozatot követelt. A korabeli morbiditási és mortalitási adatok természetesen bizonytalanok, azonban Haug Antal a hivatalos országos kimutatások alapján a megbetegedettek számát 53 6517 főre teszi, ebből meghalt 237 614 fő.⁴ A járvány Baranya vármegyét sem kerülte el. Bár a megyei hatóságok a helytartótanácsi és nádori utasításoknak megfelelően már a kolera régióbeli megjelenését jóval megelőzően számos óvintézkedést hoztak, a betegségre vonatkozó hiányos ismeretek és a nagyrészt ebből eredően elégtelen prevenció nem tudta megakadályozni a járvány kitörését.⁵

Tolnában a megyei vezetés már jóval a betegség megjelenését megelőzően, július első felében megtette a helytartótanácsi és nádori rendeletekben előírt óvintézkedéseket annak érdekében, hogy a megyét megóvják a járványtól. A védelem központi eleme a Duna partján felállított zárvonal volt, mely az esetlegesen fertőzött beutazni szándékozókát volt hivatva a megye határain kívül tartani. A dunai kordon azonban – a szomszédos Fejér és Baranya vármegyékhez hasonlóan – itt sem tudta útját állni a járválynak. A kolera a megyében már július 19-én megjelent, majd a hónap utolsó napjaiban gyorsan terjedt a part menti településeken. Eközben a szomszédos Fejér megyéből is több településről jelentettek

¹ Mádai Lajos: *Hat nagy kolerajárvány és halandóság*. Demográfia, 33. évf. (1990) 1–2. sz. 59.

² Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. 1. kötet. Budapest, 1929. 301.

³ Horváth Gyula: *A pesti kolera-lázadás 1831-ben*. In: Némethy Károly – Bodó Jusztin (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapest, 1943. 219.

⁴ Haug Antal: *Kolerajárvány Siófokon 1831-ben*. Siófok, 1981. 27.

⁵ Gecsei Lajos: *Cholera morbus. Az 1831. évi kolerajárvány eseményei Gyulán és Váriban*. Békéscsaba, 1985. 20.

megbetegedéseket, ezért július 27-én az északi vármegyei határra szintén zárvonalat állítottak. A járvány Duna menti terjedése miatt a megyei vezetés augusztus első felében újabb és újabb védelmi vonalakat állított fel a megye még egészséges belső területeinek védelmére, azonban ezek egyike sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Augusztus 1-jén a dunai zárvonal felváltására kettős kordont hoztak létre, melynek külső vonala Dunaszentgyörgytől Bikácsig húzódott, a belsőt pedig a Sió vonalára helyezték. E kettős védelmi vonal eredeti formájában azonban nem volt hosszú életű, ugyanis a kolera igen hamar jelentkezett több, az elzárásokon túl fekvő településen. Emiatt augusztus 6-án a Dunaszentgyörgy–Bikács kordont hátrébb vonták Tolna és Györköny vonalára, majd a következő nap ezt megszüntetve új kettős kordont állítottak fel, melynek külső vonala a Sió jobb partján állt, a belső pedig – védve a megye még egészséges nyugati területeit – a Kapos folyónál. Mivel azonban a következő napokban a kolera a megye nagy részén felütötte fejét, a megyei járványügyi igazgatás, hivatkozva arra, hogy a zárvonalak sehol nem képesek megállítani a járványt, ugyanakkor a mezőgazdasági munkákat és a kereskedelmet hátráltatják, azok megszüntetése mellett döntött. Erre a siói kordon esetében augusztus 9-én, a kaposi vonalnál pedig 13-án került sor. A járvány legnagyobb pusztítást végző első hulláma szerencsére nem tartott hosszú ideig, augusztus végén már az enyhülés határozott jelei mutatkoztak. Szórványos esetek ennek ellenére még szeptember és október folyamán is előfordultak, és csak október 27-én jelenthették be a járvány megszűntét.⁶ A kolera az országos kimutatások alapján Tolnában 5127 megbetegedést okozott, ebből 2418 fő halt meg.⁷

Kutatásom célja az volt, hogy megvizsgáljam, milyen tényezők játszottak szerepet az egészségügyi kordonok sikertelen működésében Tolna vármegyében, kiemelt figyelmet fordítva a hatósági intézkedések során fellelhető hibákra és a megye földrajzi adottságaira. A vizsgálatot a Tolna Megyei Levéltár és a Baranya Megyei Levéltár anyagában végeztem, forrásként a tolnai központi kiküldöttség és a baranyai koleraválasztmány jegyzőkönyvét használtam. Ezek a testületek 1831. július 15-i megalakulásuktól gyakorlatilag teljhatalommal irányították a kolera elleni védekezést megyéjükben, így az ülésekről készült jegyzőkönyvek a megyei járványügyi intézkedések elsődleges forrásának tekinthetők.

Zárvonalak a kolera megjelenését megelőzően

A járvány betörésének megakadályozására tett óvintézkedések előkészületei már július elején megindultak. Mivel Tolnában elsősorban a Duna irányából lehetett számítani a kolera megjelenésére, az első intézkedések során erre a határszakaszra összpontosítottak. A július 6-án 18.606. szám alatt kelt helytartótanácsi rendelet, mely a galíciai határtól Péterváradig egy az országot észak–déli irányban kettészelő zárvonal létrehozását parancsolta, Tolna vármegyét is érintette. A rendelkezés Tolnára vonatkozóan azt jelentette, hogy a megye köteles volt elzárni teljes dunai partszakaszát. Eszerint e zárvonalon csak Bátán és Pakson engedélyezték az átjárást, ahol a beutazni szándékozók ellenőrzésére és a veszteglési idő letöltésére veszteglő intézet felállítását írták elő. Az előírt veszteglési idő egészséges helyről jövőkre nézve tíz nap, fertőzött területről érkezőknek pedig húsz nap volt. A rendelet a bátai révátelőnél felállítandó veszteglőintézethez polgári biztos és orvos kirendelésre tett utasítást; előbbi napi 2 ft, utóbbi 1 ft 12 krajcár bér fejében látta el feladatát.

⁶ Tolna Megyei Levéltár (a továbbiakban: TML) Acta Cholera IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve).

⁷ Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban: BML) Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 351/1831.

A zárvonal és a veszteglőintézetek rendeletben előírt felállítása azonban lassan haladt, ezért a nádor július 14-én 1145. szám alatt kelt levelében sürgette a kordon örökkel való feltöltését. Mivel erre a feladatra a megyében elegendő számú katona nem állt rendelkezésre, a nádor polgári örök kiállítására utasította a megyei vezetést. Ugyanakkor a mezőgazdasági munkák miatt egyik település sem tudott hosszabb ideig jelentős számú munkáskezet nélkülözni, ezért a rendelet értelmében a zárvonal melletti és a távolabb fekvő járások felváltva küldtek öröket.

A nádori levél az átjárást is korlátozta. Ezután már kizárólag a bátai révnél engedélyezték a Dunán való átkelést Tolna vármegyébe, az előírt veszteglési idő szigorú betartása mellett. A bátai veszteglőintézet felállítása ugyanakkor – a rendelkezések ellenére – még nem történt meg. Havas Ignác megyei tisztifőorvos jelentésében sürgette a központi kiküldöttséget, hogy az ügyben mielőbb járjon el. A kiküldöttség a július 16-i ülésen tárgyalta a problémát, majd utasították Augusz Antal főszolgabírókat, hogy a veszteglőintézetet haladéktalanul állítsa fel és az intézkedésekről tegyen jelentést.⁸

A Duna bal partján történt gyanús esetek miatt azután a dunai kordon további szigorításáról rendelkeztek. A nádor július 15-én az 1172. szám alatt kelt levelében tájékoztatta a megyét arról, hogy Pest városában koleragyanús megbetegedések történtek, a másnapi 1182. számú utasítás pedig már az új fejlemények miatt szükségessé vált szigorításokat tartalmazta. Félő volt, hogy a járvány a Duna bal partjáról átkerül a még egészséges jobb partra, ezért a nádori utasítással összhangban a központi kiküldöttség azonnali hatállyal megtiltotta a folyón való átkelést, így Tolna vármegyét teljes egészében elzárták Pest megyétől. A Dunán közlekedő hajókról úgy rendelkeztek, hogy a felülről érkezőket Földvárnál, az alulról felfelé haladókat Bátánál megállítják, a pillanatnyilag a megye határai között útban levőket pedig Paksra vagy Tolnára kísérik, ahol szigorú őrzés mellett kellett kiállniuk a veszteglési időt. A tolnai folyószakaszon – a baranyaihoz hasonlóan – számos vízimalom is működött, melyekbe a túlsó parti Pest vármegyéből is jártak öröket, ezért azok a zárvonal túloldalán élő lakossággal való érintkezés kockázatát hordozták magukban. A kiküldöttség emiatt úgy döntött, hogy kizárólag a Tolna vármegyei partokról engedélyezi a malmokhoz való átjárást, a túlsó partról pedig megtiltotta. Ennek ellenőrzésére a malmokhoz öröket rendeltek ki. A kolera esetleges megjelenésére is felkészültek. Utasították a szolgabírókat, hogy amennyiben bárhol gyanús eset merülne fel, az érintett házat azonnal zárják el, ha pedig a beteggel mások is érintkeztek, akkor az ő lakóhelyeiket úgyszintén.⁹

A pesti esetekkel kapcsolatban azonban hamarosan kimondta a helytartótanács, hogy azokat nem a kolera okozta, ezért a nádor július 19-i 1226. szám alatt kelt levelében a szigorított elzárások feloldását rendelte el. A nádori utasítás nyomán a központi kiküldöttség július 20-i ülésén több határozatot hozott a zárlat enyhítésére. A döntés nyomán a bátai veszteglőnél mindazon beutazóknak, akik igazolni tudták, hogy csak egészséges településeket érintettek útjuk során, a továbbiakban csak öt nap veszteglési időt kellett letölteniük, és amennyiben ez idő alatt betegség tünetei nem mutatkoztak rajtuk, továbbutazhattak. A fertőzött területekről érkezőkre az enyhítés nem vonatkozott. A veszteglési időt egyébként a bátai veszteglőintézet felállításáig az erre a célra a révnél lehorgonyzott, fedéllel ellátott hajókon töltötték az utasok. Az öt napos rövidített veszteglési időt a zár alá helyezett hajókra is kiterjesztették, amennyiben azok egészséges helyről érkeztek. A dunai malmok elzárásán szintén enyhítettek, katonaság által történő őrzésüket feloldották. A Dunán való halászatot ugyanakkor továbbra is tiltották, azt kizárólag a holtágakban engedélyezték, de ott is csak

⁸ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), július 16-i ülés.

⁹ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), július 17-i ülés.

akkor, ha ehhez a helybeli polgári biztos, a katonai őrzésben illetékes tiszt és a földesúr is hozzájárulását adta.¹⁰

Két nappal később, július 22-én a központi kiküldöttség további, a szabad hajóforgalmat gátló rendelkezést szüntetett meg. Ezután már nemcsak a Duna jobb partján engedélyezték a hajózást, hanem ahol a vontatóút a folyó bal partjára váltott, ott a túlsó partot is használhatták vontatás céljára, azonban csak a szokásos őrizet alatt. Ez olyan módon történt, hogy a hajókon egy esküdtnak és egy katonának is utaznia kellett, akiknek feladata volt a hajó utasainak és a túlsó, a folyó bal partján levők érintkezésének megakadályozása.

Bár a felsőbb rendelkezések július közepén még csak a dunai zárvonat felállítására és megerősítésére vonatkoztak, már ekkor intézkedések történtek a járvány szárazföldi terjedésének megakadályozására. Gaál Eduárd dunaföldvári polgári biztos július 19-én levélben fordult a kiküldöttséghez, melyben kérte, hogy engedélyezzék számára a Fejér vármegyéből országúton érkezők úti papírjainak ellenőrzését. A kiküldöttség a kérést jóváhagyta, így a Dunaföldvártól északra húzódó megyehatárra öröket állítottak a beutazók ellenőrzésére.

Mivel a kolera a Tisza mentén rohamosan terjedt, a nádor július 20-án 1291. szám alatt írott levelében a járványra való felkészülésre szólította fel a megyét. A nádori levél szerint aligha várható, hogy a kolera elkerüli a még egészséges országrészt, mivel az 1772. évi rendeleten alapuló védekezés, mely elsősorban a törvényhatóságok közötti elzárásoktól remélte a járvány megállítást, több helyen csődöt mondott, miközben ezen elzárások a kereskedelmi forgalmat és a mezőgazdasági munkákat is nagyban gátolták. Ezért egyéb védekezési módokat ajánlott a központi kiküldöttség és személy szerint az alispán figyelmébe. A törvényhatóságok közötti kordonok mellett igen hatékonnak minősítette a nádor a gyanús házak, utcák vagy települések lezárását és ezzel összefüggésben a lakosság egészségi állapotának folyamatos helyi ellenőrzését. A települések elzárását ugyanakkor olyan módon kérte végrehajtani, hogy a településhez tartozó földek az elzáráson belülré kerüljenek, nem gátolva ezáltal a mezői munkákat. A vármegyehatároknál felállított zárvonalak esetében elsősorban a főutak, illetve a folyókon a fő átkelőhelyek forgalmának szigorú ellenőrzését és ilyen pontokra veszteglőintézetek felállítását szorgalmazta a nádor. Amint azonban a kolera bárhol áttörné a zárvonalat, ott azokat azonnal meg kell szüntetni, és át kell helyezni a még egészséges területek védelmére, hogy ilyen módon felesleges elzárásokkal ne nehezítsék a mezőgazdasági munkákat és a kereskedelmet. Ezenkívül felhívta a figyelmet arra is, hogy az élelmiszereket, a leveleket, az orvosokat, a gyógyszerészeket, valamint a megyei és járási tisztviselőket a szokásos óvintézkedések fenntartása mellett mindenhol engedjék át a zárvonalakon. A nádori levelet a központi kiküldöttség a július 24-i ülésén tárgyalta és tartalmát tudomásul vette.¹¹

A július végén bekövetkező új fejlemények azonban a törvényhatóságok közötti újabb és szigorúbb elzárások felállítására kényszerítették a megye központi kiküldöttségét. Amitől eddig csak tartani lehetett, bekövetkezett: a kolera feltartóztatására létrehozott dunai zárvonat nem tudta megállítani a járványt, és az a hónap második felében több településen megjelent a folyó jobb partján. Fejér megye állandó kiküldöttsége július 25-én kelt levelében tudósította Tolna megyét, hogy Ercsiben gyanús megbetegedések történtek, és a betegség már tizenhárom halálos áldozatot szedett. A tolnai kiküldöttség ezért a július 27-i ülésén úgy döntött, hogy a Fejér vármegye határán, Dunaföldvár fölött egy rövid szakaszon már meglévő zárvonalat a Fejér és Tolna közötti határszakasz egészére kiterjesztik. Együttal az új kordon egyes szakaszaira polgári biztosokat is kineveztek, így Szalay Györgyöt

¹⁰ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), július 20-i ülés.

¹¹ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), július 24-i ülés.

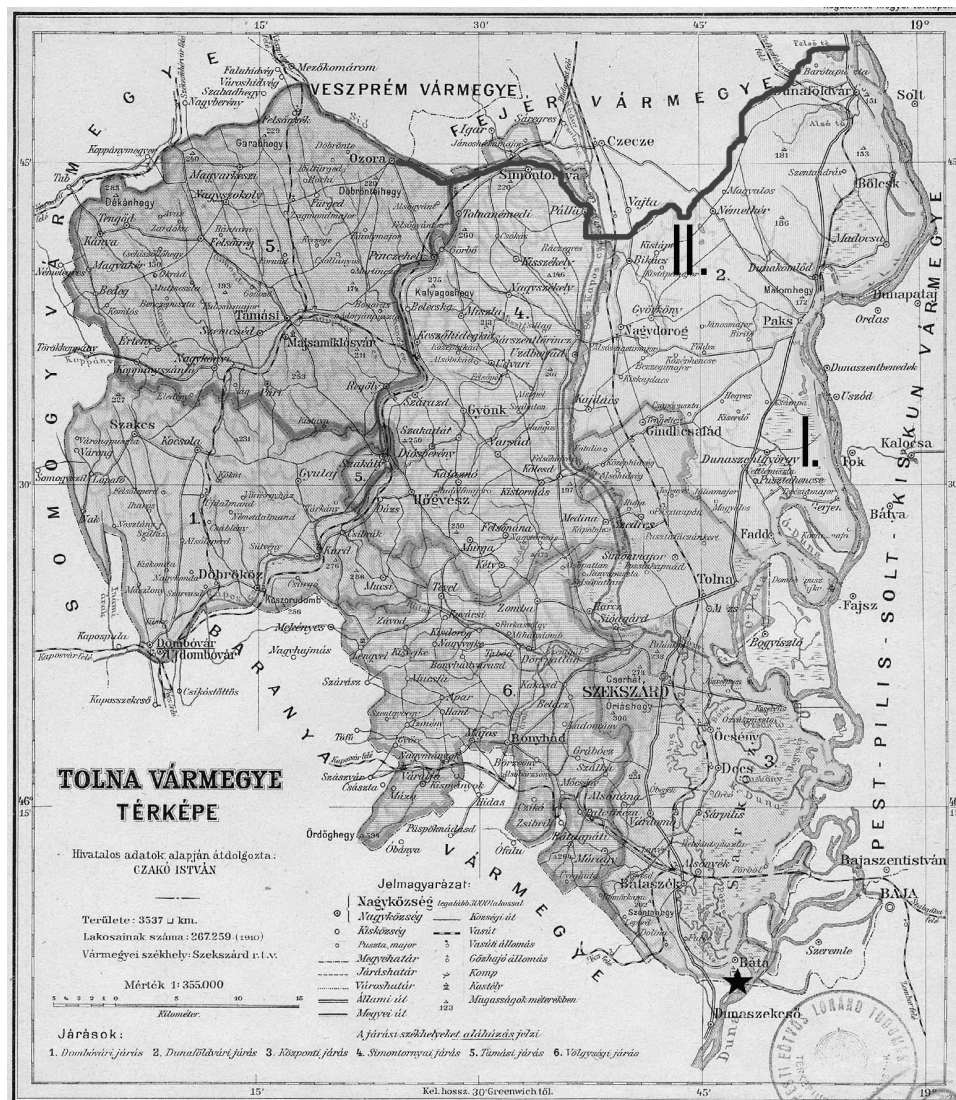
Ozorára küldték, Tóth Ferenc simontornyai uradalmi ügyész helyben töltötte be polgári biztosi tisztségét, Daróczy Sándor Bikácson, Moravcsik András tiszti ügyész pedig Németkéren kapott hasonló feladatot.

Az új polgári biztosoknak kellett gondoskodniuk arról, hogy a székhelyükhöz tartozó zárvonalszakasz fontosabb pontjaira – kerülve az érintett települések lakosságának túlzott leterhelését – állítsanak őrséget, és az ilyen módon létrehozott elzárás segítségével akadályozzák meg, hogy Fejér megyéből bárki Tolna megye területére lépjen anélkül, hogy erről az illetékes tisztviselők tudomást szereznének. A gyakorlatban ez olyan módon történt, hogy az őrök a belépni szándékozókát a helyi elöljáróhoz vagy a polgári biztoshoz vezették, aki ellenőrizte az utazó papírjait, és csak azt engedhette tovább, aki egészséges helyről érkezett, és útja során sem érintett fertőzött településeket. Akik ezt nem tudták igazolni, azokat visszafordították. A rendelkezés egyébként még az úti papírokkal való érintkezés körülményeit is szigorúan szabályozta: a polgári biztos a kézbevétele megelőzően köteles volt kénkövel megfüstölni azokat. Az utasítás a vármegyehatáron felállított elzárás mellett kitért arra az eshetőségre is, ha a kolerajárvány valamely megyebeli településen megjelenne. Erre vonatkozóan úgy rendelkeztek, hogy először csak az érintett házakat zárják le a helyi tisztviselők.¹²

A következő nap, július 28-án már arról értesült a kiküldöttség Gaál Eduárd dunaföldvári polgári biztostól, hogy a járvány Fejér megyében déli irányban terjed, és már Pentelelén is megjelent, ezért az előző nap a zárvonallal kapcsolatban hozott intézkedések körét tovább bővítették. A módosítás szerint már nem kizárólag a fontosabb pontokra kellett őröket állítani, hanem a Sión átmenő ozorai hidaktól Dunaföldvárig a fejei megyehatár teljes hosszúságában folyamatos kordont hoztak létre (1. térkép). A zárvonal három járást is érintett. A dombóvári járásban az ozorai hidaktól a simontornyai határig a Sió jobb partján álltak az őrök, a simontornyai járásban a simontornyai határtól a tápéi határig szintén a Sió vonalát követte a zárvonal, majd a dunaföldvári járásban a dunaföldvári Duna-parttól a tápéi határig a megyehatárra helyezkedett az őrség. Az illetékes polgári biztos vagy a helybéli jegyző döntése alapján az egészséges helyről érkezőket továbbra is átengedték a zárvonalon. A rendelkezés értelmében az elzárásnak július 31-ig kellett felállnia.¹³

¹² TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), július 27-i ülés.

¹³ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), július 28-i ülés.

1. térkép

A DUNAI ÉS A FEJÉR VÁRMEGYE HATÁRÁRA FELÁLLÍTOTT ZÁRVONAL¹⁴

Jelmagyarázat az 1. térképhez:

I: a helytartótanács által július 6-án elrendelt, de a gyakorlatban a Duna partján július 15-től felállított zárvonal.

II: Fejér vármegye határán július 28-án elrendelt és a gyakorlatban július 31-ig felállított kordon.

Csillag: veszteglőintézet.

¹⁴ A felhasznált nyers térkép forrása: Tolna vármegye térképe. Hivatalos adatok alapján átdolgozta: Czákó István.

Zárvonalak a járvány kitörését követően

Mint ahogy arról már szó esett, a létrehozott kordonok nem tudták útját állni a járványnak, így a kolera megyebeli megjelenése újabb intézkedéseket tett szükségessé. Mint ahogy már a fentiekben említésre került, a járványügyi jelentések tanúsága szerint már július 19-én koleragyanús megbetegedések történtek a megyében, azonban a böcskei néhány esetet akkor még nem a kolerának tulajdonították. A július utolsó napjaiban azonban a betegség már több Duna-parti településen megjelent, ami napokon belül a teljes megyei zárvonalszisztéma átalakításához vezetett. Augusztus 1-én főszolgabíró július 30-án jelentette a központi kiküldöttségnek, hogy Pakson több gyanús megbetegedés is történt az elmúlt napokban. Válaszában a kiküldöttség az érintett házak elzárására tett utasítást, és kiküldte Havas Ignác megyei főorvost, aki Vurczenberger József orvos közreműködésével az esetek kivizsgálásába kezdett. Emellett Daróczy János paksi polgári biztos mellé Bikácsról átrendelték Daróczy Sándor biztost, hogy a járványügyi munkát együtt irányítsák. Daróczy Sándor üresen maradt helyére Bikácsra polgári biztosként Traiber Ignác került. Ezenkívül az utasítás értelmében a paksi lakosok csak akkor hagyhatták el Paks határait, ha igazolni tudták, hogy nem betegek, és nem is érintkeztek betegekkel, amiről a paksi biztosoknak és a helybeli orvosnak bizonyítványt kellett kiállítaniuk. Az új helyzet miatt felhívták a megyében levő többi szolgabíró figyelmét arra, hogy a Paksról jövőkre és úti papírjaikra minden településen különös figyelemmel legyenek.

A járvány terjedése a szomszédos vármegyékben ugyanakkor a megye határain is fokozottabb ellenőrzést tett szükségessé. A fentebb már említett, Fejér megye irányában felállított zárvonallal mellett délkeleten is a megyébe történő beutazás feltételeinek szigorítására került sor. Tolna ugyan Bács megyével közvetlenül nem volt határos, mivel Pest megye Bajánál egészen Szeremléig benyúlt a két vármegye közé, ennek ellenére az említett Pest megyei területen keresztül sokan mentek át Bács megyéből Tolnába a bátai révénél átkelve a Dunán. Így amikor július 30-án értesült Tolna vármegye gróf Győry Ferencről, a Bácsba kinevezett királyi biztostól, hogy a kolera a Tisza-vidéken több településen kiütött, a központi kiküldöttség azonnal utasította a bátai polgári biztost, hogy a Bácsból jövő úti papírjait fokozott gondnal ellenőrizze, és a fertőzött településekről érkezőket ne engedje a megye területére lépni.

A járvány közben újabb és újabb településeken jelentkezett, így a következő nap, július 31-én már Fadról és Dunaföldváról is gyanús eseteket jelentettek, ezért a kiküldöttség odarendelte a megyei tisztifőorvost és az illetékes járásorvosokat az esetek kivizsgálására. Mindeközben a helyzet Pakson is súlyosbodott, emiatt Daróczy János polgári biztos a fertőzött házak elzárását a korábbi kiküldöttségi utasításnak megfelelően feloldotta, ugyanis a betegség már a mezőváros több helyén is jelentkezett, így a továbbiakban a belső elzárások értelmetlenné váltak.

A Pakson és Dunaföldváron történt gyanús megbetegedések kivizsgálása nyomban meg is történt. Paksról Havas Ignác tisztifőorvos jelentette augusztus 1-jén, hogy Vurczenberger József orvos segítségével megvizsgálta a betegeket, és azok tüneteire megegyeznek a kolerával. Ugyanaznap érkezett a központi kiküldöttséghez Dunaföldváról Gaál Eduárd polgári biztos levele, melyben tudatta, hogy az elmúlt napokban erősen megemelkedett a betegek száma; a tünetek itt is kolerára mutattak. Bekövetkezett tehát az, amire a megyei vezetés és azon belül a központi kiküldöttség napok óta számított: a kolerajárvány minden kétséget kizáróan áterjedt Tolna vármegyére is.

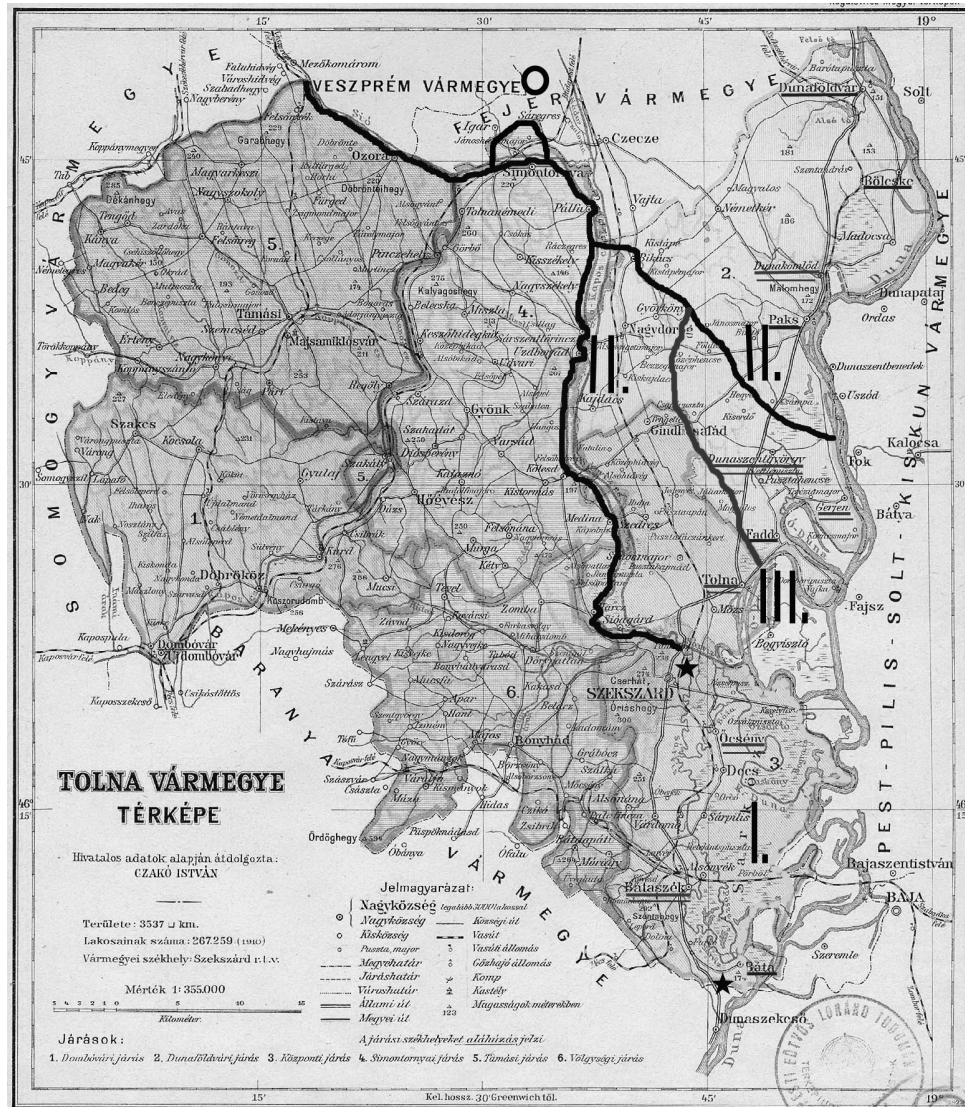
Ez természetesen a korábban felállított zárvonalak áthelyezését, illetve újak felállítását tette szükségessé, amiről a kiküldöttség az augusztus 1-jei ülésén döntött. A vármegye még

egészséges részeinek megóvására egy új, kettős zárvonalt hoztak létre (2. térkép). Az első a dunaszentgyörgyi határ északi szélétől, a dunai zárvonaltól kezdve haladt a földesi, györkönyi és bikácsi határok keleti oldalán a Sióig. A zárvonalt felállítását Angyal István polgári biztos kapta feladatul, akinek ebben Dunaszentgyörgyön Parragh József, Györkönyben pedig Salamon Antal volt segítségére. A zárvonatra az öröket Györköny, Nagydorog, Bikács és szükség esetén Kajdacs községeknek kellett kiállítaniuk. Az új kordonon a keleti oldalról a nyugatira – a posta kivételével – senki nem léphetett át. A Sió túl megyerészek védelmére emellett létrehozta egy belső zárvonalt is, mely a Sió Somogy vármegyével érintkező határáról a folyó nyugati partján haladt egészen a szekszárdi vámhídig. A Sió bal partjáról a jobbra ilyen módon senki nem léphetett. Ez utóbbi kordonra – ellentétben a Dunaszentgyörgy–Bikács zárvonallal – megerősítésként a polgáriak mellé katonai öröket is küldtek.¹⁵ A siói kordon vonalvezetésében augusztus 4-én történt még egy kisebb módosítás. Ezt az indokolta, hogy Simontornyától északra néhány kilométeren keresztül a Sió bal partja is Tolna megyéhez tartozott, így az eredetileg a folyó jobb partján felállított zárvonalt tolnai területeket is elzárt a megye többi részétől. A központi kiküldöttség ezért elfogadta Tóth Ferenc polgári biztos javaslatát, melynek értelmében a zárvonalt érintett szakaszát áthelyezték a Fejér megyei Cece, Sáregres és Igar településektől délre húzódó megyehatárra (2. térkép).

A kolerának a megye északkeleti részén történt megjelenésével és az új, kettős kordon felállításával a dunai zárvonalt Dunaszentgyörgytől Földvárig húzódó szakasza is feleslegessé vált, ezért augusztus 3-án megszüntették. Kizárólag ott tartottak fenn néhány fős őrséget, ahol hajók kikötésére lehetett számítani. Az ő feladatuk az volt, hogy a hajók úti papírjait ellenőrizve csak azokat engedjék kikötni, amelyek nem fertőzött helyről érkeztek. A kordon megszüntetével a Földvár és Paks között fekvő dunai szigetekre való átjárás is lehetővé vált a part közelében élők számára, ugyanakkor e szigetek is szükségesnek tartotta a központi kiküldöttség néhány fős őrségek további fenntartását, akik ellenőrizhették, hogy a szigetekre átmenők nem érintkeznek-e a túlsó lakossággal; azt ugyanis továbbra is tiltották. Mivel a bölskei malmokba sokan átjártak öröltetni a túlsó partról, a szigetek levőkhoz hasonlóan számukra is megtiltották a tolnaiakkal való érintkezést.

A dunai zárvonalt említett szakasza mellett a Fejér megye irányában július 28-án elrendelt és július 31-re felálló zárvonalt fenntartása is feleslegessé vált, így annak a Bikáctól Földvárig terjedő szakaszát augusztus 5-én szintén megszüntették. A kordon Bikáctól Ozoráig húzódó szakasza továbbra is fennmaradt, ugyanis ez a siói zárvonalt részét képezte. A zárvonaltszakasz megszüntetése ellenére Földvártól északra a postaúton fenntartottak egy néhány főből álló őrséget, akiknek a feladata az volt, hogy az északi irányból érkezők úti céljáról tájékozódjanak. Amennyiben a Dunaszentgyörgy–Bikács zárvonaltól északra levő települések közül Földvárra, Németkére, Bölskére, Madocsára, Kömlődre vagy Paksra kívántak utazni, szabadon folytathatták útjukat, azonban ha úti céljukban más szerepelt, akkor az említett, járvány által már érintett vagy közvetlenül fenyegetett településeket el kellett kerülniük. Az utóbbiakra vonatkozóan a földvári őrség olyan utasítást kapott, hogy az ilyen utasok Bikács felé kerüljék ki az említett helyeket.

¹⁵ TML Acta Cholera IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), augusztus 1-jei ülés.

2. térkép

AZ AUGUSZTUS 1-JÉN ELRENDELT KETTŐS ZÁRVONAL,
ILLETVE A KORDON AUGUSZTUS 4-I ÉS AUGUSZTUS 6-I MÓDOSÍTÁSA TOLNA VÁRMEGYÉBEN¹⁶

Jelmagyarázat a 2. térképhez:

I: a dunai zárvonal fennmaradó része augusztus 1. és 6. között a Sió torkolatától a baranyai vármegyehatárig.

II: az augusztus 1-jén elrendelt kettős zárvonal.

O: a kettős zárvonal siói szakaszának augusztus 4-én elrendelt módosítása

III: a kettős zárvonal külső vonalának módosításaként augusztus 6-án elrendelt kordon.

¹⁶ A felhasznált nyers térkép forrása: Tolna vármegye térképe. Hivatalos adatok alapján átdolgozta: Czákó István.

Csillag: veszteglőintézet.

Aláhúzás: a járvány által érintett települések a kettős zárvonat felállítását, augusztus 1-ét megelőzően.

Kettős aláhúzás: települések, melyeken a járvány a kettős zárvonat fennállása alatt, augusztus 1. és 6. között jelent meg.

Az új kettős kordonon augusztus 3-án kijelöltek néhány átkelőhelyet, ahol szigorú ellenőrzés mellett lehetőség nyílt az átlépésre. Így a Dunaszentgyörgy–Bikács zárvonalon Szentgyörgynél, a siói kordonon pedig a szekszárdi és kölesdi vámhidaknál, illetve Ozoránál mindazon észak felől érkezők átlépheték a zárvonat, akik igazolni tudták, hogy egészséges helyről jönnek. Akik ilyen papírokkal nem rendelkeztek, azokat visszafordították.¹⁷ Ezen utasítás ugyanakkor nem egyezett meg teljes mértékben a felsőbb rendelkezésekkel. Tolna megye központi kiküldöttsége ugyanis – látva, hogy a felállított zárvonatok nem feltétlenül tekinthetők véglegesnek – vonakodott attól, hogy az új kordonokon veszteglőintézeteket hozzon létre, ahol a beutazni szándékozók az előírt veszteglési időt letölthetik. A központi kiküldöttség az augusztus 3-i ülésen arra az álláspontra helyezkedett, hogy túlzottan költséges veszteglőintézeteket létrehozni a folyamatosan áthelyezésre kerülő zárvonatokon, ezért az egyetlen lehetséges módja a védekezésnek az, ha a megfelelő úti papírokkal rendelkezőket átengedik az átkelési pontokon, mindenki mást viszont visszafordítanak. A már a járvány kitörését megelőzően felállított bátai veszteglőintézetet azonban továbbra is fenn tartották. A bátai révnél – mint az már fentebb említésre került – elsősorban a bácsiak kelték át Tolnába. Róluk augusztus 4-én úgy rendelkeztek, hogy aki úti papírjai alapján Bács vármegyve egészséges vidékéről érkezett, veszteglés nélkül is beutazhatott Tolnába, akik viszont ezt nem tudták igazolni, azoknak ki kellett állniuk az előírt veszteglési időt.

Bár – a fentiekben említett indokkal – a központi kiküldöttség az új kettős zárvonalon kezdetben nem kívánt veszteglőintézetet felállítani, egy augusztus 5-én történt eset azt csakhamar kikényszerítette. Néhány utas ugyanis a fertőzött Paksról a védelem első vonalát képező, de még nem tökéletesen felállított Dunaszentgyörgy–Bikács zárvonalon keresztüljutva a szekszárdi vámhídhöz érkezett. A helyzet megoldására a kiküldöttség úgy döntött, hogy az eredetileg vásárra szolgáló deszkabódékból – veszteglőintézet gyanánt – állítsanak fel néhányat a vámhíd északi végénél, ahol az utasok letölthetik a veszteglési időt. Az eset miatt a központi kiküldöttség nyomtatékkal utasította a Dunaszentgyörgy–Bikács zárvonalelért felelős polgári biztosokat, hogy a kordonon csak azokat engedjék át, akik úti papírjaik szerint koleramentes helyről jöttek. Azon utasokat pedig, akik mindenképp folytatni akarták útjukat, Paksra irányították, majd ott hajót fogadván Bátára kellett menniük, ahol a veszteglési időt letölthették. A szekszárdi vámhídnál kényszerből felállított veszteglőintézetet később a paksi utasok mellett mások elhelyezésére is használták, és a központi kiküldöttség jegyzőkönyve ezt követően „szekszárdi veszteglőintézet” néven említi.

Az erőfeszítések ellenére azonban a kolera tovább terjedt. Augusztus 5-én és 6-án már a Dunaszentgyörgy–Bikács zárvonaltól délre fekvő Gerjen és Dunaszentgyörgy településeken is kétséget kizáróan pusztított. Az új helyzet az említett zárvonat áthelyezését tette indokolttá. A központi kiküldöttség augusztus 6-i döntése értelmében az új kordon Tolna és Fadd helységek közös határától Tengelic, Bezzeg, Györköny és Bikács keleti határán keresztül húzódott. A zárvonat felállításával Dőry Friderik tolnai és Salamon Antal györkönyi polgári biztosokat bízta meg, a polgári őrállókat pedig a földvári járás szabad helységeiből rendelték ki. A Dunaszentgyörgy–Bikács zárvonat Dunaszentgyörgytől Györkönyig tartó szakasza ezzel egy időben megszűnt.

¹⁷ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség Jegyzőkönyve), augusztus 3-i ülés.

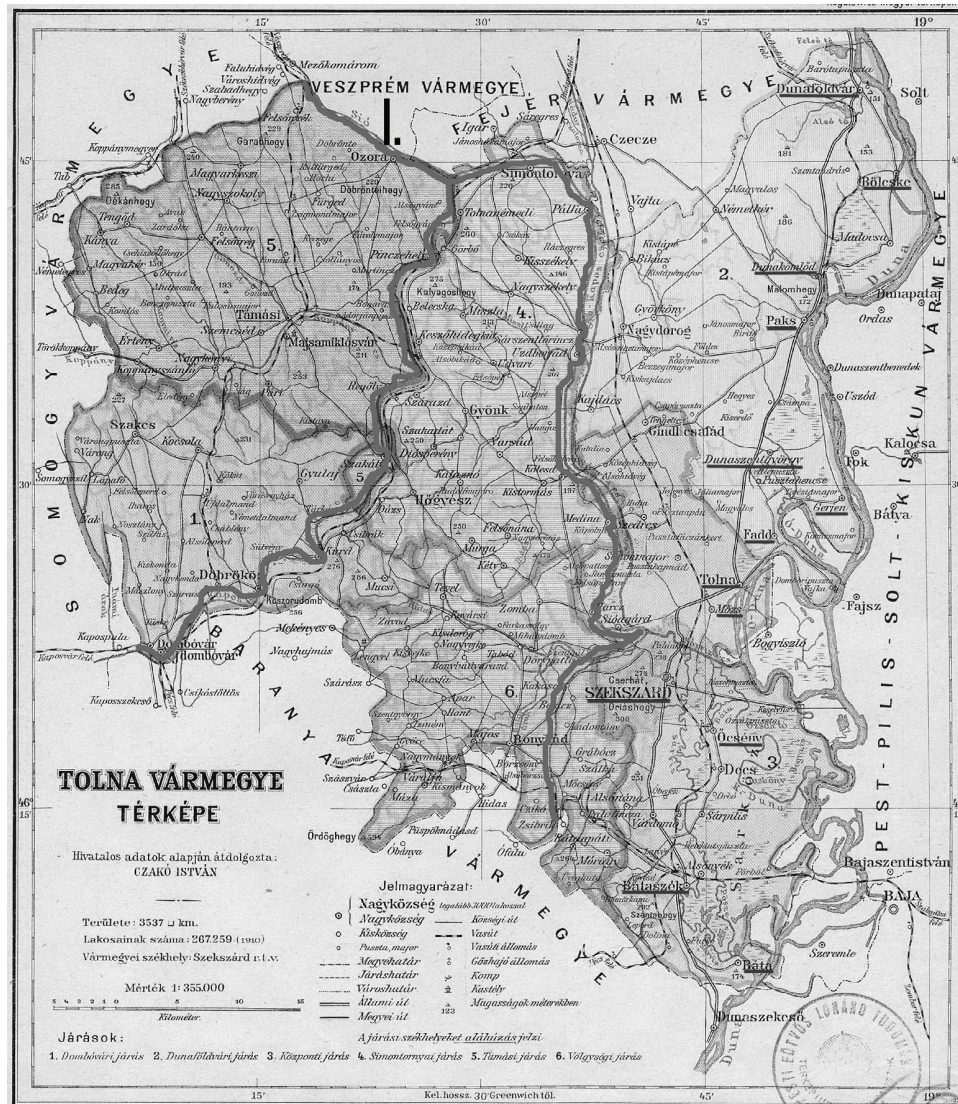
Ahogy azonban már az eddigiekben is látható volt, a megyében a Duna közelében felállított elzárások rendre kudarcot vallottak. Augusztus 7-re már a legbelső, siói zárvonalon túl is megjelent a betegség, és már Szekszárdon és Bátaszéken is pusztított, így a központi kiküldöttség ismét a zárvonalrendszer átalakítására kényszerült (3. térkép). Az előző napi ülésen elrendelt és így valószínűleg a gyakorlatban még fel sem állított Tolna–Bikács zárvonalat megszüntették. Mivel a védelem második vonalát képező siói zárvonal sem volt képes útját állni a kolerajárványnak, a megye még egészséges és a központi kiküldöttség álláspontja szerint még menthető nyugati része, illetve az azon túli országrészek védelmére új kordont állítottak fel. A kiküldöttség továbbra is tartotta magát a korábbi elképzeléshez, mely szerint ahol van természetes határ, ott arra kell támaszkodni a zárvonalak felállításakor (lásd a dunai és siói zárvonalak esetében), így augusztus 7-én a Kapos-folyó nyugati partján rendelték el a belső zárvonal felállítását. A Kaposon három fontos átkelőhely volt, így a felügyelet is ezekre összpontosított. A már meglévő ozorai helyi kiküldöttséget utasították arra, hogy a pincehelyi átkelőre is terjessze ki hatáskörét, Velics Istvánt pedig kinevezték Kurdra polgári biztosnak, aki a kurdi mellett a szakályi hidat is ellenőrizte. Az egészséges helyről érkezőket az új zárvonalon is átengedték, az utasok papírjait vizsgáló örök munkáját Velics biztosnak mindkét hatáskörébe tartozó hídnál minden nap többször ellenőriznie kellett, és ennek során ő döntött az iratok hitelességéről, ilyen módon pedig az átlépni szándékozók további sorsáról is.¹⁸

A Sió és a Kapos közötti, javarészt még kolerától mentes területet sem kívánta azonban a központi kiküldöttség feladni, ezért a siói zárvonalat a déli részén történő módosítással továbbra is fenntartották. A kordon attól a ponttól, ahol a folyó északon a megyehatárra lép, egészen a szekszárdi határig változatlan formában fennmaradt. Innen azonban elhagyta a Sió vonalát, és a malomtáji völgyben a vad víz árának északnyugati partján haladt a szentgáli malomig, majd a börsönyi völgyben szintén az árok nyugati oldalán a baranyai határig tartott, és a megyehatárt ott érte el, ahol a zsbriki határ Tolna vármegyébe nyúlt. Az új, módosított siói zárvonalon csak az ozorai és kölesdi hidaknál, illetve délen Börsölynél engedélyezték az átjárást, természetesen megfelelő úti papírok megléte esetén. Mivel a módosított siói zárvonal most már az egész megyei Duna menti kolerafertőzött területet elzárta a megye többi részétől, a dunai zárvonal még megmaradt déli szakasza is szükségtelenné vált, így azt megszüntették. A bátai veszteglőintézet azonban továbbra is fennmaradt Péchy Ferenc polgári biztos vezetése alatt, akinek a feladata a Dunán átkelők és a folyón érkező hajók ellenőrzése és a fennálló rendelkezések értelmében a szükséges intézkedések megtétele volt.¹⁹

A központi kiküldöttség augusztus 3. után még néhány napig tartotta magát ahhoz a döntéshez, mely szerint csak az egészséges helyről jövőket engedték át a zárvonalakon, a többiek pedig visszafordították, illetve annál a két átkelőnél, ahol veszteglőintézetet állítottak fel, a fertőzött helyről érkezők dönthettek a veszteglési idő letöltése vagy a visszafordulás között. A kolera további terjedése miatt azonban a zárvonalakon való átkelés feltételeit is hamarosan megváltoztatták. Tolnában azonban már augusztus első felében nem a szigorítás, hanem az enyhítés irányába mozdult el a közegészségügyi vezetés. A központi kiküldöttség augusztus 9-i ülésén úgy döntöttek, hogy a továbbiakban a fertőzött településekről érkezők is átléphetik a zárvonalakat, amennyiben igazolni tudják, hogy egészségesek, és a kolerajárvány által már érintett településen nem érintkeztek betegekkel.

¹⁸ A Tolna vármegyétől nyugatra fekvő országrész védelmét a kaposi zárvonal mellett a Somogy vármegye által már augusztus 5-én Somogy és Tolna vármegyék határán felállított zárvonal szolgálta.

¹⁹ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), augusztus 7-i ülés.

3. térkép

AZ AUGUSZTUS 7-ÉN ELRENDELT KAPOS–SIÓ KETTŐS ZÁRVONAL²⁰

Jelmagyarázat a 3. térképhez:

I: az augusztus 7-én elrendelt Kapos–Sió kettős zárvonat.

Aláhúzás: a járvány által érintett települések a siói zárvonál augusztus 9-i megszüntetéséig.

Az augusztus 7-én felállított kaposi és az ugyanaznap módosított siói zárvonat – ahogy általában a tolnai kordonok – nem bizonyult tartósnak. A siói zárvonat megszüntetésére

²⁰ A felhasznált nyers térkép forrása: Tolna vármegye térképe. Hivatalos adatok alapján átdolgozta: Czákó István.

már augusztus 9-én sor került, azzal az indokkal, hogy több kárt okoz a kereskedelemnek és a mezőgazdaságnak, mint amennyi haszonnal jár a járvány elleni védekezésben. A kaposi kordon megszüntetése négy nappal később elsősorban azért következett be, mert az őrzésére rendelt két századot augusztus 13-án Somogy és Tolna vármegye közös határára vezényelték. Emellett a folyó nyugati partján fekvő Pincehelyen kitörő kolerajárvány miatt a központi kiküldöttség arra a következtetésre jutott, hogy az itt felállított kordon amúgy sem alkalmas a járvány feltartóztatására, így nincs értelme a kieső katonai őrk pótlásának, ezért azt augusztus 13-án azonnali hatállyal megszüntették. Ekkortól a Tolnától nyugatra fekvő, javarészt még egészséges országrész védelmét elsősorban a megye nyugati határán Somogy vármegye által már korábban felállított és most megerősített kordon látta el. E zárvonalon az átlépésre Tolna megyéből Somogyba kizárólag Kaposulánál volt lehetőség az itt felállított veszteglőintézetnél letöltött veszteglési idő után.²¹

Tolna vármegyében tehát már viszonylag korán megtörtént a zárvonak megszüntetése, szemben a térség más megyéivel, ahol erre majd csak augusztus második felében, illetve szeptember elején került sor. Ezt követően a zárvonak helyett a megyében az egyes fertőzött települések elzárására törekedtek, így például rögtön augusztus 14-én – Fördös István kirendelt polgári biztos javaslatára – a járvánnyal sújtott Pincehelyt elzárták a szomszédos Görbőtől, nehogy a görbői hegyen fekvő szőlőkbe átjáró pincehelyiek tovább terjesszék a kolerát. A helyi elzárások ismételt előtérbe kerülése a hónap második felében már az egész megyére jellemző volt. Mivel Tolna vármegyében gyakorlatilag egyik kordon sem tudta megállítani a járványt, augusztus közepétől már mindenhol elsősorban a betegek helyi szinten történő elzárására törekedtek az érintett falvak, utcák, illetve házak zárásával. Az elzárások mellett tiltották a nagyobb összejöveteleket is, különösen azokat, melyek alkalmával sok ember zsúfolódhat össze zárt helyen. Így például Dunaföldváron még az istentiszteleteket is szabad ég alatt kellett tartani.

A kordonok a megye határait átszelő fontosabb utak mellett, illetve a dunai folyami átkelők forgalmának ellenőrzése továbbra is fennmaradt. Ami a távolabbról, a szomszédos megyékből érkező utasokat illeti, ezen átkelőknél már augusztus 9-től olyan rendelkezés volt érvényben, hogy aki igazolni tudta, hogy nem beteg, a megyén belül egyik településről a másikra utazókhoz hasonlóan veszteglés nélkül folytathatta útját, függetlenül attól, hogy utazásai során érintett-e fertőzött területeket vagy sem. A zárvonak augusztus 13-i megszüntetése után tehát a korlátozások gyakorlatilag már kizárólag azokra vonatkoztak, akik betegek voltak, vagy betegekkel érintkeztek, ugyanis egyéb esetben a helyi hatóságok által kiállított igazolással mindenki szabadon mozoghatott. Ilyen egészségi állapotra vonatkozó igazolást a helybéli kiküldöttségek, illetve az orvosok állíthattak ki.

A védekezés költségei természetesen nagy terhet róttak az érintett településekre, különösen a központi funkciókat ellátó mezővárosokra. A felfogadott ápolószemélyzet és a polgári őrk bére mellett a gyógyszerek, a betegek, illetve a katonai és polgári őrk élelmezése elvben mind a megyei pénztárak terhére történt, a gyakorlatban azonban – a járvány terjedése miatt – a központból való kifizetéseket lehetetlen volt teljesíteni. Emiatt augusztus 10-én a központi kiküldöttség úgy rendelkezett, hogy a mezővárosok vezessenek kimutatást a költségeikről, amit majd a járvány végén – amennyiben lehetséges – a megyei pénztárból térítenek meg, illetve, ha erre nem lenne mód, akkor beszámítják az adott mezőváros adójába. Ezenkívül arra ösztönözték a nagyobb településeket, hogy szervezzenek gyűjtést a tehetősek körében, ami valamelyest enyhítheti pénzügyi gondjaikat. Nagyobb adományra – bár kölcsön formájában – akadt is példa: a központi kiküldöttség jegyzőkönyve külön meg-

²¹ TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve), augusztus 13-i ülés.

említi, hogy augusztus 10-én gróf Zichy László 1000 forintot adományozott a megyei pénztár számára. Sőt, az is előfordult, hogy az alispán kamatmentes kölcsön folyósítására szólított fel tehetősebb megyebelieket. Gróf Apponyi Györgytől például augusztus 9-én 10000 forint kölcsönt kértek, ő azonban kedvezőtlen körülményeire hivatkozva ebből csak 2000 forintot teljesített augusztus 21-én, mely azonban az első hat hónapban kamatmentes volt, azt követően pedig 5%-os kamat terhelte.²²

A kirendelt polgári örök bérét már a július 28-i ülésen úgy határozták meg, hogy napi 12 krajcárt kapjanak a megyétől, amelyet vagy a megyei pénztárból fognak megtéríteni, vagy az érintettek adójába számítják be. Az utasítás az örök elhelyezésére is kitért: az érintett településeket, illetve uradalmakat utasították a szolgabírókon keresztül, hogy számukra nádból vagy gallyakból kunyhókat építsenek. Az őrseg és a helyi lakosság viszonya természetesen Tolnában sem volt felhőtlen. Az örök – ahogy ez máshol is történt – a megyében is számos esetben lopták a terményeket, tönkretették a szántókat és a gyümölcsösöket. A szolgabírók és a helyi előljárók panaszleveleire válaszul a központi kiküldöttség ezt mindig szigorúan megtiltotta, ennek ellenére a zárvonalak megszüntetéséig gyakran előfordultak hasonló esetek.

Összegzés

Ha visszatérünk a bevezetőben már felvetett kérdéshez, vagyis hogy milyen okok játszhattak szerepet abban, hogy Tolna vármegyében a zárvonalak sehol sem tudták útját állni a kolerajárvány terjedésének, eltérő természetű tényezőkkel kerülünk szembe.

Láthattuk, hogy az elsőként felállított dunai zárvonat a szomszédos Fejér és Baranya vármegyékhez hasonlóan Tolnában sem tudta megállítani a kolerát. Ennek elsődleges oka véleményem szerint az lehetett, hogy a folyószabályozások előtt a folyópart nem egy jól meghatározható vonalat képezett, hanem sok helyen lápos, nádasokkal benőtt, a folyót több kilométer szélességben kísérő, vízzel borított sávot jelentett, amit lehetetlen volt lezárni. Emellett a Duna mentén számos település feküdt, melynek lakosai mindennapi kapcsolatban álltak a folyóval (például az ivóvizet belőle szereztek, halásztak), akiket szintén nem lehetett a megye teljes folyószakaszán, minden nap, napi huszonnégy órában távol tartani a folyótól. Itt megjegyzendő azonban, hogy e probléma nem kizárólag a tolnai zárvonalszakaszra érvényes. A dunai zárvonat egy az egész országon észak–déli irányban végigfutó kordon részét képezte, mely sehol sem tudta megállítani a kolerajárvány terjedését. A Magyar Királyi Helytartótanács tehát jól mérte fel a veszélyt, amit a Duna jelentett a partján fekvő településekre nézve a járvány idején, ugyanakkor a zárvonatnak közvetlenül a folyópartra történő felállítása elhibázott döntésnek bizonyult.

A járvány kitörése után felállított belső zárvonalakról szintén elmondható, hogy egyik sem tudta útját állni a járványnak. Ez ugyan megfelel a központi szervek zárvonalakokkal kapcsolatos általános megállapításainak, ugyanakkor a régióban nem tekinthető kizárólagos jelenségnek. A szomszédos Baranya megyében a járvány augusztus elején történt kitörését követően augusztus 9-én szintén a dunai zárvonat áthelyezése mellett döntöttek, és a gyakorlatban augusztus 12-re felálló, a Dunától néhány kilométerrel hátrébbvont kordon – szórványos esetektől eltekintve – megvédte a megye többi részét a kolerától.²³ Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy milyen tényezők játszottak szerepet a tolnai belső zárvonalak kudarcában.

²² TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve).

²³ BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 (Koleraválasztmány jegyzőkönyve).

Véleményem szerint az okok két fő csoportja játszott kulcsszerepet. Egyrészt a központi kiküldöttség a zárvonak felállítása során hozott hibás döntései, másrészt a megye vízrajzi viszonyai okolhatók a kordonok sikertelenségéért

A kiküldöttségi rendelkezések vizsgálata azt mutatja, hogy az első hibát rögtön a járvány kitörését követően elkövették, ugyanis Tolnában nem a Duna teljes szakaszán hoztak létre hátrébbvont kordont, hanem egyrészt a Sióra mint természetes határra helyezkedve, másrészt Dunaszentgyörgy és Bikács között. Ez viszont azt jelentette, hogy a Sió torkolatától délre fekvő területeken egészen augusztus 7-ig csak a dunai zárvon biztosította a védelmet, e védvonatról pedig már augusztus 1-jén kimondta a központi kiküldöttség, hogy nem képes a járványnak útját állni. Mind a Dunaszentgyörgy–Bikács, mind a siói zárvonat azon a téves helyzetértékelésen alapult, hogy mivel a betegség először a megye északkeleti részén jelent meg, annak tovább terjedését e részek szárazföldi elzárásával meg lehet akadályozni. Tehát augusztus 1. és 7. között a kordonok északkeletről délnyugatra történő mozgatásával próbálták a járványt megállítani, így viszont a dél-tolnai Duna-vidék nyitva maradt a kolera előtt.

A következő problémát az jelenthette, hogy Tolnában nagyon gyorsan mozgatták a zárvonakat, így valószínűleg még fel sem állhatott rendesen egy-egy kordon, amikor már át is helyezték. Augusztus elején több zárvonat csak néhány napig volt érvényben, ezért a gyakorlatban ilyen rövid idő alatt bizonyosan nem tudták feltölteni örökkel a több tíz kilométer hosszú vonalakat. A zárvonak áthelyezése egyébként felsőbb rendelkezés, a július 20-án kelt 1291. számú nádori utasítás alapján történt, mely kimondta, hogy amint a kordonon túl jelentkezik a járvány, azt azonnal át kell helyezni a még egészséges területek védelmére.

Továbbá Tolnában a kordonok még fennállásuk alatt sem jelentettek olyan szigorú elzárást, mint például Baranyában. Az elzárások enyhítése tulajdonképpen összhangban állt a felsőbb ajánlásokkal, ugyanis már a nádor július 20-án 1291. szám alatt kelt levele a zárvonak alacsony hatékonyságáról és a mezőgazdaságra és kereskedelemre gyakorolt kártékony hatásáról szólt. A tolnai zárvonakon való átlépés esetén csak kezdetben volt érvényben a veszteglési kötelezettség. Augusztus 3. után azok, akik igazolni tudták, hogy útjuk során csak egészséges helyeket érintettek, szabadon utazhattak, és a továbbiakban a veszteglés csak azok számára volt kötelező, akik erről nem rendelkeztek igazolással, vagy papírjaik alapján fertőzött településen is megfordultak. Ez valószínűleg nehezen volt ellenőrizhető, így gyanítható, hogy olyanok is átléptek a zárvonon, akik jártak fertőzött településen. Néhány nappal később még tovább enyhültek az utazás feltételei: augusztus 9. után még a fertőzött településekről jövők is szabadon utazhattak, ha igazolták, hogy ott nem érintkeztek betegekkel. Ez utóbbi ellenőrzése és igazolása nyilván még problematikusabb volt. Baranyában ezzel szemben végig fennállt a veszteglési idő kötelezettsége, változó formában. Kezdetben a fertőzött helyről jövők számára húsz nap, az egészséges helyről jövők számára pedig tíz nap volt. A július végi enyhítés után egy ideig az egészséges helyről jövők veszteglés nélkül beutazhattak, azonban augusztus 12-től a zárvonak fennállásáig mindenkinek le kellett töltenie a húsz napos veszteglési időt.²⁴

A kordonokra vonatkozóan megjegyzendő még, hogy a tolnai zárvonak augusztus 9-i, illetve 13-i megszüntetése a térség többi megyéjéhez képest igen korán következett be, megelőzve még az erre ösztönző augusztus 17-i 1864. számú nádori levelet is. A szomszédos megyék közül Fejérben augusztus 21-én, Bácsban augusztus 26-án, Baranyában szeptember 3-án, Somogyban pedig csak októberben szüntették meg a zárvonakat.

²⁴ BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 (Koleraválasztmány Jegyzőkönyve).

Az okok másik csoportja vízrajzi jellegű. Tolna megyét két jelentősebb folyó is tagolja, így a Kapos és különösen a Sió vize kulcsszerepet játszhatott a járvány tolnai terjedésében. A kolera a megye középső területein elsőként Pincehelyen (augusztus 9.) és Pálfán (augusztus 10.) jelent meg. Arról nincs információ, hogy e két településre honnan került a kolera, azonban feltűnő, hogy a következő napokban számos olyan településről jelentették a betegséget a Sió partján vagy annak néhány kilométeres körzetében, amelyek a Pálfa alatti szakaszon helyezkednek el. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a járvány e szakaszának kiindulópontja Pálfa volt, ahonnan a kórokozók rövid időn belül eljutottak a Sió vizével a parton fekvő településekre, majd ott megbetegedéseket okozva a környező falvakba. Ez utóbbi azért is könnyen előfordulhatott, mert augusztus 9. után a fertőzött településeket is el lehetett hagyni a fent említett dokumentumok birtokában.

A Sió észak–déli folyásirányát összevetve a járvány Sió menti terjedésének megegyező irányával az sem kizárható, hogy a kolera a folyó felső folyásáról jutott el a víz közvetítésével Tolnába, így a Duna melléki és a Sió menti megbetegedések más-más eredetre lennének visszavezethetők. Ez utóbbi magyarázatnak alapot adhat, hogy Siófokon már július 29-től járvány volt,²⁵ így a Tolna Sió menti településein történt megbetegedésekig eltelt idő bőven elegendő lehetett arra, hogy a kórokozók a folyóvízzel lejussanak. Amennyiben a kolera ez utóbbi módon érkezett a megye középső vidékére, akkor a zárvonalak bármilyen módon történő felállítása sem szabhatott volna gátat a járvány Sió menti terjedésének, így ezen eshetőséget figyelembe véve a járvány e szakasza nem feltétlenül a zárvonalakkal kapcsolatos elhibázott kiküldöttségi döntéseknek tulajdonítható.

JÓZSEF HAVASDI

Sanitary Cordons in Tolna County during the 1831 Cholera Epidemic

Cholera, a disease, which for millennia used to be endemic to the Southern and South-eastern regions of Asia, could first break out of its homeland at the beginning of the 19th century due to the development of long-distance trade. The first pandemic that reached Europe swept across the continent between 1826 and 1835, and reached Hungary in 1831. According to estimates, during its year-long devastation it killed more than 200,000 people. In Tolna, the county's administration had already taken the precautions required by the decrees of the Governor's Council and the Palatine well before the emergence of the disease (already in the first half of July) in order to protect the county from the pandemic. A central part of the protective measures was the establishment of a sanitary cordon at the bank of the Danube to keep any potentially infected travellers outside the confines of the county. At the end of July, the pandemic spread to several settlements near the Danube, which, in the first half of August, prompted the establishment of further quarantine lines by the county's administration in order to protect the yet healthy inner regions of the county, but neither of these could fulfil the hopes. The author's goal was to study the factors that caused the failure of sanitary cordons in Tolna county, specifically focusing on potential faults in the measures taken by the authorities and the geographical conditions of the county. The author researched the Archives of Tolna and Baranya counties, and he used the records of the Tolna county central committee and the Baranya county cholera board as sources.

²⁵ Haug: Kolerajárvány Siófokon, 19.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Egy példa az újkori hadviselés nehézségeire

*A főlélmester és a kenyérmester feladatai
a tizenöt éves háború időszakában (1593–1606)*

A hadsereg ellátásának és utánpótlásának a megszervezése az ókortól napjainkig¹ kulcskérdésnek számított, és számít minden hadba vonuló sereg számára. A 17. század első felében Richelieu bíboros a *Testament Politique*-ben a következő sorokat vetette papírra: „A történelem sokkal több olyan hadseregről tud, amelyet a szükség és a zűrzavar bomlasztott szét, mint amit ellenségeik erőfeszítései tettek tönkre, és jómagam voltam szemtanúja annak, hogy minden vállalkozás, amibe az én időmben fogtak, egyedül emiatt bukott meg.”² Nem meglepő tehát, hogy a 16–17. századi Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság történetével foglalkozó kutatók behatóan kezdték tanulmányozni a császári-királyi hadsereg logisztikai szervezetét, valamint a hadsereg és a gazdaság egymásra gyakorolt kölcsönhatását. A tizenöt éves háború időszakában is múlhatott a hadjárat sikere a seregek élelemmel, takarmánnyal és hadianyaggal történő ellátásának megszervezésén és működtetésén.³ Phi-

¹ Keegan, John: *A History of Warfare*. London, 1993. 299–315.; Kehne, Peter: *Zur Logistik des Xerxesfeldzuges 480 v. Chr.* In: Eckart Olshausen (Hrsg.): *Zu Wasser und zu Lande. Verkehrswege in der antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 7.* Stuttgart, 2002. 29–47.; Kehne, Peter: *Zur Logistik des römischen Heeres von der mittleren Republik bis zum Ende der hohen Kaiserzeit (241 v. Chr. – 235 n. Chr.): Forschungen und Tendenzen.* Militärgeschichtliche Zeitschrift 63, Hefte 1. 115–153.

² Idézi: Kennedy, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000.* Budapest, 1992. 68.

³ Loserth, Johann: *Das steiermärkische Proviantwesen am Ende des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur steiermärkischen Wirtschaftsgeschichte.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Erg.-Band 11. 526–534.; Redlich, Fritz: *Der Markatender.* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 41. 227–252.; Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715).* Budapest, 1963.; N. Kiss István: *Gesellschaft und Heer im Zeitalter der Türkenkriege. Das Soldatenbauernstum.* In: Pickl, Othmar (Hrsg.): *Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas.* Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1. Band. Graz, 1971. 273–296.; Pickl, Othmar: *Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn Italien im 16. Jahrhundert.* In: Pickl, Othmar (Hrsg.): *Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas.* Graz, 1971. 71–129.; Parker, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars.* Cambridge, 1972.; Roth, Franz Otto: *Türkenabwehr, Soldatenwerbung und Pferdeexport aus Innerösterreich während des 16. und 17. Jahrhunderts.* Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, LXIII. Jg. (1972) 95–113.; Valentinitich, Helfried: *Großunternehmen und Heereslieferanten in der Steiermark und an der Windischen Grenze. Zur Geschichte des Tuchenhandels im 17. Jahrhundert.* Zeitschrift des

lippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege⁴ Kanizsa sikertelen felmentéséről 1600 októberében Mátyás főhercegnek készített jelentésében hangsúlyozta, hogy a hadművelet sikertelenségét többek között a rosszul megszervezett ellátás következtében fellépő élelmiszerhiány okozta,⁵ hiszen abban az évben a minimálisan szükséges 26 000 hektoliter gabonát sem sikerült a hadsereg számára előteremteni.⁶

Historischen Vereins für Steiermark, LXVI. Jg. (1976) 141–165.; Valentinitich, Helfried: *Die win-dische Grenze und das steirische Proviantwesen vom letzten Viertel des 16. bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. In: Gerhard Pferschy (Hrsg.): *Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag*. Veröffentlichungen des Steiermarkischen Landesarchives 12. Graz, 1981. 521–532.; Broucek, Peter: *Logistische Fragen der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: Boog, Horst (Hrsg.): *Die Bedeutung der Logistik für die militärische Führung von der Antik bis in die neueste Zeit. Vorträge zur Militärgeschichte 7*. Bonn, 1986. 35–60.; Hummelberger, Walter: *Kriegswirtschaft und Versorgungswesen von Wallenstein bis Prinz Eugen*. In: Boog, Horst (Hrsg.): *Die Bedeutung der Logistik für die militärische Führung von der Antik bis in die neueste Zeit. Vorträge zur Militärgeschichte 7*. Bonn, 1986. 61–85.; Pickl, Othmar: *Kriegsfinanzierung als Faktor der Wirtschaftsbelebung. Die Ausgaben für das „Drau-Corps“ 1684–1687 als „Investitionsspritze für die Wirtschaft Innerösterreichs*. In: Ebner, Herwig – Haselsteiner, Horst – Wiesflecker-Friedhuber, Ingeborg (Hrsg.): *Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz*. Graz, 1990. 81–91.; Pickl, Othmar: *Der Beitrag der Steiermark zu den Siegen im Türkenkrieg 1684 bis 1688. Zur Logistik der Operationen an Drau und Save*. In: *800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXXV. Band*. Graz, 1992. 295–342.; Krüger, Kersten: *Kriegsfinanzen und Reichsrecht im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Kroener, Bernhard R. – Pröve, Ralf (Hrsg.): *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. 47–59.; R. Várkonyi Ágnes: *Ellátás és társadalom. Végvári élelmézés a 16–17. századi Magyarországon*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Végvár és ellátás*. Eger, 2001. 9–36.; Perjés Géza: *A védelemről általában és a végvárak anyagi ellátásáról*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 37–52.; Czifágy István: *A végvári katonaság ellátása 1672–1700*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 53–66.; Etényi Nóra: *Hírek és számok a magyarországi hadellátásról a 16–17. századi nyomtatványokban*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 85–106.; Kenyeres István: *A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 131–181.; Borbás Emese: *A szatmári vár 17. század eleji gazdálkodása a provisorii missilesek alapján*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 221–236.; Sarusi Kiss Béla: *A murányi vár élelemellátása, a 16. század második felében*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 237–276.; Pálffy Géza: *Háborúk, hadsereg és város a 16. századi Magyarországon*. In: Stanová, Mária (szerk.): *Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig./Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918*. Bratislava, 2002. 42–54.; Sarusi Kiss Béla: *A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében*. Budapest, 2008. passim.

⁴ Philippe-Emmanuel Mercoeur herceg mind a francia vallásháború, mind a tizenöt éves háború dunántúli hadszínterén küzdött a Katolikus Liga, illetve a császár szolgálatában. Életútját, azon belül magyarországi tevékenységét Fethrentheil-Gruppenberg László, illetve Sahin-Tóth Péter mutatta be. Fethrentheil-Gruppenberg László: *Mercoeur lotaringiai herceg magyarországi szereplése*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 38. 205–234.; Sahin-Tóth Péter: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*. *Századok*, 138. évf. (2004) 5. sz. 1149–1188.

⁵ *Mercoeur herceg jelentése Mátyás főhercegnek, 1600. október 14.* Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1600/10/1.; Istvánfi Miklós: *Magyarország története 1490–1606*. 2. kötet. Debrecen, 1868. 848–849.

⁶ Bog, Ingomar: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und der Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzland-*

A császári-királyi hadvezetés az élelemellátás problémáját négy, egymást kiegészítő módon igyekezett megoldani. Egyrészt a hadsereg számára szükséges javakat a főlélmester (*Obrist Proviantmeister*) vásároltatta fel és adatta el beosztottjaival a végvárakban vagy mezei hadakban szolgálóknak, másrészt a táborokban megjelenő kereskedők (markotányosok) is egy lehetséges útnak számítottak.⁷ Az uralkodó közvetlenül át is háríthatta alattvalóira a hadsereg ellátásának feladatait,⁸ de az ellenségtől elvett javak is hozzájárultak az élelmezéshez.⁹

Az Alsó-Ausztriai Kamara alá tartozó várak és a mezei hadak élelmezéséről a főlélmesternek kellett gondoskodnia, aki egyszerre tartozott számadással az Udvari Kamarának és az Udvari Haditanácsnak. Erre a tisztségre kivétel nélkül olyan osztrák főnemesek kerültek, akik közül többen egyidejűleg más magas hivatalt is betöltöttek – a tizenöt éves háború kitörésének idején a felső-ausztriai lutheránus nemesi családból származó Wolfgang von Jörger volt a főlélmester: instrukcióját 1593. május 1-jei dátummal állították ki,¹⁰ de 1597-ben – a császár többszöri kérésére – Zacharias Geizkofler (1560–1617) átvette tőle e fontos hivatal irányítását. Korának e kitűnő pénzügyi szakembere Brixenben, Dél-Tirolban (ma Bressanone, Olaszország), lutheránus családban született. Egyetemi tanulmányai után a Fugger család szolgálatába szegődött, majd 1589-ben birodalmi fizetőmester lett, hivatalát 1604-ig töltötte be. Az állandóan jelentkező pénzhiány és munkájának ezzel együtt járó sikertelensége 1600-ban lemondásra kényszerítette, de szolgálataiért cserébe az uralkodó birodalmi lovagi és bárói címmel jutalmazta meg.¹¹

schaften im 16. und 17. Jahrhundert. In: Pickl, Othmar (Hrsg.): Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas. Graz, 1971. 24.

⁷ Redlich: *Der Markatender*, 227–252.

⁸ Redlich: *Der Markatender* 230.; Krüger: *Kriegsfinanzen und Reichsrecht*, 48.

⁹ *Karl burgauí őrgróf tábori élelmrendtartása, 1597.* ÖStA KA Zentralstelle (a továbbiakban: ZSt) Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) Sonderreihe (a továbbiakban: Sr) Kanzleiamt (a továbbiakban: KzLA) I. No. 11.; Ortelius, Hieronimus Augustinus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395.* Nürnberg, 1602. (Reprint: Budapest, Pytheas, 2002. passim.

¹⁰ *Wolfgang von Jörger magyarországi főlélmesteri instrukciója, 1593. május 1.* ÖStA Hofkammerarchiv (a továbbiakban: HKA) Vermischte Ungarische Gegenstände (a továbbiakban: VUG) 52B. fol. 1052r.-1084v.; Kenyeres István: *A magyarországi végvárak és mezei hadak élelmezési szervezetének archontológiája a XVI. században.* Fons XI/2. sz. 341.

¹¹ *Zacharias Geizkofler magyarországi főlélmesteri instrukciója.* ÖStA HKA VUG 53. fol. 21r.-44v.; *Zacharias Geizkofler feljegyzése Mátyás főherceghez, 1599. augusztus.* ÖStA KA AFA 1599/8/12; *Allgemeine Deutsche Biographie.* Leipzig, 1875–1912. 8. Band. 529.; Müller, Johannes: *Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1900. 251–304.; Müller, Johannes: *Zacharias Geizkofler 1560–1617.* Wien, 1938. 3–80.; *Neue Deutsche Biographie.* Berlin, 1971–2007 (a továbbiakban: NDB). 6. Band 167.; Bog: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft*, 20–21.; Pálffy Géza: *Pápa a hosszú török háborúban.* In: Hermann István (szerk.): *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997.* Pápa, 1997. 50.; Winkelbauer, Thomas: *Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1.* Wien, 2003. 326–327.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 341.; Kenyeres István: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* Budapest, 2008. 217.; Sigelen, Alexander: *Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich. Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik.* Stuttgart, 2009.

Geizkofler utódául az udvar Hans Bernhard von Fünfkirchent tette meg, aki alsó-ausztriai nemesi családból származott, a főlélmesteri posztot 1601. március 1-jétől 1604-ig töltötte be.¹² Hasonlóan elődjéhez ő is gyorsan átlátta munkája hiábavalóságát, bizonyítja ezt a *Niederösterreichische Gedenkbücher*, ugyanis évről évre győzködni kellett hivatalának további vállalásáról – az udvar céljainak elérése érdekében a lutheránus felekezethez tartozó Fünfkirchent a *Herrenstand*-ba emelte.¹³

A főlélmester fő feladatai közé tartozott a szükséges élelmiszer és takarmány felvásárlása¹⁴ – természetesen az udvar számára megfelelő áron – Alsó- és Felső-Ausztriában,¹⁵ Magyarországon, Csehországban,¹⁶ valamint Bajorországban.¹⁷ 1603. március 23-i jegyzékében Hans Bernhard von Fünfkirchen¹⁸ részletesen összefoglalta, hogy az elmúlt évben mekkora költségen szerezte be a hadsereg számára nélkülözhetetlen javakat. Eszerint a legnagyobb – 16 775 forint – értékben Pálffy Miklós özvegyétől vásárolt, összesen 400 pozsonyi mérő gabonát és 100 pozsonyi mérő zabot. A második legjelentősebb tétellel

¹² Hans Bernhard von Fünfkirchen magyarországi főlélmesteri instrukciója, 1601. július 4. ÖStA HKA VUG 53. fol. 71r.-118v.; II. Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1602. március 22. ÖStA HKA Niederösterreichische Gedenkbücher (a továbbiakban: NGB) 1602 Band (Bd.) 162. 82r.-v.; Kenyeres: *A magyarországi végvárok*, 342.

¹³ Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1601. december 24. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. 486v-487r.; Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1602. május 18. ÖStA HKA NGB 1602 Bd. 162. 131v.; Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1602. december 7. ÖStA HKA NGB 1602 Bd. 162. 368r-369r.

¹⁴ Hans Bernhard von Fünfkirchen 1601. július 4-én instrukciót kapott arról, hogy milyen feltételek mellett vásárolhat Magyarországon és Ausztriában élelmiszert a hadak részére. Hans Bernhard von Fünfkirchen instrukciója, 1601. július 4. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. Fol. 290v-312v.

¹⁵ Élelmiszer felvásárlása Alsó- és Felső-Ausztriában a Magyarországon lévő császári-királyi hadak részére, 1602. július 5. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Mainzer Erzkanzler Archiv (a továbbiakban: MEA) Mandate, Patente und Passbriefe in Kreigssachen (a továbbiakban: MPP) Konvolutum (a továbbiakban: Konv.) 2. Fol. 199r.-v.; Takarmány felvásárlása a császári-királyi hadsereg részére Alsó- és Felső-Ausztriában, 1598. október 14. HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 103r.-v.; Megbízás Paul Augsperger részére gabona és egyéb élelem felvásárlására Alsó-Ausztriában, 1599. február 26. HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 106r.-v.

¹⁶ Amennyiben Ausztria területéről nem sikerült elegendő gabonát összegyűjteni a magyarországi hadszíntéren lévő seregek számára, úgy az udvar a Cseh Királyság területén is felvásárlást tartott. A gabonát Passaun keresztül vízi úton juttatták el Magyarországra. II. Rudolf levele Passau városhoz, 1601. június 13. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. Fol. 271v-272r.

¹⁷ 1601. augusztus 8.-án II. Rudolf azzal a kéréssel fordult Miksa bajor főherceghez, hogy a magyarországi hadak szükségletei miatt az eddig küldött 9200 véka gabona mellé még további 6000 müncheni vékányit küldjön úgy, hogy ezért külön vámot ne kelljen fizetni. II. Rudolf levele Miksa bajor herceghez, 1601. augusztus 8. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. Fol. 347v-348v.

¹⁸ Johann Bernhard von Fünfkirchen 1561-ben született Bécsben; az alsó-ausztriai evangélikus rendek egyik meghatározó és vezető tagjának számított. 1597-ben itteni birtokainak jelentős részét eladta, félve attól, hogy nyílt protestantizmusa miatt az uralkodó elveszi tőle, és a Cseh Királyságban, valamint Sziléziában vásárolt földeket. 1602-ben hozzákezdett a Fünfkirchen-kastély építéséhez, és egy évvel később II. Rudolf bárói rangra emelte. Mátyás főherceg és a császár konfliktusában az utóbbi mellé állt. 1618-ban a II. Ferdinánd ellen fordult rendek oldalán találjuk. A fehérhegyi vereséget követően javait elkobozták, és életfogytiglan tartó börtönbüntetésre ítélték. 1621-ben halt meg börtönében, a csehországi Zbiroff várában. Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg, a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011. 74–75.

Gundaker von Liechtenstein¹⁹ szerepelt a listán, aki mintegy 8184 forint értékben 153 mérő gabonát, 130 mérő zabot és 52 akó bort adott el a hadak részére; őt Miksa főherceg²⁰ követte, aki 45 mérő gabonát, 50 mérő zabot és 600 akó bort árusított összesen 6600 forintért. Természetesen Fünfkirchen sem maradt ki az üzletből, ő 5120 forintért 60 mérő gabonát, 60 mérő zabot és 500 akó bort adott el. Seifried von Kollonich²¹ és Wolf von Unverzagt²² 4000-4000 forintért cserébe 100-100 mérő gabonát értékesített. A főélelmester jegyzéke szerint összesen 269.776 forintot költött a hadsereg ételmezésére.²³ Mindezekhez természetesen célszerű volt a gabonakészlettel rendelkezők összeírása (erre például egy 1601. május 19-én kelt pátensben adott parancsot az uralkodó Alsó-Ausztriában²⁴), illetve a meglévő tartalékok külföldi eladásának megtiltása.²⁵ A rendelkezésre álló élelem felmérésére és felvásárlására a főélelmester megbízást adott ki. Az 1600. június 9-én kelt pátensben Mátyás főherceg Wolf Mitterhofert és más linzi polgárokat bízott meg ezzel Felső-Ausztriában és Bajorországban.²⁶ Természetesen a császári adminisztráció igyekezett az uralkodó nevében rekvirálók ellen is fellépni:²⁷ a vásárolt élelemről pontos kimutatást állítottak össze, amelyben minden esetben a bécsi mértéket használták.

A hadjárat idején katonai élelmiszerraktárakat (*Anschütt Stetten*) kellett felállítani a Duna mentén, a magyar (Magyaróvár, Somorja és Pozsony) és az alsó-ausztriái területeken (Hainburg, Deutsch-Altenburg, Fischemant, Bécs és Korneuburg), amelyek készletét folyamatosan ellenőrizték.²⁸

¹⁹ Gundaker von Liechtenstein életéről lásd: Winkelbauer, Thomas: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. München–Wien, 1999.

²⁰ Miksa főherceg életéről lásd: Noflatscher, Heinz: *Glaube, Reich und Dynastie. Maximilian. Der Deutschmeister (1558–1618)*. Marburg, 1987.

²¹ Komáromy András: *Kolonich Siegfried Dunán inneni főkapitány életéből*. Hadtörténelmi Közlemények, 8. évf. (1895) 487–508.

²² Wolf von Unverzagt 1600 és 1605 között az Udvari Kamara elnöke volt. 1602-ben Ebenfurt és Regellburn bárója lett. 1605. május 31-én halt meg. Ötvös Péter: *Példázat a gyors halálról. Freyherr Wolf von Unverzagt hirtelen halála*. Pompeji, 1992/3. 94–100.

²³ *Jegyzék arról, hogy az elmúlt 1602. évben mennyi pénzt adtak ki élelemre, 1603. március 23.* ÖStA HKA Hoffinanz Hoffinanz Ungarn Rote Nummer 76. Fol. 541r.-542r.

²⁴ *Gabonakészlettel rendelkezők összeírása Alsó-Ausztriában, 1601. május 19.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 161r.-v.

²⁵ A gabona eladása külföldre az egész háború ideje alatt gondot jelentett. 1594. márciusi levelében II. Rudolf azt írta Ferdinánd főhercegnek, hogy a belső-ausztriái tartományokat kormányzó Miksa főherceget figyelmeztetni kell arra, hogy alattvalói a búzát ne Itáliában adják el, hanem a hadsereg részére. II. Rudolf válasza Ferdinánd főherceg követének, 1594. március 7. ÖStA KA Hofkriegsratakten Prag. No. 1.; Bog: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft*, 22.

²⁶ *Megbízás Wolf Mitterhofer és más linzi polgárok részére gabonafelvásárlásra Felső-Ausztriában és Bajorországban, 1600. június 9.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 122r.-v. Vö. még: Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 106.; Finkel, Caroline: *The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593–1606*. Wien, 1988. 126–128.

²⁷ *A császár nevében rekviráló szélhámosok elfogása Alsó- és Felső-Ausztriában, 1597. július 2.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 96r.-v.

²⁸ 1597. február 11-én Wolf Strecker élelmészeti tiszt parancsot kapott az ybbsi gabonaraktár vizitációjára, valamint arra, hogy innen gabonát szállíttasson szekéren vagy hajón a magyar végvidékre. *Az ybbsi gabonaraktár vizitációja, gabonaszállítás Ybbsből a magyar határvidékre, 1597. február 11.* HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 92r.-v. Wolf Strecker életéről még: *Wolf Strecker tábori éléshi-*

Az élelmiszer – döntően hajókon történő – szállításáról is a főélelmester rendelkezett; ő gondoskodott arról, hogy a hajókat kitisztítsák, és az időjárás viszonyaitól védve tárolják a szállítandó termékeket. A hajósokat addig nem fizették ki, amíg a célállomáson hiánytalanul el nem számoltak a rakománnyal, a csempészárut pedig elkobozták tőlük.

A felvásárolt gabonát a bécsi malomrendelet szerint liszté őrlötte, s egy részét azonnal kétszersültté (*Piscoten*) süttette, hogy könnyen tárolható legyen; az őrleményről pontos kimutatást kellett vezetni.²⁹ Hadjárat idején a hadművelleti területen tudták csak megoldani a kenyér sütését, ezért ilyen esetekben a környék sütőkemencéit felmérték.³⁰

A főélelmester természetesen nem csupán a vásárolt élelemről, hanem az eladásokról, így a szétosztásról is köteles volt pontos jegyzéket vezetni; a kiosztott élelmiszer értékét, hasonlóan a végvidékeken már bevált gyakorlathoz, a mustra és zsoldosztás idején egyszerűen levonták a katonák béréből.³¹ Munkájának ellenőrzésére külön ellenőrt (*Gegenschreiber*) rendeltek ki, akinek minden kiadásról és bevételről tudnia kellett, amikről ellenszámadást is készített.³² A tizenöt éves háború folyamán az addig végvárakban szolgáló ellenőrök mellett megjelent a tábori ellenőr is, aki hasonló feladatot látott el a császári-királyi mezei hadsereg egységeit ellátó tisztek mellé delegálva. Munkájáért a zsoldot saját személyére és beosztottjaira kapta havonta, emellett a főélelmesteri hivatal még sátrat is kiutalt neki.³³

A főélelmester munkájának megkönnyítésére 1594-ben Felső-Magyarországra külön főélelmestert (*Proviantmeister in der Zips*) nevezett ki az udvar. Feladata hasonló volt, hiszen a felső-magyarországi főkapitány utasítása szerint az ottani katonaság ellátásáról kellett gondoskodnia, amihez az élelmiszer egy részét a Szepesi Kamara által igazgatott uradalmak adták ingyen, a többi a kamarától kapott pénzen tartozott megvenni, számadásait pedig ugyanehhez a pénzügyigazgatási szervhez kellett benyújtania.³⁴

A magyar rendek a mezei hadak ellátásának megszervezésére 1597-ben ideiglenes hivatalok felállítását határozták el; feladatuk volt a főélelmester munkáját segíteni Felső- és Alsó-Magyarországon, vagyis a beszerzett élelmiszerek táborba szállításának megszervezése.³⁵

vatali ellenőr instrukciója, 1598. augusztus 20. HKA Instruktionen (a továbbiakban: Instr.) Signatura (a továbbiakban: Sign.) 335. Fol. 1r.-10v.

²⁹ Kenyeres: *Uradalmak és végvárak*, 164.

³⁰ *A sütőkemencék és istállók számbavétele Kőszeg, Körmend és Kanizsa környékén, 1601. június 21.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 170r.-v.

³¹ *Hans Geizkofler* Accordoja. ÖStA HKA NGB 1595–1596 Bd. 157. Fol. 127r-129v.; *Reinhard von Schönberg és Hans Anthon von Zinn* Accordoja. ÖStA HKA Gedenkbücher Ungarische Reihe 1595–1596 No. 407. Fol. 132r-135r.; 157r-160v.

³² *Wolfgang Jörger Freiherr főélelmesteri instrukciója, 1593. május 1.* ÖStA HKA VUG RN 52B Fol. 1052r.-1084v.; Redlich: *Der Markatender*, 230–231.; NDB 10. Band 463.; Kenyeres István: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században.* Fons IX/1–3. sz. 179–186.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 341.

³³ *Wolf Strecker tábori éléshivatali ellenőr instrukciója, 1598. augusztus 20.* HKA Instr. Sign. 335. Fol. 1r.-10v

³⁴ *Oswald Stainer felső-magyarországi főélelmester instrukciója, 1595. április 20.* HKA Instr. Sign. 329. Fol. 1r.-11r.; Kenyeres: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete*, 201–202.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 350.; Kenyeres: *Uradalmak és végvárak*, 181–182.

³⁵ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvények.* 2. kötet. Budapest, 1899. 1597: 25. tc.; *Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest, 1946. 279–280.; Kenyeres: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete*, 200–201.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 348.; Kenyeres: *Uradalmak és végvárak*, 181.

A tisztség mindenkori betöltőjének emellett gondoskodnia kellett arról, hogy megfelelő számú élelmezési tiszt (*Feld Proviantverwalter*), illetve beosztott álljon a rendelkezésére: a kasznár mellett borkóstolót, bormestert, húsmestert,³⁶ súlymestert, pincemestert és kenyérmestert fogadott fel, akiknek instrukcióját is kötelessége volt összeállítani.³⁷

Írásom második részében ez utóbbi tisztség betöltőjét, a tizenöt éves háború idején rá rótt feladatait és kötelességeit kívánom bemutatni – mindezt a Sigmund Lutz nevére 1597. június 1-jén kiállított kenyérmesteri instrukció és rendelkezés alapján.³⁸

Perjés Géza és Fernand Braudel kutatásainak eredményeiből tudjuk, hogy a korszakban a szükséges napi kalóriamennyiség több mint hatvan százalékát kenyérgabonák bevitelével igyekeztek biztosítani, tehát ez a meglehetősen egyhangú táplálkozás stratégiai szerepet biztosított a kenyér és a kenyérfélék számára.³⁹

A kenyérmesteri instrukciót összeállítók maguk is meg voltak győződve arról, hogy a rögzített cikkelyek nem fedik le teljesen a kenyér kereskedelmével és árusításával kapcsolatos problémákat és nehézségeket. Az iratot tematikailag három nagyobb csoportba oszthatjuk: az általános kérdésekkel, fizetéssel és kereskedéssel foglalkozó, a visszaéléseket megszüntető, valamint a tiltó és büntető részekre.

A kenyérmesternek fel kellett esküdni arra, hogy – akár a rábízott javak szállításáról, akár őrzéséről volt szó – mindenkor nagy buzgalommal és hűséggel jár el, az uralkodó érdekeit és hasznát tartja szem előtt, és lehetőség szerint mindenféle kárra és hátrányt okozó dologra felhívja a figyelmet, valamint elhárítja azokat. A császárnak tett eskü mellett az irat készítői arra intették Lutzot, hogy mindenkor buzgón követnie kell a főlélmester, vagy annak távollétében helyettesének (*Leutnant*) vagy megbízott tisztjének parancsait; ezek tudta nélkül még a tábornak sem hagyhatta el, míg a keletkezett hiányért mindenkor felelősséggel tartozott.

A tisztséggel megbízott személynek a kenyér kereskedelmében és értékesítésében jártos segítőt, értékesítőt (*Versilberer*) kellett felvennie, akikben egyrészt megbízott, másrészt fontos követelmény volt velük szemben az írni és olvasni tudás. A megfelelő körültekintéssel kiválasztott személyt ezek után köteles volt bemutatni a főlélmesternek, azaz ekkor *Geizkofler*nek, megadva a tisztségért járó havi zsoldját is; eszerint Lutz saját személyére június 1-jétől addig, amíg szolgálatban maradt, havonta negyven forintot vehetett át. A visszaélések elkerülése végett az iratban rögzítették, hogy egy forint értéke tizenöt batka (*Patzen*), azaz hatvan krajcár (*Kreuzer*). Az általa felfogadott négy értékesítőtől kettőnek havi hét, míg a másik kettőnek hónaponként hat forint járt. A kenyérmesternek hatalmában állt segítői közül egyet helyettesének (*Verwalter*) kinevezni; ezt szintén be kellett jelentenie a főlélmesternek. Az irat készítői arról is rendelkeztek, hogy saját zsoldjukat a bevételből nem fizethették ki önmaguk számára; az utasítás szerint ugyanis a hónap végén a kenyérmesternek kellett a fizetési kérelmet a főlélmesteri hivatalhoz benyújtania és nyugta ellenében átvennie.

³⁶ Húsmesteri instrukció, 1597. június 1. ÖStA KA ZSt HKR Sr KzLA I. No. 7.

³⁷ Kenyeres: *A várbirtokok szerepe*, 158–159.; Kenyeres: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete*, 179–185.; Kenyeres: *Uradalmak és végvárok*, 160–167.

³⁸ Sigmund Lutz kenyérmester instrukciója, 1597. június 1. ÖStA KA ZSt HKR Sr KzLA I. No. 8.

³⁹ Perjés: *Mezőgazdasági termelés, népesség*, 40–41.; Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, 2004. 131–134.; Sarusi: *A murányi vár élelemellátása*, 255. A kenyérnek az európai táplálkozásban elfoglalt helyéről és kultúrtörténeti szerepéről lásd még: Montanari, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest, 1999. passim.

Lutz egy személyben felelős volt mindazon javak kifizetéséért, amiket segítői a táboron belül vagy azon kívül átvettek. A sikkasztások és a hiány elkerülése érdekében az utasításban rögzítették, hogy a bevételt a kenyérmester éjszakára semmiféleképpen ne hagyja értékesítőinél. Ez a bizalmatlanság nem csupán a beosztott személyekkel szemben élt, hiszen az instrukcióban foglaltak szerint Lutznak is kötelessége volt nyugta ellenében esténként átadni a napi bevételt megőrzésre a főélmesternek, vagy az ő távollétében megbízott tisztjének; amennyiben egyikük sem tartózkodott a táborban, úgy megérkezésükkor lepecsételt állapotban, személyesen kellett átadnia.

Mind a kenyérmester, mind értékesítői kötelesek voltak pontos kimutatást vezetni az eladott javakról, valamint a befolyt összegekről. A beosztottaktól Lutznak minden eladott hajórakomány kenyér után elszámolást kellett átvennie. Abban az esetben, ha az értékesítő késlekedett ennek átadásával, vagy nem tudott elszámolni az árusított kenyér ellenértékével, úgy a további és még nagyobb károkat elkerülendő elbocsátották a szolgálatból. A kenyérmester a neki átadott elszámolások alapján állította össze saját kimutatását, amely tartalmazta a valós bevételeket és kiadásokat; ennek mindenkor szabályosnak kellett lenni, hiszen bármikor ellenőrizhették. Az irat készítői külön felhívták a figyelmet a pontosságra, hogy ne legyen szükséges hosszantartó vizsgálatokat tartani, és Lutzcal szemben a megállapított nagymértékű hiány vagy más okok miatt intézkedéseket foganatosítani. (A visszaélésre alkalmat teremtő egyéb okok közül az irat készítői ötöt jegyeztek le.) Valamennyi kenyérszállítmányról, amit a táborba küldtek, a kenyérmesternek jelentést kellett tennie a főélmesteri hivatalban, hogy ott tisztában legyenek a rendelkezésre álló készlet nagyságával, ugyanide kellett minél hamarabb jelenteniük, ha esetleg hiány lépett volna fel.

A kenyérmesternek a beérkezett készletet gondosan át kellett vennie, és köteles volt azt átszámolni. Ha hajón érkezett a kenyér, akkor arról is gondoskodott, hogy azok megfelelően és jól őrzöttek ki legyenek kötve, különösen, ha a szállítmány kifizetése késlekedett. Az átvétel során köteles volt megállapítani, hogy a rakomány esetleg átnedvesedett, tönkrement-e.

A táborba küldött kenyér áráról a főélmester vagy megbízott tisztje tájékoztatta a kenyérmestert, megakadályozandó, hogy sor kerülhessen egyéni „árképzésre”, és ezáltal plusz jövedelemhez jusson Lutz (vagy valamelyik értékesítője).

A kenyérmester portékájának eladásában igen komoly nehézséget jelentett a táborban megjelenő kereskedők által támasztott konkurencia, mivel a császári-királyi had ellátásában utóbbiak is fontos szerepet játszottak, ezért a korábbi rossz tapasztalatok alapján az utasításban megtiltották ezek elüldözését, és akit mégis ezen értek, arra halálbüntetést kívántak kiróni.

A különböző fajtájú pénzérmékben befolyt összeget a kenyérmesternek átváltás nélkül kötelessége volt átadni a főélmesteri hivatalnak, de az irat összeállító nem csupán a pénzváltást tiltották meg, de a kölcsönadást is. Nem tekinthetjük véletlennek a császári-királyi adminisztráció érzékenységet a különböző pénzügyi tranzakciókkal kapcsolatban, hiszen az iratban több alkalommal is hangsúlyozták a készítői, hogy a tisztségviselőknek az uralkodó érdekét kell elsődlegesen szemmel tartani, és tartózkodni annak bármiféle megkárosításától. A kenyérért befolyt pénzek átváltásából vagy kölcsönzéséből bárki saját – némelykor igen jelentős – haszonra tehetett szert.⁴⁰

Mindezek alapján megállapítható, hogy a főélmester a császári-királyi hadsereg irányításában kulcsszerepet játszott, a tisztségre mindenkor nagy pénzügyi tapasztalatokkal rendelkező személyt választottak. Feladatai közé tartozott a katonák kenyérellátásának

⁴⁰ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, passim.

megszervezése is, amelyhez egy kenyérmester segítségét is igénybe vette, aki felügyelte és irányította a kereskedést. A személyére kiállított utasítás, hasonlóan a korban kibocsátott *Bestallunghoz* és *Artikelbriefhez*⁴¹, a lehető legpontosabban és legrészletesebben igyekezett rögzíteni a megbízott személy feladatait, kötelességeit, beosztottjainak számát és járandóságát, másrészt a korábbi rossz tapasztalatokat (visszaéléseket, sikkasztásokat) is figyelembe vették, aminek köszönhetően tiltások egész sorával találkozhatunk a szövegeket olvasva.

⁴¹ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, passim.

PETERECZ ZOLTÁN

Három amerikai pénzügyi felügyelő az 1920-as évek Európájában

Az Egyesült Államok két világháború közti külpolitikáját a szakirodalom az izolacionizmus szóval illeti. Az időszak jól ismert eleme az Egyesült Államok Európából való „kivonulása” a párizsi békekonferencia után. A világ legújabb és sok szempontból máris első számú nagyhatalma nem kívánta vállalni a felelősséget a problémákkal teli európai kontinensért. Ugyanakkor az Egyesült Államok jelenléte politikai téren nagyon hiányzott. Ezt a hiányt ugyan nem pótolta az a számos amerikai állampolgár, akik nem hivatalos minőségben tevékenykedtek Európában (néhányan közülük a Népszövetség munkatársaként), de személyük némi amerikai jelenléte biztosított, aminek elsősorban pszichológiai jelentősége volt, különösen a kelet-közép-európai országok esetében. Érdekes viszont, hogy a pénzügyi és gazdasági külkapcsolatok terén mennyire élen járt Amerika, különösen az első világháború vége és a gazdasági világválság kezdete közötti bő évtizedben. Számos kutatás rámutatott arra, hogy ebben az időszakban a magánszférára maradt – alapos kormányzati támogatással – a külpolitika megtestesítése, ami Amerika mint első számú pénzügyi nagyhatalom megjelenésével talán némileg szükséges is volt. Az európai újjáépítésben az amerikai tőke igen fontos szerepet játszott. Nem meglepő módon az Amerikából érkező pénz az akkor uralkodó pénzügyi és közgazdasági elméletek szerint kívánták felhasználni az európai újjáépítésre. E felfogás szerint egy független központi bank, kiegyensúlyozott költségvetés, lehetőleg aranyalapú fizetőeszköz és pénzügyi reformok számítottak a siker biztosítékainak. A külföldről érkező pénz és a rekonstrukciós programok ellenőrzés alá kerültek ugyan, de ez sokszor csupán névleges felügyeletet jelentett. Ezért is érdemes megvizsgálni azt a három országot az 1920-as évek Európájában, ahol a pénzügyi felügyeletet egy amerikai polgár töltötte be. A magyar, német és lengyel példa – amikor amerikai ellenőr vagy tanácsadó érkezett egy adott országba – az évtizedben lezajlott vagy tucatnyi pénzügyi rekonstrukciós program érdekes és eddig talán kevésbé tárgyalt keresztmetszetét adja.¹

¹ Néhány meghatározó munka a téma irodalmából: Clay, Henry: *Lord Norman*. London, 1957.; Chandler, Lester V.: *Benjamin Strong, Central banker*. Washington, 1958.; Meyer, Richard Hemmig: *Bankers' Diplomacy. Monetary Stabilization in the Twenties*. New York, 1970.; Hoff Wilson, Joan: *American Business & Foreign Policy, 1920–1933*. Lexington, 1971.; Aldcroft, Derek H.: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929*. London, 1977.; Jones, Kenneth Paul (dir.): *U.S. Diplomats in Europe, 1919–1941*. Santa Barbara, 1983. (reprint); Costigliola, Frank: *Awkward Dominion. American Political, Economic, and Cultural Relations with Europe, 1919–1933*. Ithaca, 1984.; Hogan, Michael J.: *Informal Entente. The Private Structure of Cooperation in Anglo-American Economic Diplomacy, 1918–1928*. Chicago, 1991.; Péteri György: *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations after World War I*. Trondheim, 1995.; Cottrell, Philip L.: *Rebuilding the Financial System in Central and Eastern Europe, 1918–*

A három amerikai pénzügyi ellenőr és tanácsadó, akik az 1920-as években Európában vállaltak posztot, érdekes lenyomatát adják az Egyesült Államok Közép-Európával kapcsolatos hivatalos és nem hivatalos magatartásának. A kérdéses személyek, időrendi sorrendben Jeremiah Smith Jr., Seymour Parker Gilbert és Charles Dewey, hasonló pozíciókat töltöttek be, és hasonló feladatokat láttak el. Ez különösen igaz az első két férfiú esetén, hiszen mindketten 1924-ben kezdték meg ellenőrző munkájukat hasonló szanálási műveletekben. Óvniuk kellett a befektetők érdekeit, és hogy ezt a feladatot el is tudják látni, széles körű felhatalmazással érkeztek. Elsősorban arra kellett ügyelniük, hogy a kormányok végrehajtsák az előirányzott reformokat, és a kölcsönből befolyó pénzeszegeket produktív módon használják fel. Jelenlétükkel természetesen – noha eltérő mértékben – politikai célokat is szolgáltak. Ők hárman jól példázzák, hogy az Egyesült Államok mennyire korlátozott felelősséget vállalt csupán a térségben és annak pénzügyei rendezésében. E cél mögött a Németországgal kapcsolatos hatalmas amerikai érdekeltség rejtőzött, így nem csoda, hogy itt valósult meg a legnagyobb amerikai pénzügyi befolyás is. Annak ellenére, hogy az Amerikából érkező három pénzügyi szakember hazája révén hatalmas presztízsnak örvendett a térségben, különböző volt a fogadtatásuk és az, ahogyan a vendéglátó államok viszonyultak hozzájuk.

Jeremiah Smith Jr. érkezett legkorábban, és ő volt a „legkényelmesebb” helyzetben.² 1924 tavaszától több mint két évet töltött Magyarországon, hogy felügyelje a magyar pénzügyi rekonstrukciós programot.³ A program lényege az volt, hogy egy közel 250 millió aranykorona (majd 50 millió amerikai dollár) értékű nemzetközi hitellel és egy sor pénzügyi reformmal Magyarországot talpra állítsák. Meghatározó fontossággal bírt az a tény, hogy Smith a Népszövetség küldöttje volt. Őt nem az amerikai külügyminisztérium választotta, hiszen az amerikai kormány semmiféle közösséget sem akart vállalni a nemzetközi szervezettel, így Smith nem szolgált közvetlen amerikai kormányérdekeket. Ettől függetlenül Calvin Coolidge kormányának jól jött, hogy egy amerikait választottak e posztra, mert egy amerikai állampolgár – még magánemberként is – végtére az Egyesült Államokat képviselte, és szerencsés esetben sikeresen terjesztette a legjellemzőbb amerikai értékeket és felfogást. Szintén fontos, hogy a Népszövetség felügyelete mellett kibocsátott kölcsön esetében szinte garantált volt, hogy a magyar kormány együtt fog működni Smith-szel. Ez ugyanis elemi érdeke volt: a kölcsönt a nemzetközi pénzpiacra való belépőnek tekintette, ahol az amerikai magánbefektetőktől származó lehetséges pénz csalogatólag hatott. Bethlen István miniszterelnök és környezete úgy gondolta, ha jól teljesítenek egy amerikai irányítása alatt, az automatikusan zöld utat fog eredményezni az amerikai befektetések tekintetében. Nyilvánvaló persze, hogy nem a főbiztos származásán múlt a program alatti és utáni amerikai tőkebeáramlás mértéke, hanem az ország pénzügyi teljesítményén és a kialakult kölcsönkonjunktúrán. De az is tagadhatatlan, hogy a honfitárstól érkező sorozatos

1944. Aldershot, 1997.; Rosenberg, Emily S.: *Financial Missionaries to the World. The Politics and Culture of Dollar Diplomacy, 1900–1930*. Durham–London, 2003.

² Jeremiah Smith Jr. az amerikai kormány pénzügyi tanácsadójaként vett részt a párizsi békekonferencián 1919-ben, majd Kínába és Mexikóba utazott nemzetközi pénzügyi kérdések rendezése kapcsán. Smith magyarországi munkájáról lásd: Peterecz Zoltán: *Magyarország elfeledett barátja: Jeremiah Smith, Jr.* Világtörténet, 31. évf. (2009) 57–77.

³ A magyar pénzügyi rekonstrukcióról lásd: League of Nations: *The Financial Reconstruction of Hungary. General Survey and Principal Documents*. Geneva, 1926.; Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése*. Budapest, 1964.; Péteri György: *Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929*. Boulder, 2002.; Lojtkó Miklós: *Meddling in Middle Europe*. Budapest, 2006.

pozitív hírek Magyarország pénzügyi állapotáról kedvezően befolyásolták az amerikai bankártársadalmat az országba való befektetés kérdésében. A Smith által itt töltött négy év alatt az amerikai befektetésekhez fűzött nagy remények megvalósulni látszottak. Ebben az időszakban összesen 115 millió dollárnyi amerikai tőke érkezett az országba, és ilyen értelemben Magyarország számára kifizetődő volt egy amerikai ellenőr jelenléte.⁴

Ráadásul Smith megértő, gyakorlatias és rugalmas személyisége tökéletesen alkalmas volt az együttműködésre. Baráti tanácsadóként (ahogy ő szerette magát látni) gyümölcsöző kapcsolatot folytatott a magyar kormánnyal és lakossággal egyaránt. Már hivatali ideje alatt is, de különösen itteni tartózkodásának vége felé egyértelműen megnyilvánult a magyarok szeretete Smith iránt. Apponyi Albert gróf, az ország talán legnagyobb tiszteletben tartott férfiúja méltatta a főbiztos munkáját, akinek „egész működésében és gondolkodásában az amerikai puritán gentleman nyilvánult meg és csak a legnagyobb elismeréssel emlékezhetünk meg róla”.⁵ A Nemzetgyűlésben Bethlen így dicsérte Smithet: „Nem mulaszthatom el ez alkalommal, hogy meleg szeretettel köszönetet ne mondjak annak az amerikai férfiúnak, aki az ország rekonstrukciójában objektív szempontok alapján dolgozva és szeretettel, szimpátiával eziránt az elbukott magyar nemzet iránt segített bennünket kimenteni abból a posványból, azokból a nehézségekből, abból a küzdelmes múltból, amelyből csakis a Népszövetség és az ő közreműködése folytán voltunk képesek kijutni. Köszönetet mondok neki mint amerikai állampolgárnak, aki bebizonyította azt, hogyha egy amerikai állampolgár egy feladatot vállal, annak a nagy nemzetnek a tradícióihoz híven teljesíti azt a feladatot; ezt tette ő abban a hivatásában, amelyet itt Magyarországon képviselt.”⁶ Ezeket a szavakat „élénk éljenzés és taps” követte minden oldalról. Néhány nappal Smith elutazása előtt a Nemzetgyűlés egyhangúlag elfogadta, hogy „nemzetünknek a távozó főbiztos iránti köszönetét és háláját jegyzőkönyvünkbe foglaljuk s [...] ezt a megnyilatkozásunkat magában foglaló jegyzőkönyvi kivonatot a nemzetgyűlés nevében díszes kiállításban” neki átadják.⁷ Mindezek mellett Smith visszautasította, hogy fizetését felvegye, és azt inkább felajánlotta a magyar kormánynak. Távozásakor Smith-t hősként búcsúztatták a magyarok.

Néhány hónappal azután, hogy Smith megkezdte munkáját Budapesten, Seymour Parker Gilbertet a Dawes-terv keretein belül Európa talán legfontosabb pénzügyi posztjára választották, amit aztán majd hat évig töltött be 1924 és 1930 között. A Dawes-terv volt hivatott biztosítani, hogy a német gazdaság talpra álljon, mialatt képes szerényebb, de politikailag igen fontos jóvátételi fizetéseket is teljesíteni. Az induló nemzetközi hitel összege 200 millió dollár volt, amiből 110 milliót amerikai befektetők jegyeztek. A kirívóan magas amerikai részvétel mögött az a tény húzódott, hogy Németország kulcsfontossággal bírt Amerika számára Európában. Thomas Lamont, a J. P. Morgan & Co., a legbefolyásosabb amerikai befektetőház egyik vezetője visszaemlékezéseiben úgy írt, hogy „a britek és mi magunk is Németországot tekintettük az európai univerzum gazdasági központjának. Attól féltünk, hogy amennyiben Németországot nem építik újjá, és nem állítják a fellendülés útjára, a

⁴ Péteri: *Revolutionary Twenties*, 180.

⁵ Budapesti Hírlap, 46. évf. 114. sz., 1926. május 22.

⁶ *Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. 1922–1927: XLV. kötet, 42.

⁷ *Class of 1945 Library, Phillips Exeter Academy, Jeremiah Smith Academy Archives* (a továbbiakban: *Smith iratok*). Smith végül 1928-ban vehette át a díszített emléklapot Széchenyitől Amerikában. Smith köszönetét felolvasták a Nemzetgyűlésben is. *Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. 1927–1932: XI kötet, 137.

kontinens összes környező állama hasonlóan hanyatlani fog.”⁸ Így nem csoda, hogy az amerikai vezetés politikai és pénzügyi részről egyaránt közletről volt érintve a német rendezésben.

A Jóvátételi Fizetések Biztosának kinevezésében több jelentős tényező játszott közre.⁹ Először is, az illetőnek amerikainak kellett lennie, hiszen amellet, hogy a legtöbb pénz az Egyesült Államokból érkezett, az amerikaiak is egy honfitársukat akarták a poszton látni: „...egyöntetű volt az a kívánság, és ezzel a kormányok is egyetértettek, hogy amerikai jelöljenek a biztosi posztra”.¹⁰ Az osztrák és magyar pénzügyi mentőcsomagok alkalmával az amerikai magántőke csak igen mérsékelt, noha fontos szerepet vállalt. Németország esetében amerikai tőke nélkül megoldhatatlan lett volna bármilyen program kidolgozása. Ez viszont csak azért volt lehetséges, mert a német rendezés nem a Népszövetség keretei között zajlott. Ez hatalmas különbség volt Smith ellenőri feladatához képest. Másrészt az a tény, hogy Gilbert az amerikai kormány és tőke konszenzusos választása volt, jól mutatja, hogy Németország esetében az Egyesült Államok sokkal nagyobb súlyt fektetett arra, hogy a dolgok az ő szájuk íze szerint alakuljanak. A Coolidge-kormánynak lényeges volt, hogy ki tölti be a biztosi posztot; és az volt a J. P. Morgan & Co.-nak is. Olyan személyt akartak, aki szemmel tartja a németeket, amennyiben el akarnak térni a játékszabályoktól. A biztosnak képesnek kellett lenni arra is, hogy ellenálljon esetleges brit, de különösen francia nyomásnak. Harmadsorban, Gilbert személye szorosan kapcsolódott az amerikai kormányzathoz, hiszen 1923-ban még a pénzügyminisztérium egyik államtitkára volt. Egy nem sokkal korábban még kormányhivatalnokként dolgozó személy németországi jelenlétét nehéz más-hogyan értékelni, mint az amerikai kormány nyíltan nem vállalt elkötelezettségét. Végül is Gilbert választásával Coolidge-ék saját emberüket küldték Németországba. Természetesen hivatalosan a kormány távol tartotta magát az esettől: „...a jelölés ellen nincs kifogásunk, feltéve hogy a javaslat a Jóvátételi Bizottságban képviselt kormányoktól megfelelő formában érkezik, és Németország is beleegyezik”.¹¹ Ez volt a tipikus amerikai megközelítés a kor európai problémáihoz: elvenni a politikai élt, nem vállalni semmilyen felelősséget, de ennek ellenére vezető szerepet játszani és diktálni a feltételeket. Gilbert magánemberként érkezett, de senki sem kételkedett abban, hogy összeköttetésben áll az amerikai kormánnyal; ami így is volt.

A „Jóvátételi Fizetések Biztosa” titulus is jelzi az osztrák és magyar esetekben megismert főbiztosi poszttól való eltérést. A hangsúly itt a jóvátételre esett, mely fogalom az egész háború utáni évtizedet megmérgezte. Nem véletlen, hogy az amerikai befektetők a Jóvátételi Bizottságot „fekete fenevadnak” (*black beast*) nevezték.¹² Természetesen nagy fontossággal bírt, hogy ki tölti be ezt a posztot. A fő probléma Gilbert esetében fiatal kora volt. A mindössze harminckét éves fiatalembert négy évvel korábban nevezték ki államtitkárrá, és Andrew Mellon pénzügyminiszter távollétében gyakorlatilag ő irányította a mi-

⁸ Idézi Chernow, Ron: *The House of Morgan*. New York, 1990. 248. A britek osztották ezt a nézőpontot. Ahogy Lord Curzon brit külügyminiszter fogalmazott: Németország „számunkra a legfontosabb ország Európában”. Idézi Ahamed, Liaquat: *Lords of Finance. The Bankers Who Broke the World*. New York, 2009. 116.

⁹ Gilbert kiválasztásának körülményeiről részletesebben lásd: *Foreign Relations of the United States* (a továbbiakban: *FRUS*). Washington, 1924. Vol. 2. 135–139.; Jones, Kenneth Paul: *Discord and Collaboration: Choosing an Agent General for Reparations*. Diplomatic History, 1 (Spring 1977). 118–139.

¹⁰ C. Myron T. Herrick (Logan) Hughesnak, 1924. július 2. *FRUS*, 1924. Vol. 2. 136.

¹¹ Hughes Coolidge-nak, 1924. augusztus 16. *FRUS*, 1924. Vol. 2. 138.

¹² Jones: *U. S. Diplomats in Europe*, 19.

nisztériumot. Annak ellenére, hogy otthon nagy presztízsnak örvendett, német vendéglátói nem voltak tőle elragadtatva.¹³ A németek úgy gondolták, hogy aki ennyire fiatal, még ha szakmailag kiváló is, nem lesz képes megbirkózni a feladattal. A biztosnak ugyanis biztosítania kellett a német fizetési képességek és az előirányzott terv közötti kényes egyensúlyt, anélkül, hogy veszélybe sodorná az ország pénzügyi stabilitását. Gilbert ugyan megtett minden tőle telhetőt, de maga a Dawes-terv és a biztos hivatal kilátásai (vezetőjével együtt) már a kezdetektől sem voltak túl biztatók, noha egy ideig látszólag jól mentek a dolgok. A helyzetet csak nehezítette, hogy Gilberttel nem volt könnyű szót érteni, és talán túlságosan is távol tartotta magát Németországtól. Nem tanult meg németül, ami önmagában még nem jelentett volna problémát, de emellett kerülte vendéglátóit, és a legkisebb mértékben sem próbált társadalmi életet élni. Ráadásul – és ez összefügghet az előbbi két ponttal – Gilbert mormogva beszélt, és gyakran saját honfitársai is csak nehezen vagy egyáltalán nem értették meg.¹⁴

Ezek tükrében nem nagy meglepetés, hogy Gilbert nem járt sikerrel. Idővel kiderült, hogy a Dawes-terv nem képes tartós megoldást biztosítani a problémákra, és a nagymérvű amerikai tőkebeáramlás ellenére Németország ipara képtelen kikecmeregni a gödörből. A német városi és regionális önkormányzatok viszont egymást felülmúlva nyúltak újabb és újabb kölcsönökhöz. Gilbert is jól látta, mi folyik, de hiába emelte fel hangját ez ellen. Összességében megállapítható, hogy Gilbert sem szakmailag, sem emberileg nem volt képes megütni a Smith által felállított mércét.

Lengyelország esete, vagyis az általunk tárgyalt utolsó példa arra, hogy amerikai szakember tanácsadói szerepet vállalt Közép-Európában, a legjobb esetben is mérsékelt bukásnak nevezhető. Ez az állam sok szempontból kivételes helyzetben volt, de igazi fontossága földrajzi helyzetéből adódott. Nyugaton sokan a bolsevizmus terjedése elleni védvonalként tekintettek, ezért az ország politikai, pénzügyi és gazdasági stabilitásához nagyon fontos érdek fűződött. A lengyelek – a térség többi országához hasonlóan – az Egyesült Államokban látták az egyetlen olyan országot, amely békét és prosperitást hozhat, nem beszélve a biztonsági garanciákról az esetleges keleti (szovjet) vagy nyugati (német) fenyegetés ellen. Emellett a lengyelek számára politikailag szükséges volt, hogy az országot ne a Népszövetségen keresztül, hanem amerikai segítséggel próbálják talpra állítani; így a pénzügyi tanácsadónak is az Egyesült Államokból kellett érkeznie. A lengyelek körében tapasztalható nemzeti érzelmek lehetetlenné tették, hogy az országot szigorú külső ellenőrzés alá vonják. Ráadásul ekkor már sok érintett úgy vélekedett, hogy lazább ellenőrzés is elegendő lehet, mert a dolgok automatikusan működnek, mint például Ausztria vagy Magyarország esetében.¹⁵

Ennek megfelelően a lengyelek a híres amerikai pénzügyi tanácsadót, Edwin Kemmerert kérték fel helyzetértékelésre, aki 1925 és 1926 fordulóján néhány napot töltött Lengyelországban, és a következő nyáron visszatért egy hosszabb időszakra. 1927 nyarára – sok szempontból Kemmerer második tanulmányát alapul véve – megszületett a lengyel stabilizációs terv. Végül 1927 októberében 72 millió dollár értékű nemzetközi kölcsönt biztosító kötvényt sikerült kibocsátani hét országban. Az összeg nagyobb részét, 47 millió dollárt New Yorkban jegyezték. A jelentős amerikai szerep mögött politikai szándékot lehet

¹³ Idézi Chernow: *The House of Morgan*, 253.

¹⁴ Chernow: *The House of Morgan*, 253.

¹⁵ A lengyel állapotokra és a stabilizációra tett kísérletekről lásd: Pease, Neal: *Poland, the United States, and the Stabilization of Europe, 1919–1933*. New York, 1986.; Lojkó: *Meddling in Middle Europe*, i. m.

sejteni. John B. Stetson lengyelországi amerikai követ olyan értelemben írt a külügyminiszternek küldött egyik levelében, hogy amennyiben nincs amerikai tőke Lengyelországban, az azzal a veszéllyel járhat, hogy „az ország a bolsevizmus felé fordul, és ezáltal ledönti a Szovjetunió és Európa többi része közötti védőfalat”.¹⁶ Stetson éles szemű megfigyelőnek bizonyult; legalábbis erről tanúskodik az az ugyanebben a levélben megfogalmazott gondolat, miszerint „az összes Európába áramló pénz azonnal politikai erővé válik [...] Így, elismerjük vagy sem, részt veszünk az európai politikában.”¹⁷

Lengyelország esetében bárki is vállalta volna el a felügyelői-tanácsadói posztot az ország pénzügyi rendezésében, nehéz helyzetben találta volna magát. A posztra végül – Benjamin Strong, a *Federal Reserve Bank* new yorki fiókjának nagyhatalmú vezetőjének hatásos segítségével – Charles Schuveldt Deweyt választották, aki 1927 és 1930 között szolgált Lengyelországban. Dewey korábban bankár volt, és Gilberthez hasonlóan az amerikai pénzügyminisztériumban dolgozott helyettes államtitkárként.¹⁸ Dewey Kemmerer tanácsát kérte abban, hogy milyen is a helyzet Lengyelországban, és kit vigyen magával segítőként.¹⁹ Azonban ellentétben a „pénzügyi doktor”-nak nevezett Kemmererrel, Dewey nem részesült meleg fogadtatásban. Míg a lengyel kormány Kemmerer esetében boldogan fizetett tízezer dolláros honoráriumot és egyéb felmerülő költségeket annak két tanácsadói látogatása során, Dewey esetében elvárták, hogy saját titkárának alkalmazását is a Kemmererénél jóval szerényebb fizetéséből állja.²⁰

Dewey tanácsadói minőségében elvileg igen széles körű felhatalmazással bírt, különösen a kötvénytulajdonosok védelmét illetően. Ami viszont Lengyelország átfogó és általános értelemben vett pénzügyi szabályozását illette, hatásköre eltörpült Smith vagy Gilbert lehetőségei mellett. Ennek fő oka egyértelműen az volt, hogy Dewey mögött nem állt egy nemzetközi szervezet, mint Alfred Zimmerman és Jeremiah Smith esetében.²¹ Ellentétben a többiekkel, Deweynek vajmi kevés beleszólása volt abba, hogyan is működik a lengyel pénzügyminisztérium. Ahogy egy pénzügyi szakember panaszkodott, a lengyel helyzet olyan volt, mintha „az ember egy szajhát próbálna megváltoztatni úgy, hogy pénzt biztosít

¹⁶ Stetson Kelloggnek, 1926. május 10., idézi Jones: *U. S. Diplomats in Europe*,. 67.

¹⁷ Uo. 68.

¹⁸ Chandler: *Benjamin Strong*, 402.

¹⁹ Dewey Kemmerernek, 1927. október 3. Edwin W. Kemmerer Papers (MC #146) (a továbbiakban: *Kemmerer Papers*). Folder 4: Correspondence. 1927 October – 1928 January, A – D, Box 40, , Princeton University Library, Princeton, New Jersey, USA.

²⁰ Kemmerer naplóbejegyzése, 1925. december 17. *Kemmerer Papers*. Folder 2: Diaries of Edwin Kemmerer – Poland, April 30, 1925 – September 18, 1926, Box 293.; Dewey Kemmerernek, 1927. október 3. *Kemmerer Papers*. Folder 4: Correspondence, October 1927 – January 1928, A – D, Box 40.

²¹ Meyer: *Bankers' Diplomacy*, 83. A holland Zimmerman hosszú időn át Rotterdam polgármestere volt, mielőtt elvállalta az ausztriai pénzügyi főbiztosi posztot. Jó szervezőnek tartották, de politikai és egyéb kompromisszumokra kevésbé volt kapható. Igen népszerűtlennek bizonyult ausztriai megbízatása idején 1922 és 1926 között. Munkájáról, illetve személyiségéről lásd: League of Nations. *The Financial Reconstruction of Austria. General Survey and Principal Documents*. Geneva, 1926.; Peterecz Zoltán: *Reconstructing Austria and Hungary: Alfred Zimmerman and Jeremiah Smith, Jr., Commissioners-General of the League of Nations*. In: Frank Tibor – Károly Krisztina Károly (eds.): *Gateways to English*. Budapest, 2010. 181–195.

számára, hogy ne tartsa be szízi fogadalmát”.²² Dewey szerepe leginkább az volt, hogy további amerikai kölcsönök érkezését segítse elő.

A lengyelországi tanácsadó és Gilbert szerepe közti hasonlóságot azonban nem lehet nem észrevenni. Dewey később úgy nyilatkozott, hogy maga Mellon pénzügyminiszter jelölte ki a posztra, ami egyrészt azt mutatja, hogy nem a bankok küldték, másrészt pedig jelzi, hogy esetében erős amerikai kormányérdekek voltak jelen.²³ Lengyelország ugyanis meglehetősen fontos ország volt az Egyesült Államok számára, legalábbis a Szovjetunióhoz való földrajzi közelsége miatt mindenképpen. Az amerikai kormányt mégsem zavarta az a tény, hogy a lengyelek Deweyt csak a további amerikai tőkebeáramláshoz tartották szükségesnek, és ebből nem is csináltak titkot. A következő két levélrészlet jól mutatja, hogy a Lengyelországba érkező tanácsadó legfeljebb papíron rendelkezett komoly jogosítványokkal; a valóságban nem volt befolyása a lengyel pénzügyekre. A lengyel államelnök, Józef Pilsudski 1927-ben a kölcsön lebonyolításában résztvevő bankároknak azt írta, hogy a lendő tanácsadó ne olvasson lengyel vagy német újságokat, mert csak így kerülheti el a „téves tájékoztatást, aminek korrigálása elvonná a kormány összes idejét”. Majd hozzátette abbéli kívánságát, „hogy a tanácsadó semmilyen formában se avatkozzon be az állam belső ügyeibe azáltal, hogy védelmébe vesz egy pártot vagy csoportosulást, a gazdasági és pénzügyi kérdésekben pedig soha ne helyezkedjen szembe a pénzügyminiszterrel vagy a miniszterelnökkel”.²⁴ Jan Ciechanowski, az Egyesült Államokba akkreditált lengyel követ szintén hasonló értelemben tájékoztatta a jelöltet. Mint írta, „bármilyen hasonlóság is áll fenn az Ön munkája mint Lengyelország pénzügyi tanácsadója és S. Parker Gilbert németországi vagy Jeremiah Smith magyarországi tevékenysége között, fontosnak tartom, hogy kerülje az ilyen jellegű hasonlóság hangsúlyozását.”²⁵

Dewey egyetlen hathatós eszköze a nyomásgyakorlásra a háromhavonta esedékes jelentések lehettek volna, amiket a lengyel pénzügyi és gazdasági helyzetről kellett benyújtania a külföldi hitelezők számára. Ha azonban negatív képet fest, Lengyelország hitele romlik, következképpen éppen a Dewey által is kitűzött cél, vagyis az ország pénzügyi stabilizációjának lehetősége kerül veszélybe. Ezért Dewey megpróbált jelentéseiben minél rózsásabb képet festeni a lengyel állapotokról, ami megkímélte a lengyel kormánnyal való konfliktustól és a lakosság ellenszenvétől. A Dewey számára biztosított lengyelországi alacsony státus éles ellentétben állt nemzeti hovatartozásával és az amerikai kormányhoz fűződő viszonyával. A lengyelektől kapott gúnyneve egyszerűen csak „Dawaj!” (Ide vele!) volt, ami jól jelezte, hogy igazi szerepét abban látták, hogy biztosítsa a további amerikai tőke érkezését.²⁶ Amikor pedig a kezdeti sikerek után a lengyel kötvények rohamosan vesztek értékükből, és Lengyelország nem volt képes több pénzhez jutni, Dewey hírneve és tekintélye hasonló mértékű csorbát szenvedett a lengyelek körében.

A lengyelek részéről tapasztalható heves ellenállás a külföldi ellenőrzéssel szemben nem egyedi eset volt. Lengyelország is azt a tipikus felfogást képviselte, hogy mindenképpen el kell kerülni a külső kontrollt. A legtöbb, amit eltűrtek, az volt, hogy a központi ban-

²² Leith-Ross Niemeyernek, 1927. június 7.; idézi Costigliola, Frank: *American Foreign Policy in the „Nut Cracker”: The United States and Poland in the 1920s*. The Pacific Historical Review, 48, no. 1 (February 1979). 104.

²³ Rosenberg: *Financial Missionaries*, 181.

²⁴ Pilsudski levele a Lengyelországnak hitelező bankároknak, 1927. október 13. Idézi: Meyer: *Bankers’ Diplomacy*, 90–91.

²⁵ Ciechanowski Deweynek, 1927. november 5. Idézi: Meyer: *Bankers’ Diplomacy*, 91.

²⁶ Rosenberg: *Financial Missionaries*, 182.

kok által gyakorolt nagyon gyenge felügyelet megjelenjen valamilyen formában. A kezdetekben és a legérzékenyebb országokban a Népszövetség vagy a kölcsönök nyújtásában érintett országok szigorúan ragaszkodtak az ellenőrzéshez. Miután az osztrák, magyar és német stabilizációs programok látszólag sikert hoztak, a politikai szükség már nem követelt szigorú ellenőrzést. Az volt az általános vélekedés, hogy tisztán pénzügyi mechanizmusokkal és az azokba épített fékek segítségével – amit a központi bankok együttműködése jelentett – a kölcsönügyletek többé-kevésbé automatikusan fognak működni. Ezekben a közép- és kelet-európai országokban azonban történelmi okok folytán hiányzott a nyugati pénzügyi kultúra, így szigorú és helyben gyakorolt ellenőrzés nélkül nem tudtak élni a lehetőséggel és hosszú távra fellendülést biztosítani maguknak. De politikai szempontok is közrejátszottak abban, hogy több helyen is lehetetlennek minősült az alapos ellenőrzés bevezetése.

Visszatérve az ellenőrökre, megállapíthatjuk, hogy Smith-szel ellentétben sem Gilbert, sem Dewey nem volt képes arra, hogy vendéglátóival baráti viszonyba kerüljön. Mindkettőjüket gyanakvással és türelmetlenül kezelték, és ők maguk sem tettek meg mindent annak érdekében, hogy jobban megértsék és elfogadják őket. Egyszerűen nem feleltek meg annak a társadalmi igényből fakadó kihívásnak, amelynek kezelése ugyan munkaköri leírásukban nem szerepelt, mégis elengedhetetlen lett volna a sikeres munkavégzéshez. Velük ellentétben Smith valódi kedvenc volt Magyarországon. Noha munkája során nagy segítségére volt az, hogy a magyar kormány hajlandó volt együttműködni vele szinte minden kérdésben, hiszen Bethlenék nem akarták magukra haragítani a Népszövetséget, nem magyarázhatjuk csupán ezzel Smith népszerűségét. Azon szerencsés körülmény mellett, hogy abban az időszakban teljesítette főbiztosi küldetését, amikor az évtized végére oly jellemző túlzott kölcsönfelvétel még nem indult meg, és az osztrák rekonstrukciós program is számos tapasztalattal segítette, Smith munkájának sikerében emberi alapállása és kvalitásai voltak a meghatározók. Ő nem az amerikai kormányt képviselte, és nem rendelkezett kormánykapcsolatokkal sem, mégis az Egyesült Államokat testesítette meg, s talán épp azért tette ezt oly nagy sikerrel, mert nem volt a kormányhoz és az amerikai politikához köthető. Munkáját a Népszövetség számára végezte, egy olyan nemzetközi szervezetnek, amelyről hitte, hogy Európa jövőjében meghatározó szerepet fog játszani.²⁷ A legfontosabb szempont mégis az volt, hogy minden tőle telhető módon Magyarországot és a magyar embereket igyekezett szolgálni, akik ezért hálások is voltak neki.²⁸

²⁷ Smith Népszövetségről vallott gondolataihoz lásd: Smith, Jeremiah: *The Preservation of the Peace*. Cambridge, 1927.

²⁸ Peterecz: *Magyarország elfeledett barátja*, i. m. Smith „a magyar népet igyekezett szolgálni”. Ahogy Smith megfogalmazta a búcsúvacsora alkalmából: „Abban a szerencsében és megtiszteltetésben részesültünk, hogy részt vettünk egy olyan munkában, amely remélhetőleg az egész magyar nemzet javát fogja szolgálni.” *Budapesti Hírlap*, 1926. június 27. XLVI/143. Amikor pedig Alapi Béla bankigazgató Amerikában járt 1928-ban, szintén a Magyarországon fennmaradt Smith-mániáról beszélt az újságíróknak. Dicsérte Smithet, és azt mondta, egy amerikainak van szobra Budapesten, George Washingtonnak, de „ha még egyet felállítunk, az Jeremiah Smithé lesz”. *The New York Times*, 1928. február 12. Smith 1935-ben bekövetkezett halálakor pedig egy másik napilap azt állította, hogy Smith neve „kitörölhetetlenül belekerült a nemzeti élet történetébe”, míg egy másik újság arról számolt be, hogy állítólag az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) mozgalmat indított arra, hogy utcát nevezzenek el Smithről, és emeljenek műemléket tiszteletére. *Pesti Hírlap*, 57. évf. 61. sz. 1935. március 14.; *Magyarország*, 42. évf. 63. sz. 1935. március 17.

Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy visszaemlékezése¹

A visszaemlékezés szerzője, Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy 1874. december 20-án született Debrecenben.² Édesapja ágáról felvidéki származású, szlovák eredetű; a család és rokonsága a 19–20. században Nyitra vármegyében, Szakolcán³ és Pozsony vármegyében, Malackán⁴ élt. Ez utóbbiban ma is élnek Szmazsenka nevűek.

A császári és királyi gyalogsági hadapródiskola (Budapest, 1891–1894) elvégzése után hadapród tiszthelyettesé avatták;⁵ a hadiiskola⁶ elvégzése után (1904–1906) főhadnagyként szolgált. 1915-ben megsebesüléséig csapattiszt. Közben tanított a morvafehértemplomi katonai főreáliskolában, majd Budapesten a hűvösvölgyi gyalogsági hadapródiskolában (1909–1911), ahol a tan- és nevelőszemélyzet tagja lett.⁷

Az I. világháború kitörése után a 4. hadsereg alárendeltségében vonult ki a keleti front-ra századparancsnokként. Az 1914. augusztus 28–31-i, Korczóznál⁸ és Delatyntól nyugatra fekvő helységekben vívott harcokban kitűnt bátor és határozott magatartásával. Helytállásáért kapta az első háborús kitüntetését.⁹ 1915. áprilisi második, maradandó sebesülése¹⁰ (tüdőlövés) után már nem vett részt harci cselekményekben; a hadsereg-főparancsnokság szállásmesteri (anyag csoport) osztályához vezényelték.

¹ A forrásközleményhez írott bevezető csak vázlatosan ismerteti a visszaemlékező életútját és katonai karrierjét. Bővebben lásd: Varga E. László: *Ófelsége katonája, Kádár alattvalója. Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy életútja*. Aetas 26. évf. (2011) 4. sz. 61–81.

² Születése után egy héttel, 1874. dec. 27-én keresztelték. Keresztszülei: Szmazsenka Jenő r.k. hivataltok, Szmazsenka Erna r. k. hajadon. Vö. R.k. *Szent Anna Főplébánia – Debrecen – Kereszteltek Anyakönyve 1863–1880*. IV. k. 301. o. 225. sorszám. A névmagyarosítás belügyminiszteri engedéllyel történt. „A m. kir. belügyminiszter úr 1924. július 4-ei 114.000/IX.sz. rendeletével a harctéren szerzett kiváló érdemeire tekintettel családi nevének „Taróczy” névre való átváltoztatását engedte.” *Külügyi Közlöny* 1924. szept. 2. 8. sz. 72. Vezetéknevét Alsó-Tarócz község nevéből vette, ott sebesült meg másodszor az I. világháborúban. Dr. Taróczy Erika közlése levélben (Budapest, 2003). A település akkor Sáros vármegyében a bártfai járásban, ma a Szlovák Köztársaságban (Nižný Tvarožec) található, 7 km-re a jelenlegi lengyel-szlovák határtól.

³ Ma Skalica a Szlovák Köztársaságban.

⁴ Ma Malacky a Szlovák Köztársaságban.

⁵ 1894. aug. 18-án.

⁶ A bécsi császári és királyi hadiiskola vezérkari tiszteket képzett a császári és a királyi haderő, a Magyar Királyi Honvédség és az osztrák Landwehr számára. A felvétel feltételei: minimum háromévi csapatszolgálat „igen jó” minősítéssel, a német nyelv jó ismerete, jó lovaglótudás, 28 évnél fiatalabb életkor, nőtlen családi állapot és sikeres felvételi vizsga öt tárgyból.

⁷ Schematismus 1910. 1141. o., 1911. 1158. o., 1912. 1172. o.

⁸ *Kriegsarchiv*, Bécs (a továbbiakban: KA), Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 136047, 88610.

⁹ KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 88610. Részletezve a harccselekmény és javasolva a Katonai Érdemkereszt 3. oszt. a hadidíszítménnyel kitüntetésre.

¹⁰ KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 136047.

Az 1915-ben Orosz-Lengyelország területének elfoglalásával az osztrák–magyar megszállási övezetben Lublin székhellyel (*K.u.k. Okkupationsgebiet*) létrehozott katonai kormányzóságon (*Militär General-Gouvernement*) a katonai közigazgatás és a személyi ügyek referense, majd Szerbia elfoglalása (1915. október) után az ottani megszálló erők felállításában kapott feladatot,¹¹ a katonai közigazgatás megszervezésében vett részt. Ezt a munkát végezte az olasz megszállási területen is.¹² Az osztrák–magyar hadsereg szállásmesterség állományában volt 1917. szeptember 17-éig.¹³ A *Kriegsarchiv*-beli iratokból nem derül fény arra, hol szolgált tovább a Monarchia összeomlásáig. Utolsó feladatkörére utalhat, hogy a honvédelmi miniszter 1918. december 14-én mentette fel vezérkari beosztása alól.¹⁴

A Károlyi-kormány alatt 1919 januárjában Bécsbe küldték,¹⁵ hogy a Házi, Udvari, a közös Külügy- (*Hof-, Haus- und Staatsarchiv*) és a Hadügyminisztérium (*Kriegsministerium*) Levéltárában összegyűjtse az uralkodóház és a Monarchia vezetőit kompromittáló iratokat.

Visszaemlékezése szerint 1919–1922-ben a m. kir. vezérkar főnöke, később a VI/2 ügyosztály nyilvántartó irodájának „Morgen” néven szereplő és a szláv északkelet tudósítójának ügykörét ellátó megbízottja volt, amely munkát a magyar királyi hadilevéltár bécsi bizottságának vezetője melletti beosztásával párhuzamosan látta el. Mint írja, ezért a tevékenységért nem kapott anyagi javadalmazást, és a feladatra önként jelentkezett. Hírszerző munkája során került kapcsolatba a bécsi lengyel katonai attaséval, Emil Prochaska őrnaggyal és a Lengyel Likvidációs Bizottság elnökével, Edward Pöschek ezredessel, volt közös hadseregbeli bajtársaival. Együttműködött velük, de ezért nem kért és nem kapott anyagi juttatást.

Taróczy Nándor 1921. november 1-jei hatállyal vonult nyugállományba a katonai szolgálatból,¹⁶ mert a trianoni béke előírásai szerint a hadsereg hivatásos tisztjeinek számát 1750-re kellett csökkenteni. Civilként 1922. november 2-tól 1923. január 21-ig¹⁷ a M. Kir. Hadilevéltár és Múzeum bécsi kirendeltségének volt a vezetője.¹⁸

Visszaemlékezése szerint a Tanácsköztársaság kikiáltása után felvételét kérte a lengyel hadseregbe. Nem találtunk olyan iratot, amely alapján megállapítható lenne, hogy milyen választ kapott. A Bécsben felállításra került lengyel katonai attasé hivatalát látta el a szükséges műszaki és technikai segédletekkel, biztosítva annak működőképességét; cserébe megkapta a lengyelektől a vezérkaruk 2. osztályán készült, a közép-európai országokra – köztük Magyarországra vonatkozó – kétheti és havi információs jelentéseket (*Referat*

¹¹ KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 66809. 1916. február 4. Fenti érdemeiért az Ezüst Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján kitüntetését kapta. A Hadtörténelmi Levéltár (HL) Budapest, Igazoló bizottsági anyagok 8895. sz. Szmazsenka Ferdinánd.

¹² KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 210174.

¹³ KA, Qualifikations-Listen, Szmazsenka, Ferdynand.

¹⁴ Rendeleti Közlöny, Személyes ügyek, 1919. február 8. 364.

¹⁵ HL Honvédelmi Miniszter 1948-49528 eln. sz. ü. alapszám 14343 sz.

¹⁶ Rendeleti Közlöny, Személyes Ügyek. 1921. október 15. 629. Indokként a „Trianoni béke folytán.” szerepel. Az 1918/19-es forradalmak alatti magatartását a HM Igazoló Bizottsága igazolta. Személyügyi Rendeletek, 1921. június 1. 25. sz. 276.

¹⁷ HL Visszaemlékezések és Tanulmányok Gyűjteménye. 2555. sz. Moravek Elek: *A bécsi levéltári kirendeltségnek története 1919-től 1946-ig*. 27 oldalas, nagyméretű lapon, gépelt szöveg. Eredeti másolat (a továbbiakban: Moravek). 22–23. HL HM-1948-49528 eln. sz. ü. alapszámon 14343. sz.

¹⁸ A Külügyi Közlöny 1922. december 9. 22. sz. 207. oldalán: hivatali beosztása levéltári igazgató, a beosztás helye nincs megnevezve. Moravek 22–23 szerint Szmazsenka ezredes a M. Kir. Hadilevéltár felszámolási munkáinak vezetője Bécsben.

Informacyjny), amelyeket magyarra fordítva a futárszolgálat útján küldött a vezérkari főnökség 2. osztályának. Néhány közülük ma is megtalálható Budapesten a Hadtörténelmi Levéltárban,¹⁹ néhány másolatban eredeti nyelven az Új- és Legújabb Kori Külügyminisztériumi Levéltárban és jóval több Varsóban a Központi Katonai Levéltárban.²⁰

Visszaemlékezése szerint ő javasolta a lengyel katonai vezetésnek, hogy a lengyel kormány hivatalosan kérje a magyar kormánytól a lőszerszállítmányok továbbítását Magyarország területén. Így is történt. Ennek megszervezésében és lebonyolításában nem vett részt, azt diplomáciai úton intézték.

1923. április 12-től megbízták a katonai szakelődői ügykör ellátásával az észtországi magyar követségen.²¹ 1925 áprilisában és májusában körutazást tett a Szovjetunióban. Elkészített összefoglalója,²² öt további „Összefoglaló helyzetkép Oroszországról” és egy, a Távol-Keletről írt tanulmánya, amelyeket 1925 és 1928 között készített, eredeti másolatban fennmaradt. Írásai jelenleg Taróczy Jenő tulajdonában²³ vannak Budapesten. Tájékozottsága, műveltsége és tárgyilagossága kitűnik a jelentésekből.

1928. december 31-ei hatállyal²⁴ Walko Lajos²⁵ külügyminiszter felmentette beosztása alól. Altábornagyi rendfokozatban²⁶ 1929. május 1-jén helyezték nyugállományba.²⁷

¹⁹ HL Vezérkari Főnökség - 1920. II. csop. ált. 29. doboz. Itt több eredeti jelentése található német nyelven.

²⁰ Archiwum Akt Nowych Warszawa (a továbbiakban: AAN) MSZ GM - 1920. sygn.228. Eredeti másolatok. A Budapesten és Varsóban található iratok ugyanabból a sorozatból valók, de nem minden esetben ugyanazok maradtak fenn. A legteljesebb gyűjtemény a Központi Katonai Levéltárban, Varsóban őrzött, 1920-ban keletkezett (és 1921-ben 104 darab) információs jelentés.

²¹ Revalban (Tallinnban) a m. kir. követséget 1923. március 12-én állították fel. Jungerth Arnóthy Mihály követségi tanácsos ügyvivőként vezette a követséget. Lásd: Árokay Lajos: *A magyar katonai attaséi szolgálat tevékenysége 1923–1928 között*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (1983) 4. sz. 578–580.; Külügyi Közlöny, 1923. 5. sz. (április 15.) 26. Uo.: Szmazenka Nándor II. o. követségi tanácsosi címmel felruházott I. o. konzul áthelyezése a központból a m. kir. követséghez Revalba. A követség illetékessége kiterjedt a Lett és a Litván Köztársaságok területére (Külügyi Közlöny, 1923. 5. sz. [április 15.] 25.), majd 1923. május 15-étől a Finn Köztársaság területére is. Külügyi Közlöny, 1923. 9. sz. (július 15.) 54. 1923. március 31-én utazott ki állomáshelyére. HL Honvédelmi Minisztérium (HM) Igazoló bizottsági anyagok, 8894. Szmazenka Nándor. HM VI-2. d. 12959. sz. irat. 1923. március 13. Szolgálati utasítás a revali katonai szakelődő részére.

²² Vö. Taróczy Nándor: *Szovjetuniói utazásom 1925. április-május*. (Kézirat.)

²³ Vö. Taróczy Nándor: *Összefoglaló helyzetkép Oroszországról* (1925, kézirat); Taróczy Nándor: *Második összefoglaló helyzetkép Oroszországról* (1926. április, kézirat); Taróczy Nándor: *Harmadik összefoglaló helyzetkép Oroszországról* (1926. október, kézirat); Taróczy Nándor: *Negyedik összefoglaló helyzetkép Oroszországról*. I. rész. (1927. augusztus, kézirat); Taróczy Nándor: *Ötödik összefoglaló helyzetkép Oroszországról* (1928. január, kézirat); Taróczy Nándor: *A Kelet emancipációja Európa gyámsága alól, különös tekintettel Moszkva szerepére*. I. rész. *A kínai bonyodalmak a Csendes-óceán hegemoniájáért való harc*. (1927. január, kézirat). Köszönöm Taróczy Jenőnek, hogy az iratokat rendelkezésemre bocsátotta.

²⁴ HL HM Eln. B.-1928-12.987. A honvédelmi minisztérium átirata a külügyminisztériumnak.

²⁵ Walko Lajos (Budapest, 1880. október 30 – Visegrád, 1954. január 10). 1925. március 17 – 1930. december 9 és 1931. augusztus 24 – 1932. október 1. között külügyminiszter. Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Budapest, 1992. 416.

²⁶ 1928. november 1-jével kapta meg az altábornagyi rendfokozatot, amikor még konzul volt Tallinnban. HL Honv.Min. 80400/titk.8-1929 alapszámon 81925/titk.8-1929. Visszarendelését a hivatalos közlöny 1928. nov. 24-én közölte.

A Rákosi-korszakban a Szarvas Gábor úti villából 77 éves korában, 1950. február 10-én őt, feleségét, a velük élő Taróczy Eriket és nejét kitelepítették Újpestre. Új lakásuk közelében az 50. szám alatt működött a „Jövő” Asztalosipari Szövetkezet, ahol éjjeliórként alkalmazták.²⁸ A 600 négyszögöles telken álló villába Götz János budapesti főügyész, Rákosi Mátyás barátja költözött be.²⁹ Nyugdíját megvonták, majd később egy részét visszakapta.³⁰

Hosszú, eseményekben gazdag élete során tanúja volt a Monarchia és a történelmi Magyarország összeomlásának, az őszirózsás forradalomnak, a Tanácsköztársaságnak, a Horthy-korszaknak, a II. világháborúnak, a koalíciós időknek, a Rákosi-diktatúrának, a sikertelen 1956-os forradalomnak és a Kádár-korszak első 18 évének. Budapesten hunyt el 1973. április 7-én, 99 évesen korában.³¹

Taróczy altábornagy nagy szolgálatot tett 1920-ban Lengyelországnak, amikor javaslatára 1920. június elején a lengyel kormány engedélyt kért és kapott a magyar kormánytól 42 millió osztrák gyalogsági lőszernek Ausztriából Magyarországon (és tovább Románián) keresztül való szállítására, valamint 100 francia hadfelszerelést szállító szerelvény átengedését és továbbítását is kérte a magyar kormánytól, melyet az rekompenzáció nélkül azonnal engedélyezett.³² Történt ez akkor, mikor a szovjet-orosz Vörös Hadsereg ellentámadásba ment át a lengyel hadsereg ellen, amelynek kifogyóban volt a lőszer, és nem lévén hadiipara, minden más hadianyagban is hiányt szenvedett.³³ 1920. június 10–22 között, amíg nem következett be a Magyarországra is kiterjesztett bojkott a közlekedés és a posta terén, szünet nélkül mentek a szerelvények Lengyelországba. A bojkott ellenére 1920. július-augusztusban Lengyelország csak magyar és a Jugoszlávia-Magyarország-Románia útvonalon szállított francia és olasz lőszerre és hadfelszerelésre számíthatott. 1920 nyarán a lengyel katonáknak átlagban 7 darab lőszerük volt. Augusztus 12-én ért Varsó alá Skierniewicébe 22 millió magyar gyártmányú csepeli gyalogsági lőszer, melynek segítségével a lengyelek megállították a Vörös Hadsereget. Ezzel és más hadfelszerelések szállításával Magyarország aktívan hozzájárult ahhoz, hogy a Vörös Hadsereg nem tudott betörni Nyugat-Európába.

Az alábbiakban elsőként Taróczy Nándor visszaemlékezéseit, majd pedig az általa említett eseményekkel, illetve beszámolójával kapcsolatos magyar, lengyel és német nyelvű iratokat adjuk közre. Taróczy szövegét betűhív formában, a lengyel nyelvű iratokat saját fordításban, a 4. és 8. számúakat Dr. Janusz Cisek engedélyével közöljük. A 2. és a 11. sz. iratot eredeti nyelvén, németül adjuk közre.

*

²⁷ Nem lehet kizárni, hogy nyugdíjba helyezésében szerepet játszhatott Jungerth követ és Ruszkay ezredes vkf 2. osztály vezetőjének ármánykodása. 55 éves volt ekkor, nem egészen 35 éves szolgálati idővel.

²⁸ Holzinger Miklósné sz. Bacsó Katalin szóbeli, dr. Taróczy Erika levélbeli közlése (Budapest, 2003).

²⁹ Dr. Taróczy Erika közlése levélben (Budapest, 2003). Götz ügyészként részt vett a Nagy Imre perben is.

³⁰ Taróczy Jenő közlése (Budapest, 2002).

³¹ Gyászjelentés Taróczy Nándor haláláról. Bacsó Nándor tulajdonában (Budapest).

³² MOL K 63 küm. pol.-1929-17/7-sz.n. Magyar hadianyag-szállítások Lengyelország részére, más lengyel rendeltetésű hadianyag átszállítása Magyarországon; MOL K 64-kü-m-res. pol-1920-17 sz.n. Lengyelország támogatása Magyarország részéről az 1920. évi lengyel-orosz háború alkalmával. Titkos! A 6 oldalas gépiratban lásd a 2. oldalt.

³³ 1920 tavaszán kezdődött meg a lőszergyártás Varsóban, azonban ez nem volt számottevő.

Az 1919–1922 években Wienben a m. kir. vezérkar főnöke nyilvántartó irodájának, illetve később a HM.VI/2 osztálynak (Sztójákovics alezredes³⁴ - „Görög”) „Morgen” - néven szereplő és „a szláv északkelet tudósítójának” ügykörét ellátó megbízottja voltam. Erre a tevékenységre önként jelentkeztem, azt magam kezdeményeztem, és minden néven nevezendő ellenszolgáltatás nélkül végeztem tulajdonképpeni szolgálati teendőim (a magyar királyi hadilevéltár wieni bizottságának vezetője) mellett. A magyar királyi vezérkar főnöke³⁵ 20.272/1920.számú rendeletével ezen tevékenységemért „legnagyobb megelégedését” fejezte ki nekem. A hazánk részéről Lengyelországnak 1920-ban nyújtott lőszerszállítási segélynek szintén én voltam a kezdeményezője. Ezt az állításomat a következő tényállásra alapítom.

A Monarchia összeomlásától a tallinni követségünkhöz való beosztásomig (1922 vége) a wieni lengyel katonai attaséval működtem a szó legszorosabb értelmében együtt, mégpedig nagyobbbrészt olyképpen, hogy az ő részére én állítottam össze a varsói vezérkar II. osztályától igényelt jelentéseket, így példának okáért a moszkvai kommintern, az osztrák marxisták, a magyar kommunisták, továbbá a csehek és ukránok ausztriai tevékenységét illetőleg. Ezen segítségem ellenében én a lengyel katonai attasétól, báró Prochaska Emil őrnagy³⁶, Mária Terézia lovagtól, a varsói nyilvántartó osztály által neki küldött és a magyar központom szempontjából (kiváltképpen ami Romániát illeti) rendkívül értékes tájékoztató anyagot (példának okáért a varsói nyilvántartó osztály rendes havi összefoglalóit stb.) kaptam viszonzásképpen átengedve, amit azután magyarra fordítva és észrevételeimmel ellátva a rendes futárszolgálat útján küldtem a Sztójákovics osztálynak.

³⁴ Sztójay (Stójákovics 1935-ig) Döme (Versec, 1883. január 5. – Budapest, 1946. augusztus 22.) hivatásos katona, gyalogsági tiszt. Szerb származású hivatásos katona, katonadiplomata, diplomata, miniszterelnök és külügyminiszter. Háborús bűnösként 1946-ban kivégezték. Bővebben lásd: Szakály Sándor: *Az ellenforradalmi Magyarország hadseregének felső vezetése*. Hadtörténelmi Közlemények, 31. évf. (1984) 3. sz. 591. A lengyel hadügyminiszter javaslatára 1936. március 26-án az Order Odrodzenia Polski – Lengyelország Újjászületése Érdemrend 2. osztályát kapta. AAN MSZ Prot. dypl. sygn. 272. A kitüntetési előterjesztés nem található az iratok között. Valószínű, hogy a Magyarország által Lengyelországnak 1919–1920-ban nyújtott lőszerszállításban játszott szerepe miatt kapta. Róla lásd még Bölöny: *Magyarország kormányai*, 399.

³⁵ Berzeviczy Béla (Nagylomnic, 1876. november 6. – Budapest, 1922 ?) altábornagy. A Honvédelmi Minisztérium (HM) VI. csoport főnöke, (A honvédség vezérkari főnöke, amely tisztelet a trianoni tiltás miatt a HM keretében rejtve látta el 1919. december 1.–1922. január 4.) Részletesebben lásd: Szakály Sándor: *Honvédség és tisztikar 1919–1947*. Budapest, 2002. 187–188.

³⁶ Prochaska Emil (1877–1928 előtt) császári és királyi gyalogsági tiszt. Utolsó beosztása a közös hadseregben a 78. gyalogezredben Eszéken zászlóalj parancsnok, őrnagy. Ezzel az egységgel harcolta végig a háborút. 1918 után a lengyel hadseregben. 1918. november 1-től a lengyel katonai misszió tagja Bécsben, ahol 1918. november 3-tól lengyel térparancsnoknak nevezte ki Szeptycki vezérezredes lengyel vezérkari főnök. Ezután a lengyel katonai meghatalmazott mellett szolgált ugyanott. 1919. június 27-én Haller altábornagy vezérkari főnök megszüntette a „lengyel katonai meghatalmazott” státuszát Bécsben, és 1919. július 9-én kinevezte katonai attasévá. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW - Központi Katonai Levéltár) Varsóban I. 303. 4. SG. Oddz. II. SG. Attache wojskowy RP w Wiedniu. Sygn. 7760. 1920. július 20-tól a szovjet-orosz-lengyel háborúban a 11. gyalogezred parancsnoka, 1921. február 1–1922. szeptemberéig újra katonai attasé Bécsben. 1923–24-ben a 7. gyaloghadosztály parancsnoka. Dandártábornoki előléptetésének dátuma 1924. augusztus 15. Elhalálozása 1928 előttre tehető, mert az ez évi Tiszti Névkönyv kimutatásában már nem szerepel. Kryśka-Karski, Tadeusz – Żurakowski, Stanisław: *Generalowie Polski Niepodległej*. Warszawa, 1991. 151., CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. Attache RP w Wiedniu 1919–1921. Sygn. 7752. Prochaska személyi és szolgálati adatai. Császári és királyi hadseregbeli szolgálatát lásd KA, Qualifikations-Listen Prochaska, baron Emil.

Ezt mind csak azért tartottam szükségesnek megemlíteni, mert érthetővé kell tennem azt a körülményt, hogy tulajdonképpen mily módon jutottam a lengyelekhez oly bizalmas viszonyba, hogy 1920-as hadjáratuk legkritikusabb idejében hozzám fordultak a Magyarországon való lőszer átszállítás kieszközlése végett.

Ez következőképp történt:

Amikor a lengyelek kijeji vállalkozásának³⁷ kudarca után a fronthelyzet válságosabbá kezdett fejlődni, Prochaska nem bírta ki többé Bécsben és a frontra jelentkezett.³⁸ Elindulás előtt arra kért, hogy távolléte alatt támogassam az ő helyettesítőjét, - Olexinski főhadnagyot³⁹ (volt császári és királyi ulánus tartalékos tiszt) úgy mint őt (Prochaskát) addig támogattam, - és ha tehetem, nézzek fel naponta a Schwarzenberg Platz 3.sz.alatti irodába. Ellenszolgálatás képpen meghagyta Olexinskinnek, hogy a Varsóból érkező hírvagyot és a vezérkari nyilvántartó iroda havi összefoglalóit bocsássa rendelkezésemre.

Hogy ezt a szokatlanul bizalmas viszonyt még jobban megértessem, meg kell még azt is említenem, hogy a wieni lengyel katonai attasé irodáját tulajdonképpen én rendeztem be. T.i. amikor nálunk kitört a kommün, Prochaska útján, aki régi jó barátom volt, a lengyel hadseregbe való felvételemet kértem, és az ő kérelmére kérvényem elintézéséig beszegődtem nála munkatársnak. Prochaska azzal érvelt, hogy ő mindig csupán csapattiszt volt, irodai munkát nem ismer s mivel a háború kitöréséig egyfolytában Horvátországban⁴⁰ szolgált, Wienben nincsenek összeköttetései, s így nem tudja Szeptycki gróf⁴¹ hadügyminiszter

³⁷ 1920. április 25-én kezdődött a lengyel hadsereg offenzívája Kelet-Galíciában, Ukrajna felé. 1920. május 8-án bevonultak Kijevbe, melyet a Vörös Hadsereg egységei harc nélkül feladtak. A szovjet-orosz ellentámadás következtében június 10-én a lengyelek is harc nélkül vonultak ki. A Litvánia-tól Kelet-Galíciáig terjedő fronton mindenütt hátráltak. Tuhacsevszkijnek a Kamenyevtől kapott parancs értelmében augusztus 12-én kellett (volna) a lengyel fővárost bevenni. Varsó előtt az oda megérkező, 188 000 főt számláló szovjet-orosz sereggel 122 000 fős lengyel sereg vette fel a harcot. Az oroszok számbeli fölénye ellenére 1920. augusztus 15-én lengyel győzelem született, és megkezdtek az ellenség kiszorítását Lengyelországból.

³⁸ 1920. június. 20-tól a 13. gyalogezred, majd a 11. gyalogezred parancsnoka. Krysa-Karski – Żurkowski: *Generalowie*, 151. Kérelmét frontra helyezése ügyében és a vezérkari főnökség 2. osztálya választát lásd CAW I. 303. 4. SG. sygn. 7760.

³⁹ Egyéves önkéntes lovassági iskolát végzett 1911/12-ben Lembergben. Az I. világháború kezdetén tüdőbeteg lett, ezért a császári és királyi hadügyminisztériumban a hadifogoly nyilvántartó osztályon szolgált 1915 áprilisától az összeomlásig. A lengyel hadügyminisztérium 1918. november 14-én nevezte ki a lengyel katonai attasé segéd tisztjévé Bécsben. Taróczy altábornagy főhadnagyként említi. A lengyel iratok szerint 1917. július 1-től császári és királyi hadnagy. CAW I. 303. 4. SG Oddz. II. Attache wojskowy RP w Wiedniu 1919–1921. Sygn. 7752. Jerzy Paweł Oleksiński hadnagy személyi és szolgálati adatai. Kézirat. Oleksiński 1920/21-ben a bécsi lengyel képviselőten a katonai attasé segéd tisztje. AAN MSZ Prot. dypl. Sygn. 272. A lengyel külképviseletek személyi összetétele 1921 szept. 1-jén. Keresztneve Paweł, vezetékeve helyesen Oleksiński.

⁴⁰ Lásd a 36. sz. jegyzetet.

⁴¹ Gróf Szeptycki Stanisław (1867–1950) – császári és királyi tüzér vezérőrnagy. Krakóban érettségizett, jó eredménnyel. 1888-ban avatták hadnaggyá. Ezután Bécsben a Katonai Akadémiát végezte tüzér szakon jó eredménnyel, majd a Vezérkari Akadémiát. Az I. világháborúban a lengyel légiókhoz vezényelték. A III. dandár parancsnoka (1914–1916), majd a légiók parancsnoka (1916–1917). 1917. május 5-től a volt Orosz-Lengyelország osztrák-magyar megszállási övezetének (K.u.k. Militär General Gouvernement) katonai kormányzója Lublinban; e tisztségről 1918 februárjában, Breszt-Litovszkban az ukránokkal kötött béke elleni tiltakozásul lemondott. Ezután gyalogdandár és gyaloghadosztály parancsnoka az összeomlásig az olasz fronton. 1918 novemberétől a lengyel hadseregben szolgált. A Vezérkari Főnökség megszervezője és első vezetője (1918–1919); 1919-ben vezérezredessé léptették elő. A lengyel-orosz háborúban az Észak-keleti front és a 4. hadsereg pa-

és Rybak alezredes⁴² vezérkari nyilvántartó osztályvezető minduntalan beérkező chiffré utasításait elintézni. Többek között példának okáért én szerveztem meg neki a varsói központ meghagyásai alapján egész Csehszlovákia területén létesítendő bizalmi megbízottak hálózatát. (többnyire volt császári és királyi dragonyos tiszteket). Maga a varsói nyilvántartó iroda akkoriban még csak a felállítás stádiumában volt. Én szereztem be akkor a Rybak által igényelt kriptográfiai segédleteket (Fleissner⁴³ stb.), codexeket, chiffréket, úgy mint a speciális chiffréket is (Weiser-Pomil, Weiser Assi, „M”-chiffré, XV-ös chiffré, „Lambda”⁴⁴ - stb.stb.) Ezt akkori jegyzeteimből írtam ki.

Mindezekből látható, hogy a lengyelekkel a legszorosabb viszonyban állottam és ezt a bizalmas viszonyt arra használtam ki, hogy a VI/2. osztálynak minél értékesebb anyagot küldhessek.

Visszatérve a lőszerszállítási üggyhöz, meg kell említenem, hogy amikor Bugyonnij őrmester I. vörös lovas hadserege⁴⁵ Kelet-Galíciába betört. Prochaska barátom már régen a fronton volt, - Olexinski pedig napról napra levertőbb lett, mert röviddel azelőtt nagyanyja után Trembowla⁴⁶ környékén örökölt egy szép nagy birtokot, ahol máris a bolsevik lovas-ság garázdálkodott. A Prochaskának tett ígéretemhez híven Olexinskit lehetőleg naponta

rancsnoka. A rigai béke után a „Krakkó” hadsereg parancsnoka (1921–1923), hadügyminiszter (1923. június–december), a hadsereg főfelügyelője (1923–1926). Pilsudski tábornagy államcsínye után lemondott, 1926. június 30-án nyugállományba került. Kryska-Karski – Żurkowski: *Generałowie*, 26. Közös hadseregbeli szolgálatát 1917-ig lásd KA, Qualifikations-Listen, Szeptycki, graf Stanislaus.

⁴² Rybak József (1882–1953) császári és királyi hivatásos tüzér tiszt. Katonai pályáját az 1. császári és királyi tüzérezrednél kezdte Krakkóban, majd Szarajevóban szolgált, ahol hegyi ágyús üteg parancsnok. 1905–1907. között Bécsben elvégezte a Hadiakadémiát. Zadarban partvédő ágyús üteg parancsnok, Mosztárban az erőd vezérkari főnöke. 1908. november 1-jén császári és királyi vezérkari főnökség vasúti irodájába került Bécsbe, 1909 márc. 1-jén áthelyezték az I. hadtest parancsnoksághoz Krakkóba. A Haupt Kundschaft Stelle (Hírszerző Kirendeltség) vezetője lett, ahol az Orosz-Lengyelország elleni hírszerzést kellett megszerveznie a Lengyel Szocialista Párt galíciai szervezete segítségével. Ezt a munkát végezte az I. világháború kitöréséig, melynek kezdetén főhadnagy volt. Végigharcolta az I. világháborút. 1918. május 1-től őrnagy. 1918 novemberétől a lengyel hadseregben szolgált. A likvidáló közös hadügyminisztériumban a lengyel katonai bizottság vezetője, 1918 dec. 8-ig. A 4. vkf. osztály vezetője (1918–1919), a hadügyminisztérium mozgósítási és szervezési osztályának vezetője (1919–1920), az orosz-lengyel háborúban a 4. hadsereg vezérkari főnöke (1920. július–október). A baranovicsi és a minszki fegyverszüneti bizottság vezetője (1920–1921), a haditanács főnöke, a vezérkari főnök első helyettese, a breszti hadsereg parancsnoka (1924–1926). A varsói hadsereg felügyelője (1926–1930). Saját kérésére nyugdíjazták. Legmagasabb rendfokozata a lengyel hadseregben: altábornagy. Stawiecki, Piotr: *Ślownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*. Warszawa, 1994. 288–289. A kiadó által több helyen is meghamisított emlékiratai halála után jelentek meg 1954-ben.. Közös hadseregbeli szolgálatát lásd KA, Qualifikations-Listen, Rybak, Josef.

⁴³ Fleissner, Eduard B. von Ostrowski: *Handbuch der Kryptografie. Anleitung zum Chiffrieren und Deschiffrieren von Geheimschriften*. Wien, 1881 c. könyvről van szó.

⁴⁴ A bécsi lengyel katonai attasé, br. Emil Prochaska őrnagy a Lengyel Likvidációs Bizottság elnökéhez, Pöschek ezredeshez 1920. február 10-én intézett átiratának mellékletében közli, hogy a rejtjelkulcsokat bizalmas úton szerezte meg a likvidáló K.u.k. Armee der Oberkommando-tól (a császári és királyi hadsereg parancsnokságtól), de nem közli az illető nevét, csak azt, hogy ellenszolgálatként az nem pénzt kért, hanem élelmiszert. CAW I. 303.4. SG. Oddz. II. Attache wojskowy RP w Wiedniu. (A lengyel katonai attasé Bécsben) 1919–1921. Sygn.7752.

⁴⁵ Bugyonnij 1. lovashadseregének állománya és fegyverzete: 18 000 fő lovasság, 350 géppuska.

⁴⁶ Akkor Kelet-Galíciában, ma az Ukrán Köztársaságban található.

felkerestem és ott néha Pöschek Eduard lengyel tábornok-hadbiztossal,⁴⁷ aki a wieni Mili-tár- liquidierungsamt-nál a lengyelek exponense volt, találkoztam, aki alighanem Prochaska távollétében, felsőbb utasításra gyakrabban fordult meg a katonai attaséi irodában. Pöschek engem jól ismert a hadseregfőparancsnokságtól, ahol együtt voltunk beosztva, ő mint hadfelszerelési előadó. Tudta, hogy segíték Olexinskinek, mert ezt neki Prochaska annakidején megmondta.

Olexinski már előzőleg többször panaszkodott nálam, hogy a csehekkel⁴⁸ a hadianyag átszállítás miatt kellemetlen súrlódások fordulnak minduntalan elő, és „hogya ez így tovább megy, még a klozettpapírt is hadianyagnak fogják deklarálni”, jegyezte meg egyszer.

Egy napon, amikor éppen Olexinskinek berajzoltam egy 1:500.000 léptékű térképbe azt a három védelmi vonalat, amelyet⁴⁹ egy általam eligazított megbízott jelentése alapján a csehek a Felvidéken megerősített állóharcra berendeztek, Pöschek tábornok-intendáns látogatólaz izgatottan azzal állított be a katonai attasé irodába, hogy a kislengyelországi (galíciái) frontszakaszon a helyzet a kiélesedő lőszerhiány miatt mindinkább kritikus lesz, és hogy ennek dacára a wieni cseh követ Pöschek közbenjárására kategórikusan kijelentette, hogy az ő kormánya lőszert csehszlovák területen át Lengyelországba nem enged semmi szín alatt.” Azonkívül – folytatá Pöschek – a helyzetet nagyon komplikálja még az is, hogy a hirtenbergi lőszergyár kapuit a munkástanácsok tartják megszállva és ezek kijelentették, hogy Lengyelország céljaira egyetlen patront sem engednek át, azaz ki a gyárból”⁵⁰. Erre én Pöschek tábornok intendánsnak felajánlottam közbenjárásomat a magyar királyi kormánynál, arra az esetre ha Olexinski is kíváncsúnak véli ezt az elhatározásomat, és ha ők ketten erre Varsóból chifresürgöny útján hozzájárulást kérnek. Pöschek mindjárt előttem megszövegezte a Varsóba indítandó sürgönyt, amelyet Olexinski és én mindjárt chiffríroz-tunk. A felelet még ugyanazon a napon érkezett vissza. Pöschek fel lett hatalmazva, hogy tegye meg haladéktalanul 42 millió patronnak a hirtenbergi gyárból Magyarországon keresztül való átszállítására szükséges intézkedéseket. Ezen a napon, habár Vöslau Gainfahrban laktam, nem utaztam hivatalom után haza, hanem benn maradtam Wienben a schwarzenbergplatz-i irodában, és amint a varsói felelet megérkezett, rögtön sürgönyöztem Stojákovicznak és jelentettem, hogy Lengyelország Pöschek Eduárd tábornok-intendáns út-

⁴⁷ Pöschek Edward (1864–1929) dandártábornok a lengyel hadseregben, volt császári és királyi hivatásos hadtáp tiszt. Az I. világháború alatt a tábori kályha és a tábori varróműhely feltalálója. 1918 novemberétől a lengyel likvidációs bizottság első vezetője Bécsben. A lengyel hadseregben 1919. június 1-jén dandártábornokként igazolják. Betegsége miatt 1922. január 1-jétől nyugállományban volt. Bécsben élt, ott is hunyt el. Stawiecki: *Słownik biograficzny generałów*, 256. Közös hadseregbeli szolgálatát lásd KA, Qualifikations-Listen, Pöschek, Eduard

⁴⁸ A határok kérdésében jelentkező ellentétek miatt a csehszlovák–lengyel viszony a két állam megalkulásától kezdve feszült volt. A vitatott határszakasz Cieszyni Sziléziában (Teschen), volt, ahol a lakosságot csehek, lengyelek és németek alkották, valamint Árva vármegye és a Szepesség északi csücskei lengyel, szlovák lakossággal. A szovjet–lengyel háború miatt a lengyel hadsereg nem tudott Csehszlovákiával szemben fellépni. Itt a határt csak megerősítették a csehek további területszerzését megelőzendő. A határvitát a Nagykövetek Tanácsa döntötte el Párizsban 1920 nyarán. A vitás terület nagyobb részét és a határ menti, többségében lengyelek által lakott járásokat is Csehszlovákiának ítélték.

⁴⁹ „Amelyet” helyett értelem szerűen „amelyen”, mert másként a mondat nem érthető. Valószínű gépelési hiba az eredeti szövegben.

⁵⁰ Magyar forrás szerint: az osztrák bojkott miatt 1920. július 30-tól nem szállítottak lőszert Lengyelországba. Magyar Országos Levéltár (MOL) K64 külügyminisztérium res. pol.-1920-17-2. cs. sz. n. Titkos összeállítás „Lengyelország támogatása Magyarországról az 1920. évi lengyel–orosz háború alkalmával” címmel. 6 oldal gépirat 1 melléklettel. 3. o.

ján engem kért fel arra, hogy a magyar királyi kormánynál a lengyel hadsereg céljára szolgáló lőszernek Ausztriából Magyarország területén át való szállítására az engedélyt kiesz-
közljem. Hogy ennek a jelentésemnek milyen kelte és minő száma volt, azt egészen pontos-
san ma már nem tudom megállapítani. Akkori kézbesítő könyvem szerint 1920 január 10-
től 1920 augusztus 16-ig⁵¹ (Visztulai csoda⁵²) a budapesti vezérkari nyilvántartó irodához
továbbított jelentéseim 13.000/17. Biz. számtól 13.000/73. Biz. számig viseltek számjelzést.

Azonban a leglényegesebb az, hogy egyéb akkori irataim közül megőriztem a központ-
nak a fenti jelentésemre adott azon elintézését, amellyel az a lengyeleknek nyújtandó segély
tekintetében elfoglalt álláspontot precírozta. Ez így szól: „M o r g e n - n e k ! 1385/S szám-
mal kapcsolatban: mai politikai helyzetben határunkon át való szállítás csak akkor megen-
gedhető, ha lengyeleknek sikerülne a hivatalos entente és osztrák köröknek hozzájárulását
megszerezni. Vezérkar főnöke 21712/Evidenzbüro.”

Amikor Pöscheknek ezt a budapesti feleletet tudomására hoztam, örömeiben a nyakam-
ba borult és váltig azt hajtogatta: „Poljak–magyar dva bratanki, jak do szabli, tak do szklan-
ki, do bogdanki.” (Lengyelországban közismert mondás, – értelme: „Lengyel–magyar két
jópajtás, úgy a karddal, mint a pohárnál és a szép lánynál.”) Minden további azután diplo-
máciai úton lett elintézve.⁵³

A fent általam nyújtott helyzetképet még a következőkkel óhajtom kiegészíteni, t. i.,
hogy a lengyeleknek nyújtott segély tekintetében még tovább is mentem. Pöschek kérelmé-
re a hirtlenbergi lőszergyár akkori igazgatójához, Pflug Ottokár volt császári és királyi ve-
zérkari testületbeli ezredeshez mentem, akit a hadsereg-főparancsnokságtól, ahol ő a lő-
szerosztály vezetője volt, jól ismertem, és közbenjártam nála a lengyelek lőszergyének mi-
nél gyorsabb lebonyolítása érdekében, és ez alkalommal mindjárt tudomására hoztam a
magyar királyi kormány hozzájárulását a lengyel lőszernek a mi területünkön való átszállí-
tásához. Pflug megígérte, hogy kigondol valamilyen ravaszságot a marxista munkástaná-
csok félrevezetésére, s egyúttal azt a jó tanácsot adta nekem, hogy menjek a liquidáló volt
közös hadügyminisztériumba, és adjam elő az ügyet Armana olasz tüzérezredesnek, aki az
entente wieni katonai meghatalmazottjának lőszerellenőrző bizottságát vezeti. Armana,
akinél olaszul jelentkeztem, rendkívül kedvesen fogadott és kérelmem meghallgatása után
azt mondta, hogy ha ő tőle függne, ő magyar területre bármennyi lőszert átengedne, még
abban az esetben is, ha biztosan tudná, hogy a kérdéses lőszer nem lesz Lengyelországba
továbbítva, hanem Magyarországon marad, mert Olaszország legégetőbb érdeke, hogy
Jugoszlávia hátában egy minél erősebben felfegyverkezett Magyarország legyen. Azonban
az nem őrajta múlik egyedül, mivel az ő francia és angol kollégái, különösen a francia, min-
den üggyel szemben, amely Magyarországot illeti, nagyon bizalmatlanul viselkednek, és őt
(Armanát) lépten-nyomon kémekkel figyeltetik. Azonban tekintve azt, hogy a lengyel had-
seregnek a vörös bolsevik hadak elleni megsegítéséről van szó, reméli, hogy még az akadé-
koskodó francia kolléga sem fogja hozzájárulását megvonni.

Ezzel a lengyel lőszernek magyar területen való átszállítása körül vállalt szerepem véget
ért.

⁵¹ A lengyel hadsereg Varsónál megállította, majd kiszorította az országból a szovjet-orosz Vörös Hadsereget.

⁵² A csatát a két háború között a lengyel köznyelv visztulai csodaként említette. 1939-ig ritkán a len-
gyel történetírás is használta a kifejezést. Az elnevezés ma újra használatos.

⁵³ CAW I. 303. 4. Oddz. II SG Sygn. 7760. A Bécsi (lengyel) Szállításvezetőség távirata a hadügyi-
minisztérium IV. (anyagi) osztály számára Varsóba, 1920. június 11.

A fenti ténymegállapítást, amely mindazt tartalmazza, ami a lengyeleknek általunk 1920-ban nyújtott lőszerszállítási segéllyel kapcsolatban az én jelenlétemben, s az én közreműködésemmel, az én tudtommal, avagy saját kezdeményezésemre történt, a magyar királyi hadilevéltár használatára szántam, és mivel e jelentésem több helyén az osztályra, illetve annak utasításaira hivatkozom, arra bátorodom a VI/2. osztályt tisztelettel felkérni, hogy az általam felhozott adatokat felülvizsgálva és esetleges igazoló vagy cáfoló megjegyzésekkel ellátva, az egész iratot hozzám visszajuttatni méltóztassék, hogy azt egyéb anyaggal együtt a magyar királyi hadilevéltár főigazgatójának személyesen átnyújtsam.

Kiváló nagyrabecsülésem őszinte kifejezésével

Taróczy Nándor s. k.

M. kir. ny. á. honvéd altábornagy

Budapest, I. ker. Szarvas Gábor út 19.
1938. évi február hó 28-án.

Forrás: HL VKF–1938– 14833/el. vkf. 2. o.

*

A visszaemlékezésben említett eseményekkel kapcsolatos iratok

1.

Stanisław Haller altábornagy vezérkari főnök részletes szolgálati utasítása Prochaska Emil őrnagynak, bécsi lengyel katonai attasénak (itt részlet).

Varsó, 1919. július 8.

A katonai attasék számára készült általános utasításban foglaltakon kívül, őrnagy úr, mint a lengyel állam katonai attaséja Bécsben, kísérje figyelemmel az eseményeket, azok körülményeit és törekedjen rá, hogy a hadsereg főparancsnokságot mindezekről tájékoztatni tudja.

A.) 1. Német-Ausztria kormányának viszonyát Lengyelországhoz általában, míg Lengyelország nyugati határait illetően részletesen.

2. Német-Ausztria viszonyát a volt monarchia utódállamaihoz, különös tekintettel Csehországra, az SHS állam tagjaira és Magyarországra.

3.) Német-Ausztria viszonyát a Német Birodalomhoz, különösen a nagynémet törekvéseket Ausztriában.

4.) Az antant államokat illetően különösen Olaszországra vonatkozóan.

5.) A Lengyelország iránt ellenséges ukrán mesterkedéseket Német-Ausztriában, és a lengyelelles harcban a német-osztrák kormány részéről az ukránoknak eddig nyújtott valószínű támogatást. [...]

B.) Kérem őrnagy urat, küldjön információkat:

a.) A Német-osztrák hadsereg szervezéséről, diszlokációjáról, erkölcsi állapotáról és harcértékéről, különös tekintettel a bolsevik jelenségre és az ellene fogantatott intézkedésekről.

b.) A német-osztrák kormány összetételéről és tevékenységéről.

c.) Értesüléseket a politikai pártokról, összetételükről és hatásukról.

d.) Gazdasági jelentéseket.

C.) Fontos a hadsereg főparancsnokságnak, hogy rendszeres tájékoztatást kapjon a német, a magyar és a cseh hadsereg szervezetéről, ezért tegyen lépéseket őrnagy úr ebben az irányban is.

D.) Szükséges, hogy őrnagy úr kapcsolatot tartson prágai, bukaresti, belgrádi és később budapesti katonai attaséinkkal.

E.) A bolsevik viszonyok létezésének idején Magyarországon, amíg nem lesz ott katonai képviselőnk, kérem, őrnagy úr, amennyire lehetőségében áll, gyűjtsön és küldjön híreket az ottani viszonyokról, különösen a katonaiakról.

Levéltári forrás: CAW I. 303. 4. Oddz. II. SG, sygn.7760. Attache wojskowy RP w Wiedniu. Másolat.

2.

A bécsi magyar hírszerző „S”⁵⁴ csoport jelentése a Vezérkari Főnökség II. a. osztálynak

305/4. sz. beérk. II. a. oszt.

A beadvány száma: 299/S. csop. Wien II. 28.

Szigorúan bizalmas!

Tárgy: Wiener lengyel katonai misszió.

„Plügl”⁵⁵ jelentés (6.sz).

1920.évi február 28-án⁵⁶.

Ikt.szám 299.

Polnische Militärmission in Wien

Die polnische Militärmission in Wien, I. Schwarzenbergplatz Nr. 3., leitet der Militärattaché Emil Baron Prochaska⁵⁷ (Privatadresse: III. Klimschgasse nr. 10.). Er ist zugleich auch der Leiter des Nachrichtendienstes.

Ihm zugeteilt Oberleutnant Ochonski⁵⁸, und Peterschky.⁵⁹ Militärattaché referiert direkt nach Warschau. Im Dienste des majors Prochaska stehen folgende Agenten: Herr Halberstadt (nähere Adresse noch unbekannt), Herr Moritz Weiss, II. Augartenstr. 27, Herr Kertész, I. Morzinplatz (Hotel Metropol) – derzeit in Budapest.

Kurier: Rittm. Wilczek

Aufträge, die die polnische Militärmission in den letzten vier Wochen an die Agenten erteilt hat:

- 1/ Verhandlungen der österr.[eichischen] mit der tschechischen Regierung
- 2/ Verhandlungen der österr.[eichischen] mit jugoslawischen Regierung
- 3/ Verhandlungen der tscheischen mit jugoslawischen Regierung
- 4/ Verhandlungen über die Donauföderation
- 5/ Tätigkeit eines gewissen Herrn Kovács, Dr Franz Jehliczka, Viktor Dvorzak und Michael Kmosko⁶⁰ (Slovake) in Wien.
- 6/ Verhandlungen zwischen Ungarn und den Siebenbürger Rumänen. (Aktion des Bischofs Dr. Glattfelder⁶¹)

⁵⁴ Bécsi magyar hírszerző csoport. Vezetője Pokorni Hermann.

⁵⁵ A „Plügl” szó tintával lefedve, alig olvasható.

⁵⁶ A dátum feletti sor tintával lefedve, olvashatatlan.

⁵⁷ Lásd a 36. sz. jegyzetet.

⁵⁸ Helyesen *Ochoński*, kilétét nem sikerült megállapítani.

⁵⁹ Helyesen *Peterski*, kilétét nem sikerült megállapítani.

⁶⁰ Később éveken át mindhárman a magyar külügyminisztérium titkos szolgálatában voltak Szlovákiában.

⁶¹ Glattfelder Gyula (1874–1943) katolikus egyházi vezető. 1896-ban szentelték pappá, 1911-től csanádi püspök. Trianon után kiállt az erdélyi magyarok nemzetiségi jogai mellett, ezért a román belügyminisztérium nem kívánatos személynek nyilvánította, és kiutasította. 1923-ban Szegedre he-

- 7/ Österr.[eichische] Munitionslieferungen an Tschechien
 8/ Lösung der Donauschiffahrtsfrage.
 9/ Aufstellung geheimer ungarischer Formation in der Skowakei.
 10/ Tätigkeit der ukrainischen Mission in Wien u.zw.: a/ Waffeneinkäufe in Österreich,
 b/ antipolsche Agitation in Wien.
 11/ Verhandlungen zwischen Prag und Sofia (Proff.Schach-Daskalov)
 12/ Ungarische monarchiatische Bewegung
 13/ Ungarische Agitations tätigkeit in Siebenbürgen.
 Die polnische Regierung hat die Aufdeckung der Angelegenheit des in Komárom verschundenen Baruch Reich übernommen.
 Führende polnische Generale: Szeptycki⁶² (Kmdo in Minsk), Rydz-Śmigły,⁶³ Borowitsch,⁶⁴ Listowski,⁶⁵ Zygadłowicz,⁶⁶ Iwaschkiewitsch.⁶⁷

lyezte át székhelyét. 1942-ben kalocsai érseki kinevezést kapott, amit betegsége miatt nem foglalt el, s le is mondott róla.

⁶² Lásd a 41. sz. jegyzetet.

⁶³ Edward Rydz-Śmigły (1886–1941) tábornagy, 1935-től a lengyel hadsereg főparancsnoka. Szépművészeti Akadémiát végzett Krakóban. Bécsben egyéves önkéntes sorkatonai szolgálatot teljesített a 4. Hoch und Deutschmeister ezredben. Zászlósként szerelt le. Tovább szolgálatra kapott felkérést, de nem vállalta. Az első világháború alatt a Lengyel Légiókban különböző parancsnoki tisztségeket töltött be. A szovjet-lengyel háború alatt az Észak-keleti, majd a Középső front parancsnoka, a Wilnoi Hadsereg felügyelője (1921–1935), a hadsereg főfelügyelője (1935–1939). A szeptemberi hadjáratban a lengyel hadsereg főparancsnoka. A kormánnyal együtt Romániába menekült, ahol internálták. Onnan 1940 decemberében megszökött, Magyarországra jött. A Lengyel Életrajzi Lexikon szerint Budapesten a Dr. Pajor által alapított szanatóriumban és gróf Marenzi Károly tábornok özvegyének villájában rejtőzködött Budapesten. Kállay Miklós volt miniszterelnök emlékiratai szerint Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter utasítására helyezték el a Pajor-féle szanatóriumban. Balatonföldváron, Szántódon és Zámárdiban is tartózkodott. 1941. október 25-én indult Budapestről Varsóba, ahová 5 nap múlva érkezett meg. 1941. december 2-án szívroham következtében meghalt, Adam Zawisza álnéven temették el. Részletesebb életrajzát lásd: *Polski Słownik Biograficzny* T. XXXIII. 1991/92; Kryśka-Karski – Żurkowski: *Generalowie*, 19.; Stawiecki: *Słownik biograficzny generalów*, 62–64.

⁶⁴ Elképzelhető, hogy nem kért lengyel állampolgárságot, sőt az is, hogy a szovjet-orosz-lengyel háború után a lengyel hadseregbe sem kérte felvételét, ezért nem szerepel a lengyel tábornokok életrajzi lexikonában. Kiletét nem sikerült megállapítani.

⁶⁵ Antoni Listowski (1865–1927). A cári hadseregben gyalogsági vezérőrnagy. 1918-tól a lengyel hadseregben szolgált. 1919–1920-ban hadművelési egységparancsnok, gyaloghadosztály parancsnok, a Podlaski hadsereg parancsnoka, a wołyni front, a 2. hadsereg, az ukrán front parancsnoka volt, majd rendelkezési állományba került. A minszki szovjet-lengyel fegyverszüneti tárgyalásokon a lengyel delegáció tagja. 1921-től nyugállományban. Kryśka-Karski – Żurkowski: *Generalowie*, 48.o.; Stawiecki: *Słownik biograficzny generalów*, 197–198.

⁶⁶ Zygałowicz Gustaw (1869–1923) császári és királyi vezérőrnagy. 1918. november 28-tól a lengyel hadseregben szolgált. Szatmárnémetiben született kilencgyermekes családban. Édesanyja Lengyel Lujza. Édesapja császári és királyi vezérőrnagy. Lembergben két, Bécsben egy gimnáziumi osztályt végzett. Előbb katonai alreáliskolába járt Kismartonban, majd 1887-ben katonai főreáliskolát végzett Morvaféhertemplomban. A Katonai Akadémia elvégzése után Bécsújhelyen 1890-ben avatták hadnaggyá. A vezérkari iskolát 1905-ben végezte el. 1914-ben ezredes, 1917-ben vezérőrnagy. Az orosz és az olasz fronton harcolt. Kitüntetései 1918-ig: Leopold Rend kardokkal, Vaskoronarend II. és III. o. Ferenc József Érdemrend, Katonai Érdemkereszt kardokkal, Vaskereszt I és II. o., 1918 után: Francia Becsületrend tiszti keresztje, Virtuti Militari V. o., Vitézségi Érdemkereszt. Részt vett a lengyel-szovjet-orosz háborúban. 1919-ben gyaloghadosztály parancsnok, hadsereg parancsnok, a krakkói katonai körzet parancsnoka. 1921-től. A varsói vezérkari iskola parancsnokává is kine-

Die polnische Armee unterhält in Wien, Salzburg und Budapest je eine Waffen- und Munitions-Einkaufszentrale in Wien: Rittm.Wronski; in Salzburg: Ministerialrat Sniedowski.

Zwischen der polnischen und österr.[eichischen] Regierung finden Verhandlungen zwecks Ankauf von Demobilisierungsgütern (Waffen, Munition, Autos, etc., Herresausrüstungsgegenstände) statt. Verhandlungen mit Blaumau, Wöllersdorf und dem Munit. Depot am grossen Mittel bereits im Zuge. Das Staatsamt f.Handel und Gewerbe, dem die Munitionswerke unterstehen, hat seine prinzipielle Einwilligung erteilt. Die St. Aemter des Aesern und Finanzen sind ebenfalls in Kenntnis.

Gegen 15. II. haben die Polen in der Umgebung von Dwinsk⁶⁸ und die Podolien eine beträchtliche Menge schwerer Artillerie konzentriert.

Levéltári jelzet: HL VKF-II. csop. ált. 1920-305/4/II.-a. Eredet irat.

3.

Német vélemény a lengyel-orosz helyzetről.

Magyar Királyi Vezérkar Főnöke

20276. szám.

vk. ny. h.-1920.

Lengyel-orosz események.

Szigorúan bizalmas!

Honvédelmi Miniszter

(Eln.C.osztály)

Budapest, 1920. évi augusztus hó 6-án.

Berlini megbízottunk⁶⁹ f. hó 4-ről a következőket jelenti:

„Német körök a helyzetet következőleg ítélik meg: Lengyelország elveszettnek tekinthető, német kormány minden eszközzel a keleti fronton a vörös hadsereg esetleges előrevonulását megakadályozni szándékozik. Magyarországnak arra kell szorítkozni, hogy a Vörös Hadsereg egy esetleges támadását megghiúsítsa. Lengyelország egyenes támogatását felesleges áldozatnak tekintik. Németországban erős vörös szervezet, melyet remélnék féken tartani.”

vezték, ám mivel csak az iskola igazgatási és fegyelmi ügyei tartoztak hozzá – a többi francia tisztek hatásköre volt –, 1922-ben visszahívását kérte. Utolsó beosztása a VIII. hadtestparancsnokság vezetése volt Toruńban. Váratlanul hunyt el, szívroham következtében. Felesége Lengyel Olga. Egy fia és négy lánya született. A rokonok Budapesten és Szatmárnémetiben élnek. Kryśka-Karski – Żurkowski: *Generałowie*, 48.; Stawiecki: *Słownik biograficzny generałów*, 370–371. Bielski, Mieczysław: *gen.dyw.Gustaw Zygmuntowicz 1869–1923*. Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej. London, 1991. nr.139. Közös hadseregbeli szolgálatát 1907-ig lásd KA, Qualifikations-Listen Zygmuntowicz, Gustaw Ritter von.

⁶⁷ Iwaszkiewicz-Rudoszanski Wacław (1871–1922). Az orosz cári hadseregben vezérőrnagy, majd 1918-tól a lengyel hadseregben szolgált. 1918–1919-ben a kielcei katonai körzet parancsnoka, a lengyel-szovjet-orosz háborúban a lengyelek oldalán harcoló 1. litván-fehérorosz hadosztály megszervezője, frontparancsnok, hadműveleti egységparancsnok, hadseregparancsnok. Vezérezredes 1919-ben, 1921-től nyugállományban. Kryśka-Karski – Żurkowski: *Generałowie*, 24.; Stawiecki: *Słownik biograficzny generałów*, 142–143.

⁶⁸ Város Lettországban. Németül Dünaburg, lettül Daugavpils, lengyelül Dźwińsk.

⁶⁹ Abele Ferenc vezérkari ezredes 1919 októberétől 1925 júliusáig volt Berlinben. Előbb katonai meghatalmazott, majd katonai szakelőadó.

Kapják: kormányzó Katonai Irodája, Honv. Miniszter, Honv. Minisz- térium. Elnöki D osztály és a Vezérkari Főnökség hadműveleti irodája.

Levéltári jelzet: HL HM. Eln. –1920–103339. Eredeti másolat. 1920. VIII. 9.

4.

A bécsi lengyel katonai attasé⁷⁰ jelentése a vezérkari főnökségnek

A lengyel hadsereg főparancsnoksága

(Vezérkari Főnökség)

2. oszt.- számjel szekció.

A számjeltávirat száma: 11855/II. 1613/T2.

Varsó, 1919. szeptember 29.

A katonai attasé jelenti Bécsből.

F. hó 17-én francia tiszt parancsnoksága alatt elment egy szállítmány fegyverzet (26 vagon), Krakóba. Hulleinban a csehek feltartóztatták és csak két nap múlva Hallier tábornok intervenciójára Prágában engedték tovább.

Az olasz „Polonia” szállítmány f. hó 22-én elment (7. és 36.sz.), amelyhez hozzá csatol- tak 23 vagon fegyverzetet.

Ezt a szállítmányt is feltartóztatták a csehek Hulleinban és Prágába irányították. Az olasz misszió és a cseh követség segítséget ígért. Kérem, határozottan tiltakozzanak Prágá- ban, mert a további lőszerszállítmányok ilyen helyzetben lehetetlenek.

Levéltári jelzet: The Pilsudski Institute (IJP), New York. Archiwum Ogólne. Archiwum gen.Tadeusza Rozwadowskiego.T. 1. t. 1. nr. 62. Nyomtatásban: Cisek Janusz- Śasiedzi wobec wojny 1920 roku. Lon- don, 1990. 263. o.

5.

A hadügyminisztérium (IV) hadfelszerelési osztályának (Varsó) számjeltávirata a budapesti lengyel katonai attaséhoz.⁷¹

273. sz.

1920. márc. 15.

Lépéseket kell tenni a román kormánytól, hogy engedélyezze 500 tonna szén szállítását a MÁV részére, ami a lengyel szállítmányok elindításához szükséges. Az eredményről számjeltáviratban jelentsen.

Levéltári jelzet: CAW I. 301. 1. Gabinet Ministra Spraw Wojskowych, Biuro prezydialne, Referat szyfowy. 1920–1921. Sygn. 465. Gépirati másodpéldány.

⁷⁰ Lásd a 34. sz. jegyzetet.

⁷¹ Az első magyarországi nem hivatalos lengyel katonai képviselőt 1918. november elején állították fel „A Lengyel Hadsereg Gyűjtőállomás Parancsnoksága” néven, a VII. kerületben, a Thököly út 3. sz. épületben, Tobaczynski őrnagy parancsnoksága alatt. CAW SG Oddz. II. Sygn. 7760. Őt követte 1919. január elején Jerzy Potocki huszárszázados, mint a lengyel állam budapesti delegátusa mel- letti katonai megbízott. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. Attache wojskowy RP w Wiedniu 1919–1921. 1919. március-én Wielopolski Alfréd huszárszázadost nevezték ki katonai attasévá. CAW NDWP I. 301. 8. Sygn. 571. Biuro prasowe. A Tanácsköztársaság létrejöttékor Bécsbe menekült. 1919. októ- ber 27-én a lengyel állam katonai attaséja minőségben kapott újra kinevezést. Működését 1919. november 13-án kezdte meg. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. Attache wojskowy RP w Budapeszcie 1919–1921. Sygn. 7164.

6.

A bécsi lengyel katonai attasé 89. sz. számjeltávirata a hadsereg főparancsnokság 2. osztályának

Bécs, 1920. ápr. 20.

A hirtenbergi karabélylőszer gyár és az ottani tartalékok teljesen elégték. A tűzvészt úgy tűnik, az osztrák kommunisták idézték elő, hogy így segítsenek Szovjet-Oroszországnak. A lőszergyártás és a szállítás jelenleg lehetetlen. A „lövedéket” gyártó gépek szintén elégték. A gyár vezetősége reméli, hogy ezeket a gépeket újból megvásárolja. Táviratomról értesítsék a Hadügyminisztérium IV. főosztályát.

Levéltári jelzet: CAW I. 303. 4. Oddz. II. SG. Attache wojskowy RP w Wiedniu 1919–1921. Sygn. 7752. Megfejtés utáni kézirat.

7.

A hadügyminisztérium IV (hadfelszerelési) osztály vezetője, Niesiolowski ezredes számjeltávirata a lengyel likvidációs bizottság elnökéhez, Pöschek ezredeshez Bécsben.

A számjel irodába érkezett: 1920. ápr. 26. 10⁰⁰

Azonnal egyezzen meg a Hirtenbergpatronenfabrik A.G. Wien, és Wiener Neustadt képviselőjével, Mandllal 5 millió Mannlicher lőszer megvásárlásáról, a legalacsonyabb áron, szállítás haladéktalanul, végső soron elfogadhatja a valós árat. Az eredményről azonnal számjeltáviratban jelentsen.

Levéltári jelzet: CAW Gabinet Ministra Spraw Wojskowych, Biuro prezydialny, referat szyfrowy, 1920–1921. Sygn. 462. Gépirati másodpéldány.

8.

A bécsi lengyel katonai attasé⁷² jelentése a lengyel-bolsevik háborúval kapcsolatos kommunista elemek álláspontjáról Ausztriában. (itt részlet)

Lengyel Követség Bécsben
Katonai attasé
Kommunista ügyek.

Bécs 1920. ápr. 30.
9. sz. jelentés.

Az itteni kommunista elemek szoros kapcsolatban vannak Szovjet-Oroszország itt tartózkodó delegátusaival. Ahogy hallottam, Európában Bécsset választják a kommunista propaganda elnökségének központjává.

Minden jel arra utal, hogy a hirtenbergi lőszergyárban történt tüzet majdnem biztosan az itteni kommunisták tettének kell tartani, amit azért követtek el, hogy a szovjet elleni háborúban Lengyelország számára megakadályozzák a szállítást, ami a két ország kommunistáinak szoros kapcsolatára utal.

Bécsújhely és környékének munkásköreiben olyan hangokat hallani, hogy minden egyes lőszergyárat, amely Lengyelországnak továbbra is hadianyagot fog szállítani, rövidesen felgyújtják.

A tulajdonosok már most számolnak e hangokkal, és félnek áruikat nyilvánosan ajánlani. A további ügyletek létrehozásának egyetlen módját kizárólag közvetítőkön keresztül látják, mert így nem kerülne napvilágra az ország neve, ahová exportálnak.

⁷² Lásd a 3. sz. jegyzetet.

Levéltári jelzet: Józef Pilsudski Institute, New York. Archiwum Ogólne. Adjutantura Generalna Naczelnego Włóda. T. 49. Sygn. 2. Nyomtatásban: Cisek Janusz - Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. London, 1990. 152. o.

9.

Kazimierz Sosnkowski altábornagy hadügyminiszterhelyettes számjeltávirata a lengyel katonai fegyverzetet vásárló bizottságnak Párizsban.

A szöveg a számjelirodába érkezett: 1920. ápr. 22. 15⁴⁵

A hirtenbergi lőszergyárban történt tüzeset miatt a lőszerszállítás Ausztriából szünetel. Stop. Lépéseket kell tenni Mannlicher lőszer leggyorsabb szállítására Franciaországból és egyéb karabélylőszer szállítására Angliából. Stop. Mannlicher lőszer szállítása érdekében hasznos lenne kapcsolatba lépni újra Garibaldiival. A szükséges mennyiség 40–50 millió darab. Stop.

Levéltári jelzet: CAW I. 300. 1. Gabinet Ministra Spraw Wojskowych. Biuro prezydialne, Referat szyfrowy. 1920–1921. Sygn. 462. Gépirati másodpéldány.

10.

A lengyel kormány hadfelszerelést vásárló katonai bizottsága bécsi csoportjának számjeltávirata a hadügyminisztérium IV /hadfelszerelési/ főosztályának Varsóba

259/T. sz. számjeltávirat

G. K. Z. Rz.

Bécs, Canovagasse nr.5.

1920. VIII. 20.

Az L/2376.T.A. 1920. aug.15-én kelt számjeltáviratra:

Az osztrák kormány a bejelentett semlegesség következtében formálisan megtiltotta ugyan a fegyver- és hadfelszerelés kiszállítását [az országból], de valójában nem támaszt nehézségeket. A lőszer és fegyver kiszállításában a nehézségeket a Munkástanácsok okozzák, a kormány csak azután [lép fel], miután hivatalos jelentést kap [a tervezett vagy folyamatban lévő kiszállításról].

Minden más a hadsereg számára fontos cikk szállítása bárminemű nehézség nélkül lehetséges. Augusztus 10-től 17-ig 34 vagon küldtünk, ebben: hidakat, egészségügyi felszerelést, tölténytáskát, gyalogsági ásókat, hüvelyeket, fehérneműt, távíró és rádió felszerelést, takarókat, mellényeket. Ezeket a Wawel magánszállítmányozási cég saját küldeményeként szállította megrendelői címére.

A Munkástanácsok a lőszergyárak körzetében található vasútállomásokra kiküldték bizalmijaikat, akik figyelik a gyárakból kimenő szállítmányokat. A magánszemély megkapta a küldeményt. Két részre bontja és így küldi a szállítmányokat Magyarországra és az SHS Királyságba.⁷³ Budapesten egyesítik a szerelvényt és így megy Lengyelországba.

Levéltári forrás: CAW I. 303. 4. Oddz. II. SG. Attache wojskowy RP w Wied- niu. 1919–1921. Sygn. 7760. Eredeti gépirat.

⁷³ Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, 1929-től Jugoszláv Királyság.

11.

A budapesti lengyel katonai attasé átirata a hadsereg főparancsnokság 2. osztályának.

161. At. 1920. sz.

Budapest, 1920. jún. 22.

Az alábbiakban másolatban mellékelem az itteni Honvédelmi Minisztériumtól kapott értesítést:

M. kir. Honvédelmi Minisztérium

Elnöki D osztály

880. eln. D. bk. 1920.

An der Militär Attache der Poln.[ischen] Rep.[ublik]

In Budapest

Budapest, den 22. Juni 1920.

In Berücksichtigung den Deutsch-Oesterreichischen Boykotts, hat der ungarische Minister-rat die ungarische Grenze gegen Deutsch-Oesterreich vollkommen abgesperrt. Übertreten der Grenze ist für jedermann untersagt.

Eine Ausnahme bilden:

Mitglieder anerkannter und ausserordentlicher Vertretungen, und der Missionen ausländischer Staaten und deren Angehörige, die mit offiziellem Auftrag reisen, in dem Falle, wenn der könig.[liche] ung.[arische] Minister des Äusseren auf ihren diplomatischen Pässen die Grenzübertretung mit Berufung auf No. 2108 res. des kön.[iglichen] ung.[arischen] Ministers des Inneren separat bewilligt hat.

Diese Clausel wird die Aufschrift „Diplomatisches Visum“ Fragen.

Zur Einreise derselben Personen von Deutsch-Oesterreich nach Ungarn wird dieses Visum nicht benötigt.

Die obige Verführung tritt in der Nacht vom 21 auf 22 Juni in Kraft.

Ich erlaube mir im Folge der Dringlichkeit der Sache Ihnen Herr Rittmeister des im kurzen Wege mit zu teilen.

Im Auftrages des Ministers

Ottrubay oberstleutnant

Levéltári jelzet: CAW I. 303. 4. Oddz. II. SG. Attache RP w Budapeszcie 1919–1921. Sygn. 7164. Eredeti gépirati másodpéldány, s. k. aláírással.

12.

A Vezérkari Főnökség 2. osztály helyettes vezetője levele Taróczy Nándor magyar királyi altábornagyhoz

M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke

2. osztály

14.833/el.n.szám

2. vkf. oszt. - 1938

Nagyméltóságú

Taróczy Nándor úrnak

m. kir. ny. á. honvéd altábornagy

Budapest

Szarvas Gábor út 19. sz.

Budapest, 1938. évi március hó 18-án.

Van szerencsém nagyméltóságodat értesíteni, hogy a HM.VI/2 osztály jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy a kívánt adatok felülvizsgálatát megejtse és ezért kérem Nagyméltóságodat, hogy az iratokat a magyar királyi hadilevéltárnak megküldeni szíveskedjék.

Az esetben, ha a magyar királyi hadilevéltárnak esetleg szüksége volna az egyes adatok felülvizsgálatára, és ezt a HM. VI/2.osztálytól kéri, úgy azokat említett hivatalnak annak idején meg fogja küldeni az osztály.

1. db. melléklet.

2. vkf. osztály vezetője h.

(olvashatatlan aláírás)

Levéltári jelzet: HL VKF 2. oszt. eln.-1938/14833. Taróczy altábornagy által készített másolat. Az irat melléklete a visszaemlékezés.

Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta VARGA E. LÁSZLÓ

„Magyarország akkoriban érdekes országnak számított”

Beszélgetés Holger Fischerrel

Holger Fischer a hamburgi egyetem Hungarológiai Központjának nyugalomba vonult vezetője, az egyetem alelnöke, az 1980-as évek eleje óta a Magyar Hungarológiai Társaság tagja, sok évig a Társaság Választmányi Bizottságának tagja és alelnöke. Legfontosabb monográfiái: Oszkár Jászi und Mihály Károlyi (1978), Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn (1982), Die nichtagrare Nebenbetriebstätigkeit der landwirtschaftlichen Großbetriebe (1989), Eine kleine Geschichte Ungarns (1999), Die Ungarische Revolution (társszerzővel, 2006), Deutsch-ungarische Wissenschaftsbeziehungen (3 Bde 1995, 1999, 2005, szerk.).

Melyek voltak személyes életútjának a legfontosabb tényezői történezzé válása során?

Az életem nagyon is egyszerű: Hamburg, azaz egy nagyváros közelében nőttem fel, de egy körülbelül kétezer lakosú kis községben, ahol édesapám kishivatalnok volt egy börtönben. Általános iskolába is ott jártam, mégpedig egy osztatlan iskolába, ahol egy osztályteremben több évfolyam is együtt tanult. 1958-ban felvételi vizsga letétele után a nagyon tradicionális irányvonalú helyi gimnáziumba kerültem, s 1966-ban érettségiztem. Akkoriban inkább a természettudományok felé orientálódtam, a matematika és fizika voltak a fő tárgyait. Még a szülőfalumban találkoztam egy olyan jelenséggel, amit egyáltalán nem értettem. Abban a börtönben ugyanis, ahol az apám dolgozott, az 1930-as években egészen a második világháború végéig koncentrációs tábor működött, követ fejtettek ott a rabok. Ez összesen vagy fél kilométerre esett attól, ahol laktunk, de abszolút tabu téma volt ez, senki sem beszélt róla. Csak az ötvenes évek végén vagy a hatvanas évek elején emelték ott az első kis emlékművet. Az érettségi után először katonai szolgálatot teljesítettem, majd 1968-ban a nyári szemeszterben kezdtem meg tanulmányaimat a hamburgi egyetemen. Ez az időszak a diákmozgalmak vagy inkább a diáklázadás tetőpontját jelentette. Így volt ez Hamburgban is, amely igen nyugtalan hely volt akkoriban, a szemináriumokon állandó vita zajlott a marxizmus-leninizmusról, erős volt a maoizmus befolyása, demonstrációk és ellendemonstrációk váltották egymást. Manapság nem is nagyon lehet elképzelni, hogyan kellett rendőrségi védelem alatt írunk zárthelyi dolgozatot, mivel más diákok meg akarták azt akadályozni és így tovább. Történelmet és földrajzot tanultam, középiskolai tanári diplomát szereztem.

A magyar nyelv, kultúra és történelem iránti érdeklődés milyen hatásoknak tulajdonítható?

Egyetemi tanulmányaim idején kerültem először kapcsolatba Magyarországgal, a fivéremmel körutazást tettünk Magyarországon és Romániában 1968-ban, aztán egy évvel később ezt megismételtük. S velem is az történt, ami sok fiatallal: találkoztam egy magyar lánnyal. Akkoriban véletlenül megtudtam, hogy Hamburgban az egyetemen működik egy finnugrisztikai szeminárium, s gondoltam, elkezdek magyarul tanulni, az érdekes lehet. A szemináriumot 1959 táján hozták létre, az első professzor az ötvenhatos emigráns Décsy

Gyula volt, aki még Magyarországon tanult szlavisztikát és finnugrisztikát, majd az 1956-os forradalom leverése után távozott Németországba. Göttingenben habilitált, s ezt követően került Hamburgba. Dolgozott ott egy magyar nyelvi lektor is, az eredetileg magyarországi német Hans Thurn, aki nagyon érdekes személyiség volt. „Hátizsák-gyermek”-ként (*Rucksackkind*) jellemezte magát, mivel apja a k. u. k. hadsereg tisztjeként a Monarchia számos pontján szolgált, s vitte magával a családját. Thurn így azután anyanyelvi szinten beszélt a tényleges német anyanyelve mellett magyarul és szerb-horvátul is. Iskoláit még a két világháború között végezte, tolmácsként működött a második világháború alatt Magyarországon és Jugoszláviában, majd a háború után letartóztatták Jugoszláviában, s néhány évet börtönben töltött. Ezután került Németországba. Intenzíven érdeklődött az irodalom iránt, maga is aktívan művelte azt, sokat írt és fordított. Ő ültette át például Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regényét német nyelvre, ahogy Madách Imre *Az ember tragédiája* is. Közben, ahogy említettem, nagyon érdekes személyiség volt, a tudása mintha megállt volna az 1930-as évek második felénél. De a kurzusai nagyon jó hangulatúak voltak, legfeljebb ketten-hárman jártunk hozzá (akkoriban évfolyamonként két, esetleg három hallgató tanult magyarul), szivarral, egy-egy pohár borral kínált bennünket. Be kell azonban vallanom, hogy nem egy szemeszterben az első néhány óra után kimaradtam a kurzusokról...

A magyar nyelvtudásomat illetően a legfontosabb az volt, hogy 1970-ben egy ösztöndíjnak köszönhetően a Debreceni Nyári Egyetemre jöttem nyelvet tanulni, s ott sok embert megismertem, például az NDK-ból, Olaszországból, Csehszlovákiából, köztük a későbbi feleségemet is. A kurzus után is sokakkal leveleztünk.

Amikor azután egy kicsit már tudtam magyarul, szerencsém volt az egyetemen azzal, hogy ott specializációként Délkelet-Európa történetének oktatása is folyt egy akkor viszonylag fiatal professzornak, Klaus-Detlev Grothusennek köszönhetően, aki progresszív, új szellemet képviselt. Az ő szemináriumát kezdtem látogatni, s kis magyar tudásom már lehetővé tette, hogy magyar nyelvű forrásokat vagy szakirodalmat is felhasználjak – persze még csak nagyon minimális szinten. Ráadásul a földrajzos területen is volt egy professzor, aki Kelet-Európa földrajzával foglalkozott. Nagyon jó kombinációt jelentett ez számomra, így a magyar nyelvtanulást nemcsak szórakozásnak tekinthettem, hanem hasznosíthattam is. Az egyetemi feladataimat, mondjuk, a házidolgozat témákat magyar történelemből választottam, például a magyarországi nemzetiségi kérdést vagy a földreform problémáját. Azután a DAAD ösztöndíjával 1971 őszétől 1972 nyaráig Budapesten tanultam az ELTE-n (itt még Andics Erzsébetet is hallgathattam akkoriban, ami igen sajátos élmény volt).

Az élet sajátos fintora, hogy a budapesti első hónap után szakítottunk a magyar barátnőmmel (bár baráti viszonyban maradtunk), ugyanakkor megszerettem a magyar nyelvet. Ezekben a hónapokban mind történelemből, mind földrajzból látogattam kurzusokat, emellett magyarul tanultam, anyagot gyűjtöttem a szakdolgozatomhoz. Érezni lehetett ez időben, az 1968-as gazdasági reform nyomán Magyarországon egyfajta nyitás szelét, az „odaátról” érkezett ember ráadásul egzotikusnak számított. Ekkoriban vált viszont intenzívvé az akkor Pozsonyban élő későbbi feleségemmel a kapcsolat. Pozsony csak 200 km Budapesttől, de ez akkor nagyon messze volt, s nem volt egyszerű az odautazás. Minden egyes alkalommal el kellett mennem a Kulturális Kapcsolatok Intézetébe, hogy ott egy utazási megbízást járjak ki, utána vízumért folyamodni a csehszlovák nagykövetségen, majd végre utazhattam Komarnon keresztül. De Pozsonyban persze jelentkezni kellett a rendőrségen, és így tovább. Az 1968-as csehszlovák felkelés leverése után világosan lehetett érezni a különbséget a magyarországi nyitás és a csehszlovák viszonyok között. A határőrizet például sokkal szigorúbb volt a magyar–csehszlovák határon, mint Magyarország és Ausztria között. A feleségem igazi „csehszlovák”, magyarul azért tanult, mert levéltár sza-

kos volt a pozsonyi egyetemen. Csak házasság útján költözhetett ki Németországba. Így azután gyors elhatározásra jutottunk, s mire véget ért a magyarországi ösztöndíj, már össze is házasodtunk. Ez volt az egyetlen lehetőség arra, hogy együtt legyünk.

Az egyetem elvégzése után milyen tényezők formálták történelmi pályafutását?

Az államvizsga után három lehetséges út kínálkozott: vagy kutatói ösztöndíjat pályázni, esetleg München közelében politikai tanácsadóként munkát vállalni, illetve középiskolai tanárnak állni, amihez azonban akkoriban már nem volt kedvem, az egyetem mellett ugyanis valamennyit már tanítottam korábbi gimnáziumomban. Némi habozás után egy negyedik lehetőséget ragadtam meg: az egyetemi tudományos adminisztrációban helyezkedtem el. Ez viszonylag jó fizetést ígért – s akkoriban már a feleségem is Hamburgba költözött –, amellet kutatónapokra is számíthattam, tehát ez a tudomány művelésének útját sem zárta el. A mai napig nem bántam meg, hogy ezt választottam. A földtudományi (*Geowissenschaft*) karon a dékán jobbkezeként dolgoztam, a tudományos tevékenységgel kapcsolatos ügyek tartoztak hozzám: a kari döntéshozó szerv tanácskozásainak előkészítése, tudományos kirándulások megtervezése, de a tanügyi reformok is. 1981-ban azután az egyetemen belül munkahelyet váltottam: az egyetem egyik alelnökének személyi titkára lettem, ilyen minőségemben a két-vente cserélődő poszton igen sok vezetővel dolgoztam együtt egészen 1988-ig.

Szerencsém volt, mivel a hivatali munka mellett meg tudtam írni történelmi doktori disszertációm a magyarországi nemzetiségi kérdésről, illetve Károlyi Mihály és Jászi Oszkár nemzetiségi politikájáról 1918–1919-ben, Grothusen vezetésével. A dolgozat másik opponense Ekkehard Völkl volt, aki később a regensburgi egyetem professzora lett. Grothusen igen elismert szakember volt az 1970–1980-as években, s fontos szerepet játszott a németországi Délkelet-Európa-kutatásokban. 1978-ban védtem meg végül disszertációm. Ezt követően is párhuzamosan végeztem hivatali és tudományos teendőimet, bár az egyetemi szintű adminisztráció már kevesebb időt hagyott a kutatásra, de ha azt az ember hobbiként fogja fel, mégis lehet eredményeket elérni.

A doktorálást követően újabb témába kezdtem, amit a mai napig nem zártam még le. Mindig is kerestem kettős érdeklődésem, a történelmi és földrajzi irányultság kombinálásának lehetséges útjait. Ha egy-két évre inkább a földrajz került nálam előtérbe, utána megfordult a helyzet, vagy mindkettő együtt játszott szerepet a kutatásaimban, s ez így van a mai napig is. De persze nem lehet mindkét területet egyforma részletességgel és intenzitással művelni. Ha azonban egy kisebb földrajzi területre, például Magyarországra specializálódik az ember, lehetővé válik a részletekbe menő vizsgálat a szélesebb perspektíva megőrzése mellett, s az is, hogy több tudományterület eredményeit integráljuk tágabb kulturtudományi nézőpont jegyében, több problémakörben és módszertanban otthonosan mozgjunk – ne egyetlen szűk, kis témával foglalkozzunk csupán. Ez azonban – legalábbis Németországban biztosan – azzal a hátránnyal jár, hogy a tudományos előremenetel nem lehet olyan látványos, a professzori stb. helyekre ugyanis elsősorban specializált szakemberek jöhetnek számításba.

Ilyen célkitűzések jegyében én négy tágabb problémakörrel foglalkoztam pályafutásom során: először a már említett nemzetiségpolitikai kérdésekkel, majd egy a szocialista országokra kiterjedő nagyobb kutatási projekt („A történetírás és politika kapcsolatrendszere Kelet-Európában”, Günther Stökl vezetésével) részeként a politika és a történettudomány közötti kölcsönhatással Magyarországon a két világháború közötti periódusban, illetve a szocializmus időszakában. Ez alapvetően historiográfiai jellegű kutatás volt, mely az 1970-es évek végéig terjesztette ki a kutatás időhatárát, az intézményi, illetve a módszertani kérdéseket egyaránt tárgyalva. Akkoriban igen gyakran jöttem Magyarországra kutatni, a

négy-öt hetes szabadságomból két-három hetet itt töltöttem, ami arra elegendő volt, hogy mikrofilm vagy xerox másolatok formájában összegyűjtssem a forrásokat. Főként a párt-szervek, illetve a Magyar Tudományos Akadémia idevonatkozó hivatali irataira támaszkodtam, amelyek sok fontos dolgot elárultak, de az „igazi élet” hiányzott belőlük. Végig kellett gondolnom, hogy a hivatali iratokból világos, a történelemnek kiszignált ideológiai funkció tulajdonképpen milyen formában érvényesült a mindennapi életben. Így jutottam el a tankönyvekig. A tankönyvek, iskolai és egyetemi tankönyvek vizsgálatán keresztül feltárult, hogy a politika milyen szerepet szánt a történettudománynak. Mindazonáltal például az egyetemi tankönyvek azt mutatták, hogy az ideológiai koncepciók gyakran csak a felszínen maradtak, szinte kötelező gyakorlatok voltak, így nemigen tudtak nagy hatást gyakorolni a történeti koncepciókra.

Egy másik kutatási témám volt, amelyet bizonyos értelemben még ma is nagyon izgalmasnak találok (kár, hogy a rendszerváltás magát a kutatási témát egy csapásra beszippantotta), a Magyarországra speciálisan jellemző, egyedi jelenség, a magyarországi termelősövetkezetek úgynevezett melléküzemágainak vizsgálata volt., Az 1968-as gazdasági reform tette lehetővé azt, hogy a téveszek a mezőgazdasági alaptervekenység mellett melléküzemágakat hozzanak létre. A kedvezőtlenebb mezőgazdasági adottságú területeken működő téveszek segítése mellett ez a falvak fejlesztésének általánosabb célját is szolgálta, például az iparosítást a könnyűipari tevékenységeknek a megjelenésével a vidéken vagy a nők alkalmazásával. Gazdasági szempontból a melléküzemágak egy része igen sikeres volt, az is előfordulhatott, hogy egy termelősövetkezet bevételeinek csupán néhány százaléka származott a mezőgazdasági alaptervekenységből. Példaként említhetem az ország akkori egyetlen tapétagyárát Keszthelyen, amit egy tévesz üzemeltetett, vagy a paksi atomerőművel kapcsolatban álló termelősövetkezetet. Igazi szívügyemmé, kedvencemmé vált ez a téma akkoriban. Kifejezetten szimptomatikusnak találtam e kérdéskört az akkori magyarországi politikai rendszerre, hiszen a melléküzemágak működése alapvetően kapitalista elvek alapján történt, egyfajta piacgazdasági tapasztalatokkal ellátva az embereket. Írtam azután még sok témáról, például a magyarországi környezetvédelemről, a regionális tervezésről – az 1980-as években talán inkább a földrajztudományi témák álltak az érdeklődésem előterében.

Pályafutása szorosan összefonódott a németországi hungarológiai kutatások történetével. Miért lehet érdekes Németországban Közép-Európáról, illetve ezen belül Magyarországról történetéről írni?

1988-ban a finnugrisztikai szemináriumon belül létrehoztunk egy Hungarológiai Központot (*Zentrum für Hungarologie*), melynek a vezetője lettem, feladva korábbi hivatali posztomat az egyetemi igazgatásban. Korábban is oktattam a szemináriumban megbízott előadóként, szemeszterenként egy-két kurzust tartottam igen különböző témákban, melyek egyáltalán nem tartoztak a filológiai stúdiumokhoz. A hallgatók ugyanis a legkülönbözőbb szakokról toborzódnak, nyelvet akarnak tanulni, legalábbis alapfokon, de nem akarnak túl sokat nyelvészettel foglalkozni, netalántán finnugrisztikai szakemberek lenni, inkább egy kicsit ismerkedni akarnak a magyar kultúrával. Így volt ez akkoriban is, önmagában a finn-ugor nyelvészet nem volt vonzó a hallgatók számára, egyébként is csak egy kis intézet volt, összesen egy professzorból, egy magyar és egy finn lektorból és jómagamból mint tudományos főmunkatársból állt. Magyarország irányában viszont igen intenzív volt az érdeklődés. Magyarország akkoriban érdekes országnak számított: egzotikusnak a sajátos nyelv folytán és a szocialista táboron belül „a” kivételnek. Természetesen szerepet játszottak ebben az 1956-os emigránsok gyermekei is, a második generáció, akik akkor már az egyetemeken tanultak.

Az intézet létrehozásához támogatás érkezett Magyarországról is, mivel az akkori kultuszminiszter, az irodalomtörténész Köpeczi Béla koncepciója az volt, hogy a nyugati országokban interdiszciplináris magyar intézeteket kell létrehozni valamely egyetemen. Akkoriban egy sor hasonló intézet jött létre, például Bécsben, Párizsban, Rómában (Sárközi Péter, a római egyetem tanárának támogatásával), majd valamivel később Finnországban, Jyväskyläben. Ebbe a sorba illeszkedett a hamburgi központ létrehozása. A magyar államtól elsősorban könyv- és folyóirat-szállítmányok formájában kaptunk pénzügyi támogatást. Tudománypolitikai szempontból mindenképpen az 1980-as évek vége, 1990-es évek eleje jelentette az igazi virágkört a hungarológiai intézetek számára. A megindult folyamatot persze a politikai rendszerváltás is tovább erősítette. Az embereket érdekelte, mi is történt Magyarországon.

Az 1990-es évek második felétől azután egyrészt lanyhult az érdeklődés Németországban, mivel Magyarország mint az Európai Unió normál tagja megszűnt egzotikus lenni a németek számára, illetve más országok érdekesebbek lettek, a finnugor kultúrkörön belül például Finnország (mint olyan, kulturális tekintetben is érdekes csodaország, amely saját erejéből a modern technika élvonalába került) vagy Észtország (és általában véve a Baltikum). Míg a hungarológia aranykorában a finnugrisztikai szeminárium hallgatóinak körülbelül 60%-a Magyarország, 30% pedig Finnország iránt érdeklődött, s a maradék megoszlott a kisebb finnugor kultúrák között, addig manapság ez teljesen megfordult: a diákok 60–70%-a Finn- és Észtország felé fordul. S a hungarológiát tanulók többsége is vagy magyar, aki Hamburgban folytat kutatásokat, vagy magyar felmenőkkel rendelkezik. Másfelől csökkent a magyar részről érkező pénzügyi támogatás is, ami természetesen problémákat okozott és okoz, s nemigen tudunk továbblépni azokon. Megoldatlan probléma például napjainkig a magyar lektor, aki a hamburgi egyetem alkalmazottja, tevékenységének szellemi és anyagi támogatása a magyarországi háttérintézményrendszer által valósul meg; a helyzet általában véve azonban egyre csak romlik, e tekintetben csalódott vagyok. Jelenleg a hungarológia igen nehéz helyzetben van Németországban, a nehézségek egyáltalán nem csak Hamburgra jellemzők. Korábban is meghatározta a helyzetet az, hogy a kultúrpolitika az egyes tartományok kormányainak hatáskörébe tartozik, egy-egy egyetem vagy tartományi kormányzat önmaga dönthet arról, milyen intézeteket hoz létre, illetve támogat, nem létezik központi tervezés vagy irányítás. Összesen öt hungarológiai jellegű intézet működik Németországban: Hamburgban, Göttingenben és Münchenben egy finnugrisztikai intézet keretében, Berlinben a Humboldt Egyetemen önálló szakként, a legújabb a regensburgi egyetemen a Kelet- és Délkelet-Európa Kutatóintézetben létrehozott. Mindegyik intézet nagyon kicsi. Így aztán, miközben meglepően sokan foglalkoznak magyar történeti témákkal vagy azokkal is, az egész rendszer szétaprozódott, az intézményrendszert és a kutatott témákat illetően is, nincs kellő kisugárzása. A németországi tudományfinanszírozási rendszernek köszönhetően tehát nem sikerült egyetlen kiemelt hungarológiai központot létrehozni – valójában az öt helyett legfeljebb kettőre lenne szükség, azokat jobban lehetne finanszírozni, két-három professzori hellyel ellátni és így tovább. Pillanatnyilag inkább peszsimista vagyok e tekintetben.

Ráadásul az a benyomásom, hogy azokat az eredményeket, amelyekre a németországi hungarológiával foglalkozók jutottak, a magyarországi szakemberek ismerik ugyan, de nem hasznosítják. Ennek okát nem tudom pontosan megmondani, de egy magyar nyelven született tudományos műben leginkább magyar nyelvű szakirodalomra szokás hivatkozni. Miközben, úgy vélem, a németországi kutatók intenzív figyelemmel kísérik, milyen kutatások folynak Magyarországon, ez fordított irányban nem működik.

Már az 1990-es évekhez kötődik negyedik nagy kutatási témája, a német–magyar tudományos kulturális kapcsolatok, ahogy a megjelent kötetek nevezik, „kulturtranszfer” története. De valóban beszélhetünk-e transzferről, vagy csupán egyirányú hatásgyakorlásról? Történtek-e változások e téren a politikai rendszerváltás óta?

Ez a kutatás a német Kutatásügyi Minisztérium által támogatott három nagy projektbe („A német–magyar kapcsolatok története a természettudományok és a technika terén”, „Német–magyar kapcsolatok a természettudomány és technika terén a második világháború után”, „Az újkori német–magyar tudományos kapcsolatok hatása a politika, gazdaság és társadalom modernizációjára”) illeszkedett. Szerencsénk volt, mivel a minisztérium főképp természettudományi, technikai programokkal foglalkozott, s „fügefalevélként” szükségük volt egy bölcsész-társadalomtudományi programra is. Végül majdnem tíz évig tartott a kutatás, igen sok kutató bevonásával, úgy gondolom, sikeresen záródott. Három kötetben jelentettük meg az eredményeket, az első kettő a természettudományokra koncentrált, a harmadik kötetben a vizsgálat kiterjedt a társadalomtudományokra is az újkortól kezdve egészen a 20. századig, pontosabban az 1980–1990-es évek fordulójáig.

A magyar–német oktatási transzfer természetesen alapjában véve egyirányú volt: a 17. század első felétől a 20. századig alapvetően magyar diákok külföldi peregrinációjára épült. Csak elvétve fordult elő példa a másik irányra: a két világháború közötti időszakból ismerjük az első németet, aki Magyarországon tanult. A tudományos transzfert is inkább az egyoldalúság jellemezte: magyar diákok továbbtanulása, kutatások németországi egyetemeken. A két világháború közötti időszakban azután megjelent egy harmadik forma is, amikor magyar tudósok politikai vagy akár tudományos okokból kénytelenek voltak elhagyni Magyarországot. A Klebelsberg-féle tudománypolitika sokat tett, de az egyetemek áttelepítési kényszere Trianon után, az éppen csak megalapított egyetemek mellett a tudományos kutatás feltételei sok tekintetben nem voltak ideálisak Magyarországon. De persze kérdésként felvethető az, hogy lehet-e ezt transzfernek tekinteni, vagy inkább az „agyelszívás” egy formájának, hiszen a magyar tudósok azután a legtöbb esetben Németországban maradtak. Inkább egyfajta kényszertranszfer volt ez. De tudunk példát a fordított transzferre is, ha nem is sokat, például az első világháború után a kémia és fizika területén.

A magyar–német tudományos kapcsolatok a második világháború után az 1980-as években váltak hirtelen intenzívebbé, elsősorban egyetemek közötti együttműködési szerződések, a Magyar Tudományos Akadémia külkapcsolatai révén, azaz intézményesített úton. Ez a rendszerváltás után folytatódott és fokozódott még néhány évig, mivel Németország a határnyitásért érzett hála jegyében nagy összegeket investált ebbe. Közben azonban csökkent az igény az efféle intézményesített kapcsolatokra, mivel a tudományos élet manapság már másként szerveződik. Például az Európai Unió pályázatok esetében ilyen intézmények közötti tartós kapcsolatrendszerre már nincs szükség, egy-egy projekt házigazda intézménye maga keresi meg azokat a személyeket, akiknek a közreműködésére az adott projektben a leginkább szükség lehet, dolgozzanak azok a legkülönbözőbb pontokon. A tudományos kapcsolatok így sokkal inkább spontán, kevésbé tervezhető és irányítható módon formálódnak. Az én személyes véleményem ugyanakkor az, miközben a nemzetközi együttműködéssel megvalósítandó interdiszciplináris projektek sokféle és új nézőpontok alkalmazásával, az egyes tudományágak együttműködésével egyébként már sokat kutatott témákban is hozhatnak új eredményeket, ez esetben is a hosszabb idejű, tartós tudományos kapcsolatokról alakítható ki leginkább gyümölcsöző tudományos együttműködés, szükség van a bizalomra is az együttműködéshez. A Hungarológiai Központ például a vezetésem alatt jó néhány intézménnyel működtetett Erasmus csereprogramokat, s ezek nyomán sike-

rült néhány kollégával közös kutatási projekteket is sikeresen lebonyolítani. 2000–2001 táján például a jyvaskyläi egyetem egy munkatársával egy CD formájában multimédiás magyar és finn összehasonlító történetet dolgoztunk ki EU támogatással, körülbelül negyven közreműködővel négy országból. Vagy említhetem a Kossuth Lajos pályafutásáról 2007-ben megjelent kötetet mint régi témák lehetséges új megközelítésének kísérletét.

Melyek jelenlegi tevékenységi területei és tervei? A hamburgi egyetem egyik vezetőjeként sokat foglalkozott az egyetemi reform kérdéseivel. Melyek a legfontosabb tapasztalatai?

2003-ban az oktatási ügyekkel foglalkozó egyetemi alelnökké választottak, majd többször újraválasztottak. Ez a munka igen nagy felelősséggel és sok tennivalóval jár, az egyetemnek jelenleg negyvenezer diákja van, s az én munkakörömhöz tartozott a bachelor/master képzés kialakítása, ami az oktatási rendszer alapvető reformját jelentette, s bizony ilyen nagy szervezést csak ritkán működik teljes egészében „problémamentesen”. Korábban a diákok alapvetően szabadon építhették fel tanulmányaikat, mostanában inkább az az irány, hogy az egyetemnek magának bizonyos felelősséget kell vállalnia azért, hogy lehetséges legyen a diákok számára tanulmányaik gördülékeny szervezése, s hogy időben befejezhessék az egyetemet, ha akarják, s nem akarnak újabb és újabb szemeszterekre tandíjat fizetni. Egy kétszakos tanári szakot végzőnek például, a pedagógiai tárgyakat is beleszámítva, három karon kell egyeztetni a teendőit, s ez egyáltalán nem egyszerű feladat, az egyetemnek biztosítania kell ahhoz a keretfeltételeket. Vagy említhetem azt, hogy korábban a hallgatóknak egyáltalán nem volt vizsgájuk, csak a tanulmányok lezárásaként, most az új bachelor/master képzésben ezt igyekszünk megváltoztatni, és így tovább. A tennivalókat sorolhatnám. Így azután alelnökké választásom óta sajnos a tudományos munkára nemigen jut időm, évekig legalább az oktatói munkát igyekeztem tovább folytatni. 2011 végétől, hatvanöt éves lévén, nyugdíjba megyek, ami az intézeti munkát jelenti, de az alelnöki megbízatásom még 2014-ig szól.

Milyen szakmai–tudományos kapcsolatrendszert sikerült Magyarországon kiépítenie az idők során?

Mondhatni, kezdettől fogva igen sok tudományos kapcsolattal rendelkezem Magyarországon: egyrészt még itteni tanulmányaim során megismertem például Galántai Józsefet, Szabad Györgyöt, Diószegi Istvánt, másrészt a hamburgi egyetem az 1980-as évektől kezdve partnerkapcsolatban állt az Eötvös Loránd Tudományegyetemmel, s ennek keretében a történettudomány terén igen intenzív kapcsolatok épültek ki. Szinte évente rendeztünk egy-egy szimpóziumot, a cserekapcsolatok is élénkek voltak. Az akkori fiatal kutatók közül megemlíthetem Gergely Andrást, Erdődy Gábort, Izsák Lajost. Emellett az Akadémia Történettudományi Intézetéből Ránki Györgyöt, Hanák Pétert, Litván Györgyöt, Szász Zoltánt, Glatz Ferencet, de megismerkedtem Berend T. Ivánnal is. Mivel évente idelátogattam akkoriban, volt alkalom a kapcsolatok, barátságok kialakítására és ápolására. Ezen az úton került a történész, kollegiális baráti körömbe például Deák Ágnes, Gerő András, Gyáni Gábor, Kövér György, L. Nagy Zsuzsa, Pók Attila, Pritz Pál, Romsics Ignác, Szarka József, Szögi László, Ungváry Krisztián, Vári András és Zeidler Miklós. De amellet létezik még egy igazi nagy kapcsolatrendszer a földrajztudomány és a finnugrisztika/hungarológia területén is.

Köszönöm a beszélgetést!

Budapest, 2011. november 26.

A beszélgetést készítette: Deák Ágnes

Holger Fischer műveinek bibliográfiája

Monográfiák

1. Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919. München. 1978. 300 p. (= Studia Hungarica 17), zugleich Phil. Diss. Universität Hamburg.
2. Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956. München, 1982. 177 p. (= Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 19).
3. Die nichtagrare Nebenbetriebstätigkeit der landwirtschaftlichen Großbetriebe – LPG's und Staatsgüter – Ungarns. Saarbrücken, 1989, 157 p. (= Schriften zur Wirtschaftsgeographie und Wirtschaftsgeschichte 2).
4. Systemwechsel und Wissenschaftslandschaft in Ungarn. Unveröff. Manuskript. Hamburg, 1996. 67 p.
5. Komaromi, Nathalie; Schötschel, Monika: Studienanfänger der Finnougristik, Fennistik und Hungarologie in Deutschland. Eine Umfrage zu ihrer Motivation und ihren Erwartungen an das Studium. Unveröff. Manuskript. Hamburg, 1997. 9 p., 22 p. Anhang.
6. Eine kleine Geschichte Ungarns. Frankfurt a. M., 1999. 290 p. (edition Suhrkamp 2114).
7. von Ahn, Thomas: Die Ungarische Revolution 1956. Erfurt, 2006. 76 p. (Gemeinsame Publikation der Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, Collegium Hungaricum Berlin, Zentrum für zeithistorische Forschung Potsdam.)

Szerkesztett kötetek

8. Universität Hamburg – Studienreformbericht 1979–1981. Hamburg, 1982. 102 p. (= uni hh reform 15).
9. Bachofer, Wolfgang; Fischer, Holger (Hrsg.): Ungarn – Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte. Wissenschaftliche Kolloquien der Ungarischen Wirtschafts- und Kulturtagung in Hamburg 1982. München, 1983. 370 p. (= Studia Hungarica 24).
10. 1933 in Gesellschaft und Wissenschaft. Ringvorlesung im Wintersemester 1982/83 und Sommersemester 1983. 2 Bde. Hamburg, 1983–1984. 161 és 249 p.
11. Ungarn-Exkursion 31.08.83 – 17.09.83. Materialien und Protokolle. Hamburg, 1984, 497 p. (= Finnisch-Ugrisches Seminar: Materialien – Mitteilungen – Forschungsergebnisse).
12. Wissenschaft für Hamburg – Hamburg in der Wissenschaft. Eine Dokumentation anlässlich der Universitätstage 1986. Hamburg, 1987. 350 p. (= uni hh extra).
13. Zehn Jahre Partnerschaft 1980–1990. Universität Hamburg – Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest. Hamburg, 1990. 89 p. + Anhang.
14. Krause, Eckart; Huber, Ludwig; Fischer, Holger (Hrsg.): Hochschulalltag im „Dritten Reich“. Die Hamburger Universität 1933–1945. 3 Bde. Berlin – Hamburg, 1991. 1567 p. (= Hamburger Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte 3.).
15. Szabadváry, Ferenc (Hrsg.): Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. München, 1995. 357 p. (= Südosteuropäische Arbeiten 94.).
16. Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. München, 1996. 141 p. (= Aus der Südosteuropa-Forschung 6.).
17. „Intelligenz und Macht“. Materialien des deutsch-französisch-ungarischen Kolloquiums für Hochschullehrer und Studenten – „Les intellectuels et le pouvoir“. Actes du Colloque franco-germano-hongrois de professeurs d'université et d'étudiants Budapest 1993. Hrsg. v. Deutsch-Franz-

- ösischen Jugendwerk – Office franco-allemand pour la Jeunesse. Bad Honnef, 1996. 250 p. (Documents de travail – Arbeitsmaterialien).
18. Deutsch-ungarische Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik nach dem Zweiten Weltkrieg. München, 1999. 580 p. (= Südosteuropäische Arbeiten 103.).
 19. Die ungarische Revolution von 1848/49. Vergleichende Aspekte der Revolutionen in Ungarn und Deutschland. Hamburg, 1999. 200 p. (= Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte 27.)
 20. Geschichte Ungarns und Finnlands. Multimediale CD-ROM. Hamburg, 2002.
 21. The National Awakening of Endangered Uralic Peoples. Papers of the SOKRATES Intensive Programme, Hamburg, 9.–19./20. June 2003. Hamburg, 2004 [2005].
 22. (unter redaktioneller Mitarbeit von Mirja Juelich) Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel. München, 2005 (= Südosteuropäische Arbeiten 125.).
 23. (unter redaktioneller Mitarbeit von Stefanie Seifert) Lajos Kossuth (1802–1894). Wirken – Rezeption – Kult. Hamburg, 2007. (= Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte 36.).

Tanulmányok

24. Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. In: Südosteuropa 31 (1982), 315–330.
25. Moderne Entwicklungen der ungarischen Kulturlandschaft unter besonderer Berücksichtigung der Landwirtschaft. In: Bachofer/Fischer (Hrsg.) 1983, 193–206.
26. Die Entwicklung der ungarischen Historiographie nach dem II. Weltkrieg. In: Bachofer/Fischer (Hrsg.) 1983, 247–261.
27. Hungarológia a Hamburgi Egyetem kutatásában és oktatásában (Hungarologie in Forschung und Lehre an der Universität Hamburg). In: M. Róna Judit (szerk.): Hungarológiai oktatás régen és ma (Hungarologische Lehre einst und jetzt). Budapest, 1983. 92–96.
28. Die Landwirtschaft Ungarns. In: Fischer (Hrsg.) 1984, 196–221.
29. Stadtgeographie von Budapest. In: Fischer (Hrsg.) 1984, 436–470.
30. Stand und Aufgaben einer interdisziplinären Landeskunde Ungarns im Rahmen der Finnougristik. In: Hungarian Studies 1 (1985), 2, 235–255.
31. Farkas, László – Fischer, Holger: Die Wissenschaftsbeziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Ungarischen Volksrepublik – Institutionen, Programme, Perspektiven. In: Südosteuropa-Mitteilungen 26 (1986), 2, 45–59.
32. Raum- und Stadtplanung in Ungarn. In: Südosteuropa 35 (1986), 491–518.
33. Budapest – Struktur und Planungen. In: Finnisch-Ugrische Mitteilungen 10 (1986), 127–138 (= Festschrift für István Futaky).
34. Sitzler, Kathrin: Donaukraftwerke Gabčíkovo – Nagymaros. Dokumentation. In: Südost-europa 35 (1986), 654–680.
35. Geographische Grundlagen. In: Ungarn. Hrsg. v. Klaus-Detlev Grothusen. Göttingen, 1987. 13–35 (= Südosteuropa-Handbuch 5).
36. Raum- und Stadtplanung. In: Ungarn. Hrsg. v. Klaus-Detlev Grothusen. Göttingen 1987, S. 469–483 (= Südosteuropa-Handbuch 5).
37. Bibliographie. In: Ungarn. Hrsg. v. Klaus-Detlev Grothusen. Göttingen, 1987. 700–743 (= Südosteuropa-Handbuch 5).
38. Probleme des Umweltschutzes in Ungarn. In: Rigó, András (Hrsg.): Ungarn – Ein Reisehandbuch. Berlin, 1987. 50–53.
39. Geistes- und sozialwissenschaftliche Forschungen zur Hungarologie in der Bundesrepublik Deutschland in den achtziger Jahren. In: A Hungarológia oktatása 2 (1988), 4, 3–6, 21–30, 36–38.
40. Die Konstruktivität eines Hurrikans oder wie sich die Dinge (nicht) ändern. In: Inseln im Kopf. Festschrift für Gerhard Sandner. Hamburg, 1989. 43–49.
41. Die Nebenbetriebstätigkeit der Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften Ungarns. In: Südosteuropa 38 (1989), 118–172.
42. Landeskunde Ungarns im Zentrum für Hungarologie. In: Vorträge und Referate der Finnougrischen Arbeitstagung 9. – 11. Mai 1989 in Hamburg. Hrsg. v. Wolfgang Veenker. Wiesbaden, 1990. 113–127 (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 30).
43. A hungarológia kutatásának helyzete az NSZK-ban különös tekintettel a Hamburgi Egyetemre (Die Lage der hungarologischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer

- Berücksichtigung der Universität Hamburg). In: *Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-Oktatási Konferencia előadásai (Traditionen und Methoden. Vorträge der I. Internationalen Konferenz für Hungarologie-Unterricht)*. Budapest 1990, 1. köt., 223–232 (= *Hungarológiai ismerettár* 7).
44. Raumordnung in Ungarn und das Beispiel Budapest. In: *Agglomerationen in West und Ost. Marburg*, 1991. 65–87 (= *Wirtschafts- und sozialwissenschaftliche Ostmitteleuropa-Studien* 16).
 45. Sandner, Gerhard: Die Geschichte des Geographischen Seminars der Hamburger Universität im „Dritten Reich“. In: *Krause/Huber/Fischer (Hrsg.) 1991, 3. Bd.*, 1197–1222.
 46. Karten zur räumlichen Verteilung der Nationalitäten in Ungarn. Darstellungsmöglichkeiten und Grenzen ihrer Interpretation am Beispiel von ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donaauraum“*, hrsg. von Edgar Hösch und Gerhard Seewann. München, 1991. 325–393 (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 35).
 47. Széchenyi in der deutschen Geschichtswissenschaft, oder: Széchenyi, die unbekannte Größe. In: *Graf István Széchenyi 1791–1860*, hrsg. v. Márton Kalász. Stuttgart, 1992. 70–79.
 48. A hungarológia helyzete Németországban (Die Lage der Hungarologie in Deutschland). In: *Acta Hungarica* 2 (1991), Užgorod/Ungvár, 1992, 66–75.
 49. A magyarországi németek 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai (Räumliche Aspekte des sozioökonomischen Wandels der ungarländischen Deutschen im 20. Jahrhundert). In: *Regio. Kisebbségtudományi Szemle* 3 (1992), 2. sz. 147–165.
 50. Räumliche Aspekte des sozio-ökonomischen Wandels der ungarndeutschen Minderheit im 20. Jahrhundert. In: *Seewann, Gerhard (Hrsg.): Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990*. Inter University Center, Dubrovnik, 8.–14. April 1991. München, 1992. 237–264 (= *Untersuchungen zur Gegenwartkunde Südosteuropas* 27; *Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten* 52).
 51. Zur Problematik von Nationalitätenkarten. In: *Wendt, Bernd Jürgen (Hrsg.): Vom schwierigen Zusammenwachsen der Deutschen. Nationale Identität und Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt a.M., Berlin, Bern, New York, Paris, Wien. 1992. 143–174.
 52. Zur aktuellen Situation der räumlichen Planung und Umwelt in Ungarn. In: *Räumliche Entwicklungen in Mitteleuropa nach Öffnung der Grenzen im Osten unter besonderer Berücksichtigung Bayerns*. 14. Seminar für Landesplaner in Bayern, hrsg. v. Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Hannover, 1992. 70–94 (= *ARL Arbeitsmaterial* 194).
 53. Ungarn 1956 in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik Deutschland. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 6 (1993), 31–46.
 54. Die Darstellung der ungarndeutschen Minderheit auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980*, hrsg. v. József Kovácsics. Budapest, 1993. 41–61 (= *Historisch-Demographische Mitteilungen*).
 55. Hungarológiai kutatási irányok nemzetközi együttműködése (Hungarologische Forschungsprojekte in internationaler Zusammenarbeit). In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások (Alte und neue Peregrination. Ungarn im Ausland, Ausländer in Ungarn. Vorträge des III. Internationalen Hungarologie-Kongresses in Szeged, 12.–16. August 1991)*, hrsg. v. Imre Békési, József Jankovics, László Kósa und Judit Nyerges. Budapest–Szeged, 1993. 1524–1527.
 56. Die Lage der Hungarologie in Deutschland. In: *Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä* 1/1993, 3–18.
 57. A hungarológia helyzete Németországban. Az intézményi rendszer (Die Lage der Hungarologie in Deutschland. Das institutionelle System). In: *Hungarológia* 1993/4, 3–12.
 58. Der Balkan als Herausforderung für die euro-atlantische Sicherheit aus der Sicht Ungarns. In: *Rissener Rundbrief* 12/1993–1/1994, 483–490.
 59. A magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika (Räumliche Aspekte der sozioökonomischen Umgestaltung der deutschen Minderheit in Ungarn im 20. Jahrhundert und die Nationalitätenstatistik). In: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. 1910–1990. Az 1992. szeptember 2.–5. között Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferencia előadásai (Statistik der Nationalitäten Ungarns und des Ugarntums der benachbarten Staaten. 1910–1990. Vorträge der Nationalitätenstatistik-Konferenz in Budapest, 2.–5. September 1992)*, hrsg. v. József Kovácsics. Budapest, 1994. 273–291.

60. Neuere Entwicklungen in der ungarischen Sozialgeschichtsforschung. In: Archiv für Sozialgeschichte 34 (1994), 131–156.
61. Marge de manœuvre et voie obligée. Les relations germano-hongroises entre les deux guerres. In: Cahiers d'études hongroises 6 (1994), 201–215.
62. Ungarn 1956 in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik Deutschland. In: Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn. Hrsg. v. Karlheinz Mack. Wien–München, 1995. 151–158 (= Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 23).
63. Hungarológia Németországban – kritikai helyzettelmérés (Hungarologie in Deutschland – eine kritische Bestandsaufnahme). In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 4/1995, 5–22.
64. A percepciótól a kölcsönösségig – kapcsolattörténet a hungarológiai kutatásban (Von der Perzeption zur Wechselseitigkeit – Beziehungsgeschichte in der hungarologischen Forschung). In: Hungarológia 1995/7, 28–35.
65. Nemzeti kisebbségek ábrázolása a XIX. és XX. századi magyar nemzetiségi térképeken (Die Darstellung nationaler Minderheiten auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts). In: A Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei 2 (1995), 5–23.
66. Systemwechsel und Hochschulen in Ungarn. In: Ungarn im Wandel. Zwischenbilanz und Aspekte der ungarisch-deutschen Beziehungen. Hrsg. v. Gabriele Gorzka. Köln, 1995. 135–162.
67. Szabadváry, Ferenc (társszerző): Kurze Einführung in den historischen Kontext der deutsch-ungarischen Beziehungen. In: Fischer/Szabadváry (Hrsg.) 1995, 15–25.
68. Deutsch-ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit. In: Fischer/Szabadváry (Hrsg.) 1995, 291–352.
69. Pusztá és Balaton, paprika és gulyás. A magyar nyelvkönyvek országismereti Magyarország-képe (Pusztá und Balaton, Paprika und Gulasch. Das landeskundliche Ungarnbild in Ungarisch-Sprachlehrbüchern). In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 6/1996, 129–149.
70. Centrumok és perifériák a tudományban. Német–magyar földrajztudományi kapcsolatok a két világháború között (Zentren und Peripherien in der Wissenschaft. Deutsch–ungarische Beziehungen in der Geographie zwischen den beiden Weltkriegen). In: Földrajz, regionális tudomány (Tudományelméleti tanulmányok) (Geographie, Regionalwissenschaft. Wissenschaftstheoretische Studien). Budapest, 1995. 19–28 (= Regionális tudományi tanulmányok 2).
71. Handlungsspielraum und Zwangsbahn. Die ungarisch-deutschen Beziehungen in der Zwischenkriegszeit. In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 7/1996, 7–28.
72. Pusztá und Balaton, Paprika und Gulasch. Das landeskundliche Ungarnbild in Ungarisch-Sprachlehrbüchern. In: Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. Hrsg. von Holger Fischer. München, 1996. 107–130 (= Aus der Südosteuropa-Forschung 6).
73. Das Verhalten von Wissenschaftlern im Nationalsozialismus am Beispiel der Universität Hamburg. In: Fischer (Red.) 1996, 128–131.
74. Újabb fejlődési irányzatok (1995–1996) a magyar felsőoktatási politikában (Neuere Entwicklungen [1995–1996] in der ungarischen Hochschulpolitik). In: Kiss Endre (szerk.): Átalakuló Magyarország. Budapest, 1996. 89–98.
75. Systemwechsel und Hochschulen in Ungarn. In: Berliner Osteuropa Info Nr. 8/1997, 15–18.
76. Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban (Das Zusammenleben der ethnischen und konfessionellen Gruppen in Ungarn in der neuesten deutschen Geschichtsschreibung). In: Regio. Kisebbségi Szemle 8 (1997), 1. sz. 65–81.
77. Das ungarisch-deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum – Partnerschaft – Abhängigkeit? In: Germany and Southeastern Europe – Aspects of Relations in the Twentieth Century. Deutschland und Südosteuropa – Aspekte der Beziehungen im Zwanzigsten Jahrhundert. Ed. by Roland Schönfeld. München, 1997. 59–70 (= Südosteuropa-Studie 58).
78. Regionalbezogenheit nationalitätenspezifischer Daten in den ungarischen Volkszählungen des 20. Jahrhunderts. In: Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Ergebnisse der Tagung des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen vom 10. und 11. November 1994. Hrsg. v. Márta Fata. Sigmaringen, 1997. 115–126 (= Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 5).
79. Assimilation und Identität. Deutsche Minderheiten in Ungarn. In: Via Regia. Blätter für internationale kulturelle Kommunikation Nr. 50/51 1997, 37–47.

80. Kirche und nationale Identität in Ungarn. In: La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV. Congresso Internazionale di Studi Ungheresi Roma–Napoli 9.–14 settembre 1996. Hrsg. v. István Monok und Péter Sárközy. Budapest–Szeged, 1998. 1. Bd. 445–459.
81. Magyarország-kép Németországban. Megközelítések és kutatási eredmények (Das Ungarnbild in Deutschland. Annäherungen und Forschungsergebnisse). In: *Hungarológia* 1 (1999), 1–2. sz. 213–226.
82. A magyar nyelv oktatásának formái és keretfeltételei Németországban (Formen und Rahmenbedingungen des Ungarisch-Unterrichts in Deutschland). In: *Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä* 12/1999, 27–37.
83. Wissenschaftspolitik und internationale Wissenschaftsbeziehungen in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg. In: Fischer (Hrsg.) 1999, 17–100.
84. Die deutsch-ungarischen Wissenschaftsbeziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg. Programme, Strukturen, Entwicklungen. In: Fischer (Hrsg.) 1999, 123–194.
85. Stand der Angleichungsbemühungen an die Europäische Union in Ungarn. In: Gabriele Clemens (Hrsg.): *Die Integration der mittel- und osteuropäischen Staaten in die Europäische Union*. Münster, Hamburg, London, 1999. 187–215 (= Osteuropa – Geschichte, Wirtschaft, Politik 1.).
86. Zum Zusammenleben der ethnischen Gruppen in Ungarn. Die ungarndeutsche Minderheit in der deutschen Historiographie. In: *Doświadczenia przeszłości. Niemcy w Europie Środkowo-Wschodniej w historiografii po 1945 roku – Erfahrungen der Vergangenheit. Deutsche in Ostmitteleuropa in der Historiographie nach 1945*. Hrsg. v. Jerzy Kłoczowski, Witold Matwiejczyk, Eduard Mühle. Lublin–Marburg, 2000. 197–213 (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 9).
87. Zur Geschichte Ungarns im Sozialismus 1947/48 bis 1989. In: *Ungarn und Deutschland. Eine besondere Beziehung*. Hrsg. v. Haus der Geschichte Baden-Württemberg und v. Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen, 2002. 79–91.
88. *Hungarologie – Entwicklungen, Probleme, Perspektiven*. In: *Hatalom és kultúra. Power and Culture. Plenáris előadások & Kerekasztal vitaindítók. Plenary Sessions & Round-Table Introductions*. V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6.–10.). 5th International Congress of Hungarian Studies (Jyväskylä, 6.–10 August 2001). Hrsg. v. Tuomo Lahdelma, József Jankovics, Judit Nyerges, Petteri Laihonen. Jyväskylä, 2002. 61–83.
89. Zur Geschichte und gegenwärtigen Situation der Zigeuner (Roma) in Ungarn. In: *Almanach der Deutsch-Ungarischen Gesellschaft/Német-Magyar Társaság Berlin*. Berlin, 2002. 155–170.
90. Der ethnogeographische Ansatz am Beispiel der Ungarndeutschen in der Schwäbischen Türkei. In: *Südostdeutsches Archiv* 44/45 (2001/2002), 114–130.
91. von Ahn, Thomas (társszerző): Systemwechsel und Entwicklung der Wissenschaftslandschaft in Ungarn 1989/90 – 2002. In: Gorzka, Gabriele (Hrsg.): *Transformation der Wissenschaften in Mittel- und Osteuropa. Polen, Rumänien, Rußland, Slowakei, Tschechien, Ungarn*. Kassel university press. Kassel, 2003. 47–122 (= Ost-West-Dialog 6).
92. Daschner, Peter – Keuffer, Josef (társszerzők): Ist Lehrerbildung reformierbar? Zur Situation der Lehrerbildung in Hamburg. In: *Hamburg macht Schule. Zeitschrift für Hamburger LehrerInnen und Elternräte* 5/2003, 26–30.
93. Entwicklungen und Probleme der Hungarologie in Deutschland. In: *Ungarn-Jahrbuch* 26 (2002/2003), 239–252.
94. Zur Geschichte der Ungarndeutschen aus geographischer Sicht. In: *Deutsche in Ungarn – Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge*. Hrsg. v. Frank Almai und Ulrich Fröschle. Dresden, 2004. 11–35 (= Mitteleuropa-Studien 6).
95. Mythen und Legenden versus Fakten und Strukturen – Zur Problematik deutschsprachiger Gesamtdarstellungen der ungarischen Geschichte. In: *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*. Hrsg. v. Márta Fata. Tübingen, 2004. 267–288. (= Schriftenreihe des Instituts für donau-schwäbische Geschichte und Landeskunde 13).
96. Entwicklungen und Strukturen der Wissenschaftsbeziehungen Ungarns zu den beiden deutschen Staaten. In: *Acta Historica Leopoldina. Vorträge und Abhandlungen zur Wissenschaftsgeschichte* 2000/2001, 39 (2004), 97–115.
97. Ungarn 1956 in den zeitgenössischen westdeutschen Medien. In: *Almanach der Deutsch-Ungarischen Gesellschaft* 2 (2003–2004), 173–205.
98. Wissenschaftsbeziehungen zwischen Deutschland und Ungarn und ihre Folgen. In: *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas* 1 (48) (2007), 199–215.

99. Wie viel Reform darf oder muss es sein? Zur Reform von Studium und Lehre an der Universität Hamburg 2003–2007. In: Merkt, Marianne; Mayrberger, Kerstin (Hrsg.): Die Qualität akademischer Lehre. Zur Interdependenz von Hochschuldidaktik und Hochschulentwicklung. Innsbruck – Wien – Bozen, 2007. 25–45 (= Festschrift für Rolf Schulmeister Bd. 2).
100. Zur Rolle Münchens in den deutsch-ungarischen Wissenschaftsbeziehungen. Unter besonderer Berücksichtigung der Periode 1790–1918. In: Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas 2 (49) 2008, 177–196.
101. Hartau, Claudine: STiNE an der Universität Hamburg – Zur Einführung eines integrierten Campus-Management-Systems. In: Hansen, Hans-Robert; Karagiannis, Dimitris; Fill, Hans-Georg (Hrsg.): Business Services: Konzepte, Technologien, Anwendungen. 9. Internationale Tagung Wirtschaftsinformatik. Wien, 25.–27. Februar 2009. Wien, 2009. Band 2. 533–542.
102. Hartau, Claudine: STiNE – Hamburger Erfahrungen mit dem integrierten System *CampusNet*. In: Krahn, Britta; Rietz, Christian (Hrsg.): Digitalisierung der Hochschule: Erfahrungen mit Campus-Management-Software. Beiträge zu einer Veranstaltung der Reihe „Hochschulen im Fokus“ der UNIVERSITY PARTNERS INTERCHANGE GMBH am 16./17. Juni 2009 in Bonn. Bonn, 2009. 83–94.
103. Zur Entwicklungsgeschichte der ethnischen Karten Ungarns im 19. und 20. Jahrhundert. Tübingen 2001, 24 (megjelenés alatt).
104. 1989 in Ungarn – Die ausgehandelte „Revolution“. In: Düring, Michael – Nübler, Norbert – Steindorff, Ludwig – Trunk, Alexander (Hrsg.): 1989 – Jahr der Wende im östlichen Europa. Lohmar – Köln, 2011. 155–186. (Schriften des Zentrums für Osteuropa-Studien der Universität Kiel Bd. 1)
105. Történetírás a szocialista Magyarországon – periodizációs kísérlet külső szemzőből. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Budapest, 2012. 10–21.

Kisebb közlemények

106. Interdisziplinäre Kultur- und Landeskunde Ungarns. In: Ungarn-Jahrbuch 11 (1980/81), 264–266.
107. 1. Internationaler Hungarologie-Kongress (Budapest, 10.–14.8.1981). In: Ungarn-Jahrbuch 12 (1982/83), 308–309.
108. Die Deutschen in Ungarn. Deutsch-ungarisches wissenschaftliches Symposium der Südosteuropa-Gesellschaft und des Internationalen Kulturinstituts Ungarns, 25.–27. Juli 1989 in Szekszárd. In: Südosteuropa-Mitteilungen 29 (1989), 244–251.
109. Wissenschaftlicher Beirat des Zentrums für Hungarologie tagte in Budapest. In: Südosteuropa-Mitteilungen 29 (1989), 357–358.
110. Die Bibliothek des Zentrums für Hungarologie der Universität Hamburg. In: 19. ABDOSD-Tagung. Budapest, 11.–14. Juni 1990. Referate und Beiträge. Berlin, 1990. 89–90 (= Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung 14).
111. Ungarn – Land im Wandel. In: Jahrbuch 1990 der Marburger Geographischen Gesellschaft, Marburg/Lahn, 1991, 13–16.
112. Erwartungen sind enttäuscht worden. Stellungnahme zur Historikerkonferenz zur Geschichte der Ungarndeutschen. In: Neue Zeitung, Budapest, 35 (1991), Nr. 15 v. 13.04.1991, 9.; illetve Suevia Pannonia 9 (1991), 142.
113. Jahrestagung des Wissenschaftlichen Beirats am Zentrum für Hungarologie an der Universität Hamburg. In: Südosteuropa-Mitteilungen 31 (1991), 72–75.
114. Regionale Arbeitsmarktstrukturen in Ungarn – Ungarn-Datenbank 1980 und ihre Darstellung auf Computerkarten. In: Südosteuropa-Mitteilungen 32 (1992), Nr. 1, 80–83.
115. Zentrum für Hungarologie im Finnisch-Ugrischen Seminar der Universität Hamburg. Tätigkeitsbericht 1990. In: Ungarn-Jahrbuch 19 (1991), 368–371.
116. Ungarn und Südosteuropa. Wissenschaftliches Kolloquium der Südosteuropa-Gesellschaft in Hamburg am 25.2.1994. In: Südosteuropa-Mitteilungen 34 (1994), Nr. 3, 235–237.
117. 133 Tage Hoffnung und Enttäuschung. Wie es zur Ausrufung der ungarischen Räterepublik am 21. März 1919 kam. In: Neues Deutschland v. 19./20.03.1994.
118. System change and higher education in Hungary. In: EAIE News Letter Nr. 23, June 1996, 11–13.
119. In memoriam Wolfgang Veenker. In: Zeitschrift für Balkanologie 33/1 (1997), 132–136.

120. Berichterstattung Ungarn. In: Alte Eliten in jungen Demokratien? Wechsel, Wandel und Kontinuität in Mittel- und Osteuropa. Hrsg. v. Hans-Joachim Veen. Köln – Weimar – Wien, 2004. 309–312.
121. Universität Hamburg verleiht „Bruno Snell-Plakette“ an den Staatspräsidenten der Republik Ungarn, Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Ferenc Mádl. In: WGO – Monatshefte für Osteuropäisches Recht 46 (2004), 357–358.
122. Ungarn – Vom Gulaschkommunismus zur ausgehandelten Revolution. In: Flensburger Tageblatt v. 26.02.2009, 8–9.

Fordítások

123. Bácskai, Tamás: „Wer Forint hat, hat auch Devisen“. Die Konvertibilität der ungarischen Währung. In: Futaky, István (Hrsg.): Ungarn – ein kommunistisches Wunderland? Reinbek, 1983. 127–136 (= Spiegel-Buch).
124. Jeszenszky, Ferenc: Eine Inflation für das Guinness-Buch der Rekorde. Die Geschichte des Forint. In: Futaky, István (Hrsg.): Ungarn – ein kommunistisches Wunderland? Reinbek, 1983. 137–146 (= Spiegel-Buch).
125. Galántai, József: Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867–1918. Budapest–Wien, 1990. 186.
126. Rede des Ministerpräsidenten József Antall anlässlich der Verleihung des Robert Schuman-Preises. In: Straßburger Robert Schuman-Preis 1991, hrsg. v. d. Stiftung F.V.S. zu Hamburg. Hamburg, 1992. 23–26.
127. Gesetz LXXX/1993 über das [Ungarische] Hochschulwesen. In: Hochschulreform in Ungarn. Das ungarische Hochschulgesetz vom 13. Juli 1993, dargestellt von Eduard Mühle. Bonn, 1994. 55–122 (= Dokumente zur Hochschulreform 93/1994).
128. Keresztes, László: Die Probleme der Ungarisch lernenden Finnen. In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 2/1994, 127–139.
129. Gunst, Péter: Landwirtschaft und Ernährung in Ungarn während des Zweiten Weltkriegs. In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 7/1996, 45–60.
130. Nurk, Anu: Ungarn als Thema in der Estnischen Presse 1940–1944. In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 7/1996, 79–84.
131. Szakály, Sándor: „... Zwischen Ungarn und der Sowjetunion ist der Kriegszustand eingetreten“ – Ungarns Eintritt in den Krieg gegen die Sowjetunion. In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 7/1996. 85–100.
132. Richly, Gábor: „Veriheimolaisemme Tonavan lakeuksilta ovat myös kuulleet sotatorvemme kutsun...“; Ungarische Freiwillige im Winterkrieg. In: Hungarologische Beiträge der Universität Jyväskylä 7/1996, 101–132.
133. Szögi, László: Ungarisch–deutsche Beziehungen auf dem Gebiet des technischen Hochschulwesens 1945–1989. Die deutschen Beziehungen der Budapester Technischen Universität. In: Fischer (Hrsg.) 1999, 281–320.
134. Palló, Gábor: Deutsch–ungarische Beziehungen in den Naturwissenschaften in der Periode des Stalinismus. In: Fischer (Hrsg.) 1999, 323–344.
135. Dövényi, Zoltán: Ungarisch–deutsche Beziehungen in der Geographie, 1945–1997. In: Fischer (Hrsg.) 1999, 383–420.
136. Endrei, Walter: Kontakte deutscher und ungarischer technischer Museen nach 1945. In: Fischer (Hrsg.) 1999, 533–539.

Könyvismertetések

137. Tóth, Gábor: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években, 1929–1939 (Oppositionelle politische Bewegungen jenseits der Theiß in den dreißiger Jahren, 1929–1939). Budapest, 1982. In: Südost-Forschungen 43 (1984), 424–425.
138. Pritz, Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936 (Ungarns Außenpolitik während der Ministerpräsidentschaft von Gyula Gömbös, 1932–1936). Budapest, 1982. In: Südost-Forschungen 43 (1984), 425–426.
139. Hoensch, Jörg K.: Geschichte Ungarns 1867–1983. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1984. In: Südost-Forschungen 44 (1985), 318–320.
140. Stadtentwicklungen in West- und Osteuropa. Hrsg. v. Jürgen Friedrichs. Berlin-New York, 1985. In: Südost-Forschungen 45 (1986), 292–297.

141. Kellner, György: Magyar antifasiszták Angliában 1940–1945 (Ungarische Antifaschisten in England 1940–1945). Budapest, 1983. In: *Südost-Forschungen* 45 (1986), 364–366.
142. Tóth, Pál Péter: Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig (Schnittpunkte. Vom Turul zur Märzfront). Budapest, 1983. In: *Südost-Forschungen* 45 (1986), 366–368.
143. Incze, Miklós (szerk.): A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között (Die ostmittele- und südosteuropäischen Staaten zwischen den beiden Weltkriegen). Budapest, 1986. In: *Südost-Forschungen* 47 (1988), 293–295.
144. Nagybacsoni Nagy, Vilmos: Végzetes esztendőök. 1938–1945 (Verhängnisvolle Jahre. 1938–1945). Budapest, 1986. In: *Südost-Forschungen* 47 (1988), 325–326.
145. Pintér, István: Hungarian Anti-Fascism and Resistance 1941–1945. Budapest, 1986. In: *Südost-Forschungen* 47 (1988), 326–328.
146. Riemenschneider, Michael: Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944. Ein Beitrag zur Interdependenz von Wirtschaft und Politik unter dem Nationalsozialismus. Frankfurt a.M., Bern, New York, Paris, 1987 (= Europäische Hochschulschriften. Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 316). In: *Südost-Forschungen* 48 (1989), 314–316.
147. Ránki, György: A Harmadik Birodalom árnyékában (Im Schatten des Dritten Reiches). Budapest, 1988. In: *Südost-Forschungen* 49 (1989), 426–427.
148. Nebelin, Manfred: Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941. Opladen, 1989. In: *Südost-Forschungen* 49 (1990), 434–435.
149. Benkő, Péter: A Nemzeti Parasztpárt és a szocializmus 1947–1948 (Die Nationale Bauernpartei und der Sozialismus 1947–1948). Budapest, 1988. In: *Südost-Forschungen* 49 (1990), 435–436.
150. 300 Jahre Zusammenleben – Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest (5.–6. März 1987). 300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történeteszkonferencia (1987. március 5.–6.). Hrsg. vom Demokratischen Verband der Ungarndeutschen, 2 Bde. Budapest, 1988. In: *Südostdeutsches Archiv* 32/33 (1989/90), 316–319.
151. Atlas der Donauländer, hrsg. u. redigiert im Auftrag des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung und im Namen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts von Josef Breu. Wien, 1970–1989. In: *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 14/15 (1990/91), 165–168.
152. Melinz, Gerhard; Zimmermann, Susan: Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie. Wien – Zürich, 1991. In: *Südost-Forschungen* 51 (1992), 337–339.
153. Ungarn im Umbruch. Von Franz Delapina, Hannes Hofbauer, Andrea Komlosy, Gerhard Melinz und Susan Zimmermann. Wien, 1991. In: *Ungarn-Jahrbuch* 20 (1992), 264–268.
154. Szűcs, Jenő: A Szepesi kamarai levéltár 1567–1813 (Das Archiv der Zipser Kammer 1567–1813), hrsg. v. János Varga. Budapest, 1990. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 40 (1992), 615–617.
155. Aschauer, Wolfgang: Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität – Die Ungarndeutschen. Stuttgart, 1992 (= *Erdkundliches Wissen* 107). In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 41 (1993), 615–617.; illetve *Südostdeutsches Archiv* 36/37 (1993/94), 242–245.
156. Nebelin, Manfred: Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941. Opladen, 1989. In: *Archiv für Sozialgeschichte* 33 (1993), 791–792.
157. Gunst, Péter: Die bäuerliche Gesellschaft Ungarns in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen. Budapest, 1991 (= *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 192). In: *Archiv für Sozialgeschichte* 33 (1993), 787–789.
158. Szöllösi-Janze, Margit: Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft. München 1989 (= *Studien zur Zeitgeschichte* 35). In: *Archiv für Sozialgeschichte* 33 (1993), 789–791.
159. Farkas, Gábor: A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon 1945–1950 (Komitats-, Stadt- und Gemeindeverwaltung in Ungarn 1945–1950). Budapest, 1992 (= *A Magyar Országos Levéltár Kiadványai* III. Hatóság- és hivataltörténet 10). In: *Südost-Forschungen* 53 (1994), 454–453.
160. *Hungarian Studies. A Journal of the International Association of Hungarian Studies* (Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság). Budapest, 1 (1985) – 8 (1993). In: *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 16/17 (1992/93), 167–172.
161. Molnár, Miklós: Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hamburg, 1999. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 52 (2004), 301–303.

HOLGER FISCHER

Németország és Magyarország közötti tudományos kapcsolatok és következményeik*

Ez az írás bemutatja az 1998 és 2003 között „Az újkori német–magyar tudományos kapcsolatok hatása a politika, gazdaság és társadalom modernizációjára” címmel irányító-sommal zajlott kutatási projekt eredményeit. A program két korábbi projektre épült: „A német–magyar kapcsolatok története a természettudományok és a technika terén” (1991–1994); „Német–magyar kapcsolatok a természettudományok és a technika terén a második világháború után” (1995–1998). Ezek a korábbi kutatások átfogóan vizsgálták a múltbeli és jelenlegi tudományos kapcsolatokat, és számos központi jelentőségű kérdésre kínáltak fontos válaszokat, mint például: Kik voltak a tudományos és technikai transzfer hordozói? Melyek voltak a transzfer okai és motívumai? Milyen történeti–politikai és társadalmi–gazdasági keretfeltételek között ment végbe a transzfer? Milyen minták és modellek szerint játszódtott le a transzfer folyamata?¹ A harmadik projekt érdeklődésének középpontjában ezzel szemben az a kérdés áll, hogy a német–magyar kapcsolatok – elsősorban a természettudományok és mérnöki tudományok, illetve a technika, de egyúttal a bölcsészettudományok terén is – hogyan járultak hozzá a társadalmi–gazdasági és politikai modernizációhoz elsősorban Magyarországon, de bizonyos szempontból Németországban is.²

A német–magyar tudományos kapcsolatokról a későközépkortól kezdve a 20. századig még nem született átfogó és lezárt összefoglalás, de számos részeredmény jelent meg elsősorban három fő kutatási iránynak köszönhetően:

1. A természettudományokra és a technika egyes területeire, illetve egyes történeti korszakokra nézve a három említett kutatási projekt sokszínű és mozaikszerű képet tárt elénk, amely azonban sok területen általánosítható.

2. A bölcsészettudományos kapcsolatokat illetően elsősorban magyar tudósok jelentettek meg kutatási eredményeket.³

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Wissenschaftsbeziehungen zwischen Deutschland und Ungarn und ihre Folgen*. Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas. Bd. 1. (48) 2007. 199–215.

¹ A két projekt kutatási eredményeit lásd: Fischer, Holger – Szabadváry, Ferenc (Hrsg.): *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaften und Technik*. München, 1995.; Fischer, Holger (Hrsg.): *Deutsch–ungarische Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik nach dem Zweiten Weltkrieg*. München, 1999.

² A projekt eredményeinek közzétételét lásd: Fischer, Holger (Hrsg.): *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch–ungarische Beispiel*. München, 2005.

³ A bőséges irodalomból mindenképp az 1991-ben Szegeden megrendezett 3. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványát kell megemlíteni: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László –

3. Az 1980-as években a bécsi *Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut*ban folyt kutatási programok a Németország és a keletközép-, illetve délkelet-európai államok, köztük Magyarország közötti tudományos kapcsolatok számos példáját vizsgálták.⁴

Emellett természetesen nagy számban jelentek meg egyes publikációk, melyek sokféle módon és különböző aspektusokból világították meg a kapcsolatokat egyes diszciplínák, például az orvostudomány terén.⁵

Ezen kutatások nyomán válaszokat kapunk a fentiekben említett fő kérdésekre. Míg a transzfer lehetséges hordozóira és a tudományos kapcsolatok okaira vonatkozó válaszok alapvetően különböznek egymástól a mindenkori történeti keretfeltételektől függően, a kapcsolatok modelljét, a tanulási magatartás mintáját és a transzfer motivációját illetően a különböző területekre és időszakokra irányuló kutatások egybecsengő eredményekre jutottak.

A német–magyar tudományos kapcsolatokat leginkább a Palló Gábor által a természet-tudományokra kidolgozott, de a többi tudományágra is alkalmazható centrum–periféria modellel írhatjuk le.⁶ Eszerint Németország tölti be a centrum szerepét, Magyarország pedig a periféria. Eközben három alapvető, rendszerint időben egymást követő szintjét különböztethetjük meg a kapcsolatoknak:

1. A kognitív kapcsolatok szintjén egyértelműen a centrum dominál, a témák relevanciáját, a tudományos súlypontokat a centrum határozza meg, s a periféria követi azokat.

2. Az intézményes kapcsolatok szintjén a centrum a tudományos intézményrendszer modelljeként szolgál, intézményrendszerét a periféria alapvetően átveszi.

3. A személyes kapcsolatok szintjén a periféria tudományos fejlődését nagymértékben a centrumhoz fűződő személyes kapcsolatok határozzák meg.

A kapcsolatok három szintjének analógiájaként, s alapvetően időben párhuzamosan, a periféria egyetemi hallgatóinak tanulmányaikat illető magatartásában három tipikus mintát különíthetünk el. Az első típusban tanulmányaik egészét és gyakran az első szakmai képesítésüket is a centrumban szerzik, s utána térnek vissza hazájukba. A második típus szerint a hallgatók alapstúdiumaikat a periférián végzik, s csak továbbképzés céljából érkeznek a centrumba, majd munkát már a periférián vállalnak. Az időben ez után következő harmadik típus jellemzője az, hogy a továbbképzés, egyes esetekben a tanulmányok egésze is, a centrumban történik, s a végzett hallgató a centrumban marad, az ottani tudományos rendszerbe integrálódik.

A mobilizáció motívumait és a centrumon belül a tanulmányi hely kiválasztását legalább hat fő, úgynevezett *push-pull* tényező befolyásolja, melyek a különböző időszakokban

Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. 1–3. köt. Budapest–Szeged, 1993.

⁴ A kutatási eredményeket az intézet által rendezett konferenciák alkalmával jelentették meg: Plaschka, Richard Georg – Mack, Karlheinz (Hrsg.): *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. München, 1983.; uő. (Hrsg.): *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. München, 1987.

⁵ Lásd Wolfram Kaiser, Arina Völker és Duka Zólyomi Norbert számos tanulmányát, az átfogó irodalomjegyzéket lásd: Fischer–Szabadváry: *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch*, id. mű.

⁶ Palló Gábor: *Deutsch–ungarische Beziehungen in den Naturwissenschaften im 20. Jahrhundert*. In: Fischer–Szabadváry: *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch*, 273–289., itt: 274–276.

és az egyes tudományágakban és tudományterületeken különböző kombinációkban és erősséggel érvényesülnek. A származási országból való kilépésre készítő és a célországba vonzó tényezők között szerepelhetnek tudományos, gazdasági, vallási, nemzeti motívumok, a periférián befejezett stúdiumok beszámíthatósága és elismertsége a centrumban vagy a centrumban letett vizsgák elismertethetősége a periférián történő munkavállalás esetén, végül pedig bizonyos képzési irányok vagy egyes szakterületi oktatás megléte vagy hiánya a periférián.

A tudományos kapcsolatok hatására irányuló kérdés olyan formában is feltehető, hogy mennyiben járultak hozzá ezek a kapcsolatok a modernizációhoz. Ahogy a tudományos kapcsolatok hatását illetően sem lehet szimpla ok-okozat séma szerint eljárni, úgy a modernizációt tekintve sem szabad engedni annak a csábításnak, hogy azt az Amerikában az 1950-es években a szociológus Talcott Parsons által kifejtett modernizációs elméletnek megfelelően közelítsük meg, miszerint a kevésbé fejlett országok egyetlen lehetséges politikai, gazdasági és társadalmi fejlődési útja az industrializált nyugati államok, mindeneke-lőtt az Egyesült Államok példájának a követése lenne. Az effajta redukcióval járó veszélyek-re már Karl Kaser, Horst Haselsteiner, Anton Sterbling, Thomas Mergel és mások is rámu-tattak délkelet-európai példákon keresztül.⁷ Sokkal megfelelőbbnek tűnik a modernizációt átfogó társadalmi változás meghatározott típusának tekinteni, mely az angol ipari forrada-lomban (1760–1830) és a francia forradalomban (1789–1794) gyökerezett, és azon a felis-merésen nyugszik, hogy néhány „úttörőtársadalom” gazdasági és politikai előrehaladása az úgynevezett „követők”, „későn jövők” körében átalakulási folyamatokat indított be.⁸ Ez az elmélet abból indul ki, hogy a modernizáció a társadalmi élet, az állami intézmények, sőt az egész nemzetépítési folyamat összes társadalmi és gazdasági feltételét átfogja és átalakítja. Ebben az értelemben Keletközép- és Délkelet-Európában is lezajlott egyfajta modernizáció a 19. században. Egyébként ez a modernizációs teória is hordoz magában lényeges hát-rányt: Univerzális magyarázó sémának tekinti azt, hogy a 18. századtól kezdve a fejlődés a „nyugati”, azaz a „nyugat-európai” modernizáció világosan definiált célkitűzése felé irá-nyult.⁹ Hogy lehetővé váljék tehát a „modernizáció” fogalmának alkalmazása, le kell hatá-rolnunk annak tartalmát, pedig a modernizáció továbbra is alapvetően a „nyugatiasodást” vagy „európaivá válás”-t jelenti.

Az átalakulási folyamatként felfogott modernizációt mint kutatási tárgyat öt nagy terü-leten vizsgálhatjuk: kultúra (beleértve a tudományt is), politika, gazdaság, társadalom és az egyének szintjén, melyek kölcsönösen függő viszonyban állnak egymással. Vizsgálni kell a külső és belső tényezőket, azaz a változás okait, ahogy annak dimenzióit és formáit is. Ide tartoznak a releváns kibocsátó és befogadó folyamatok, az elitek támogató vagy akadályozó

⁷ Vö.: Kaser, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Wien, 2002.² 107.; Mergel, Thomas: *Geht es weiterhin voran? Die Modernisierungstheorie auf dem Weg zu einer Theorie der Moderne*. In: Mergel, Thomas – Welskopp, Thomas (Hrsg.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München, 1997. 203–232., itt: 204–205.; Haselsteiner, Horst: *Modernisierungsversuche in Ostmitteleuropa*. In: *Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert: Fremde Wege – Eigene Wege*. Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte, Bd. 2. (1994) 7–22., itt: 21–22.

⁸ Kaser: *Südosteuropäische Geschichte*, 122.; Sterbling, Anton: *Strukturfragen und Modernisie-rungsprobleme südosteuropäischer Gesellschaften*. Hamburg, 1993. 51–52. Ez az elmélet Rein-hard Bendix munkájára megy vissza, vö.: Bendix, Reinhard: *Modernisierung in internationaler Perspektive*. In: Zapf, Wolfgang (Hrsg.): *Theorien des sozialen Wandels*. Berlin, 1970.² 505–512., itt: 506., 510.

⁹ Kaser: *Südosteuropäische Geschichte*, 122.

szerepe, a modernizáció szempontjából fontos újítások átvételének előnyei és hátrányai, de az átvétel kudarcának veszélyei is, valamint a modernizációs kihívások és modernizációs folyamatok regionális összehasonlító vizsgálata.¹⁰

Ezeknek a történeti modernizációelméleti alapelveknek igen nagy a jelentőségük a keletközép- és délkelet-európai társadalmi fejlődés elemzése szempontjából, mivel segítségükkel mind a hosszú távú történeti folyamatosságok és fejlődésbeli törések, mind pedig a jelenlegi átalakulási folyamatok ábrázolhatók e térségben.¹¹ Fontos az a felismerés, hogy e térség társadalmában gyakran csak részleges modernizáció zajlott le, illetve zajlik. Ami azt jelenti, hogy egy és ugyanazon társadalmon belül kerülhet sor viszonylag modern struktúrák intézményesítésére sokkal kevésbé modern struktúrák meghagyásával, azaz a modernizáció nem fogja át egyidejűleg és egyenlő intenzitással a fent vázolt öt terület mindegyikét.¹² Ez egy olyan jelenség, amely épp Magyarországon is megfigyelhető.

Nagy szerepet játszik ugyancsak a modernizációs folyamatok magyarázatában és megértésében az, hogy az értelmiségiek és az oktatás és tudomány szférája kulcsfontosságú szereppel bír. Az értelmiségiek keresik a kiutat az elmaradottságból, ezzel egy időben azonban szintén gyakran saját kultúrájuk rájuk hagyományozott jellegét is megőrizni kívánják.¹³ Hogy bemutassuk a tudományos kapcsolatok kiemelkedő fontosságát a modernizációs folyamatok szempontjából s azzal mintegy annak „hatásait” is, néhány példát fogunk a továbbiakban bemutatni; egyes eseteket különböző tudományterületekről és különböző korszakokból, melyek a kapcsolatok három szintjét is reprezentálják majd.

Hogy benyomást szerezzünk a Magyarország és Németország közötti tudományos kapcsolatok kvantitatív dimenzióiról, érdemes Szögi László munkáit kézbe vennünk, aki szerint 1789 és 1919 között, azaz az úgynevezett hosszú 19. század folyamán összesen 14 548 magyarországi diák tanult valamelyik német egyetemen vagy főiskolán.¹⁴ Az ezt megelőző időszakban, 1520 és 1788 között korábbi kutatások körülbelül 7800 magyarországi diákot mutattak ki német egyetemeken.¹⁵ Összesítve tehát 1919-ig ez 22 000-nél több diákot jelent. Németország kiemelkedő szerepe egyértelmű, ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az időszakban a külföldön tanuló magyarországi diákok összlétszáma 74 000 körül mozgott. Az ausztriai intézményekbe beiratkozott körülbelül 39 000 diák után a német felsőoktatási intézmények ezzel a 22 000-es adattal a második helyet foglalták el. Európa többi területén összesen csak körülbelül 13 000 magyarországi diák folytatott tanulmányokat.

Ennek a peregrinációnak a modernizációra gyakorolt általános hatása már abban is megmutatkozik, hogy a dualizmus idején Németországban tanult mintegy 10 900 diák körülbelül 1%-a (114 fő) fontos pozíciót betöltő politikussá (öt miniszterelnök, 17 miniszter) vagy budapesti felsőoktatási intézmények professzoraivá vált. A miniszterelnökök között az

¹⁰ Zapf, Wolfgang: *Einleitung*. In: uő.: *Theorien des sozialen Wandels*, 11–32., itt: 23–24.; Sterbling: *Strukturfragen*, 52–53.

¹¹ Sterbling: *Strukturfragen*, 39.

¹² Rüchemeyer, Dieter: *Partielle Modernisierung*. In: Zapf: *Theorien des sozialen Wandels*, 382–396., itt: 382.; Sterbling: *Strukturfragen*, 41–45.

¹³ Bendix: *Modernisierung*, 510.; Sterbling: *Strukturfragen*, 54–57.

¹⁴ A kiterjedt kutatómunka eredményeit részleteiben egy adatbázis jelentette meg: Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Budapest, 2001.; az eredmények összefoglalását lásd: Uő.: *Haupttendenzen und –wirkungen der ungarischen Peregrination nach Deutschland*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 29–74.

¹⁵ Idézi az adatot Szögi: *Haupttendenzen*, 68.

egyik legismertebb példa erre Tisza István gróf, ahogy a miniszterek között Eötvös Loránd és Klebelsberg Kunó.

A kognitív kapcsolatok szintje

A témák relevanciáját, a tudományos súlypontokat a centrum határozza meg

A 17–18. században Magyarország – természetföldrajzi sokszínűsége, mindenekelőtt pedig a Kárpátok folytán – a centrumból kiinduló földtudományi vizsgálatok tárgya lett. Ebben a műszaki (fő)iskolák, melyek intenzív kölcsönös egymásra hatásnak köszönhetően jöttek létre, fontos szerepet játszottak. A selmecbányai bányakadémia könyvtárában (1735-ben alapították, majd 1919-ben Sopronba költöztették át) az akadémia felállítása utáni első időszakból származó gyűjtött matematikakönyvek között vizsgálta Führer Nagy Györgyi a Németországból származó köteteket, és német főiskolák könyvtáraiban felkutatta a Selmecbányán kiadott magyar munkákat.¹⁶ A matematikai könyvállomány, különösen pedig a tankönyvek analízisével sikerült nagyfokú kölcsönös átfedést kimutatnia. Ez különösen érvényes az alkalmazott matematika és a mechanika területére (például a Selmecbányán alkalmazott vízemelő szerkezetek működésének leírásaira), melyek a bányászat szempontjából különösen fontos szerepet játszottak. A szerző tárgyalja továbbá ismert magyarországi matematikusok (Hell Miksa, Johann Andreas Segner, Johannes Pasquich, Makó Pál, Sipos Pál) németországi tevékenységét. Kutatásaiból összességében a matematikai és alkalmazott matematikai ismeretek intenzív, különlegesen gyors és kölcsönös átadása bontakozik ki, amely a 18. században alapot teremtett nemcsak a bányászat, hanem általában véve a technikai előrehaladás számára.

Hasonlóan lényeges szerep jutott Magyarország modernizációjában az első földrajzi-topográfiai országleírásoknak, melyeket a 18. században olyan tudósok készítettek, akik tudományos képzettségüket Németországban szerezték. Példaként említhetjük Mikoviny Sámuel, Bél Mátyást vagy Korabinszky János Mátyást. Sok tekintetben ezek az országleírások teremtették meg annak alapjait, hogy Magyarország gazdaságilag fejlődjön, s a modern államiség kialakuljon.¹⁷

Vámos Éva a vegyész Justus von Liebig (1803–1873) szerepét vizsgálta a német–magyar tudományos kapcsolatok terén.¹⁸ Liebig rendkívüli mértékben törekedett arra, hogy találmányait és kutatási eredményeit embertársai javára fordítsa, ezért azokat más tudósok – köztük magyar tudósok – rendelkezésére bocsátotta. Magyar tudósokkal fenntartott intenzív kapcsolatait a szerző különböző szinteken mutatja be: A magyar kollégákkal folytatott levelezés kiterjedt kommunikációs hálózatot tár a szemünk elé. Egy másik szintet testesítettek meg a Liebignél tanult magyarországi diákok. Úgyszintén számos szakember fordult Liebighez a felvirágzó magyarországi élelmiszeripar területéről, hogy termékeikre utaljon, vagy tudományos tanácsot adjon számukra. Vámos Éva végül megvizsgálja Liebig tudományos munkáinak magyarországi recepcióját azok magyar fordításain keresztül. Mindezekből világossá válik, Liebig milyen kiemelkedő jelentőséggel bírt azon magyar törekvé-

¹⁶ Führer Nagy Györgyi: *Die deutsch–ungarischen Wissenschaftsbeziehungen im Spiegel der Mathematikbücher der Bergakademie Schemnitz*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 75–98.

¹⁷ Fischer, Holger: *Deutsch–ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit*. In: Fischer–Szabadváry: *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch*, 291–352., itt: 295–298.; Führer Nagy: *Die deutsch–ungarischen Wissenschaftsbeziehungen*, 76.; Bartha, Lajos: *Deutsch–ungarische Beziehungen auf dem Gebiet der Astronomie in der Neuzeit*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 99–126., itt: 107–108.

¹⁸ Vámos Éva: *Liebig und die Ungarn*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 169–184.

sek számára, melyek a Magyarország gazdasági szerkezetében meghatározó mezőgazdaság és élelmiszeripar modern tudományos alapokra helyezésével és továbbfejlesztésével a nyugat- és közép-európai modern fejleményekhez való felzárkózást célozták. Emellett ezek a tudományos kapcsolatok ahhoz is hozzájárultak, hogy a budapesti egyetemen a szervetlen kémiahoz viszonyítva valamelyest fejletlenebb szerves kémia is virágzásnak induljon.

Intézményesített kapcsolatok szintje

A centrum a tudományos intézményrendszer modelljeként szolgál

Egy a tudomány–technika–ipar területét a két világháború közötti időszakban vizsgáló tanulmány rámutat a németeknek a magyarországi szénhidrogénlelőhelyek feltárásában nyújtott teljesítményének jelentőségére.¹⁹ A szerző, Tóth János kiindulópontként felvázolta a trianoni békeszerződés nyomán fellépő különlegesen nehéz magyarországi energiapolitikai helyzetet, hiszen az ország saját energiaforrásait elvesztette, majd a politikai kontextust és ezeknek a kapcsolatoknak a következményeit tárgyalta. Miután a magyar hatóságok által elindított és saját forrásból finanszírozott felderítések tizenöt éven át nem vezettek különösebb eredményre, külföldi vállalkozókat hívtak az országba, akik a jobb technikai felszereltségen túl a kőolaj- és földgázfeltárás- és kitermelés területén fejlettebb tudományos *know-how* birtokában is voltak. A külföldi társaságok számára az 1930-as és 1940-es években biztosított koncessziók egyébként heves kritika ösztöztében álltak, mivel azokra mint a természeti kincsek külföldnek való kiadására tekintettek sokan. Ezen vállalkozások sorában volt a második legfontosabb a Magyar–Német Ásványolajművek Kft. (MANÁT), melyben a Wintershall AG rendelkezett döntő érdekeltséggel.

A MANÁT a rendelkezésre álló rövid idő alatt tekintélyes munkát végzett. Geológiai és geofizikai feltáró tevékenységük jelentős mértékben hozzájárult a Dél-Alföld geológiai arculata s azzal együtt az ott található szénhidrogén mezők feltérképezéséhez. A munkálato-
kat magas szintű technikai–tudományos technológia birtokában – melyet a magyar mérnökökkel is megosztottak – és a legmodernebb berendezésekkel végeztek. Összességében a MANÁT harmincmillió német márkát ruházott be a magyarországi kutatásokba. A feltáráshoz és kitermeléshez szükséges berendezések, a kiépített telepek a második világháború végéig Magyarországon maradtak. A háború végével a magyarországi német javak a Szovjetunió tulajdonába kerültek. A MANÁT termelőeszközeinek tetemes része is hadizsákmánnyként vagy jóvátételként leszerelésre és elszállításra került. Mégis a feltárási munkálatok addigra már annyira előrehaladtak, és a szükséges tudást a magyar mérnökök már elsajátították ahhoz, hogy Magyarország a háború után képes legyen csaknem az összes dél-alföldi szénhidrogén-lelőhelyet a MANÁT által kimutatott szerkezetben megnyitni és azzal kőolaj- és földgáztermelő orszaggá válni.

Két további példával is illusztrálhatjuk a koncepciók, struktúrák és intézmények transzfereinek modernizációt megalapozó szerepét. Heijo Klein azt mutatja be tanulmányában, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum a múzeumlapítás szempontjából legsikeresebb 19. század elején hogyan járult hozzá annak az új múzeum típusnak a kialakulásához, amely Magyarországon és Németországban – az utóbbiban más előfeltételek közepette – alapvetően hozzájárult a kultúráról és történelemről alkotott kép formálásához.²⁰ Miközben Klein ösz-

¹⁹ Tóth János: *Die Tätigkeit der Ungarisch–Deutschen Mineralölwerke GmbH (MANÁT) in Ungarn*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 219–238.

²⁰ Klein, Heijo: *Auswirkungen des Ungarischen Nationalmuseums auf Museen in Deutschland im 19. Jahrhundert*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 275–295.

sze hasonlítja a Magyar Nemzeti Múzeumot és a német nemzeti múzeumokat, hatásokra és kapcsolatokra mutat rá, vizsgálja az alapításhoz fűződő eszméket és intenciókat, az építészeti és művészeti tartalmat és végezetül a gyűjtemények tagolását és prezentációját. Bemutatja Magyarország primátusát annak a múzeumtípusnak a megteremtésében, amelynél semmi más nem lehet jellemzőbb a 19. századra. Kiderül, hogy a nemzeti múzeumok jelentőségét – intenzív pedagógiai, felvilágosító és a nemzeti célokat propagáló tevékenységüknek köszönhetően – nem lehet túlértékelni a mindenkori nemzettudat szempontjából. És éppen Magyarország ékesszóló példája annak, hogy a nemzeti múzeum jelentősége a saját ország számára egészen jelenünkig töretlen maradhat. Klein részletesen bemutatja, hogyan terjedt el ez az új múzeumtípus Európa-szerte. A közvetlen hatást jól szemlélteti a szomszédos Csehország példája. A Cseh Nemzeti Múzeum ismét csak követőkre talált Németországban, Klein elemzi ezt a Germanisches Nationalmuseum (Nürnberg), a Bayerisches Nationalmuseum (München) és a Deutsches Museum (München) példáján. Ennek a múzeumtípusnak a közös sajátosságai azokban az alapstruktúrákban nyilatkoznak meg, ahogyan elsősorban irodalomból, nyelvből és történelemből és csak kevésbé művészeti nézőpontokból indulnak ki az alapítók. A szerző végezetül ezen típus különböző átalakulásait vizsgálja az egyes színhelyeken, és arra az eredményre jut, hogy az alapmodell magja változatlan maradt és egész napjainkig továbbél.

Aktuális példán, a Bay Zoltán Közalapítvány példáján mutatja be Erich Griesler és Peter Biegelbauer egy intézményi modell átültetését Németországból Magyarországra.²¹ Megvilágítják a Fraunhofer-modell transzfert, választ keresve olyan kérdésekre, mint hogy milyen tényezők játszottak közre a német modell kiválasztásában, hogyan zajlott az intézményi transzfer, mennyire működött a német modell mintaként, mennyire volt sikeres a transzfer a magyar szereplők perspektívájából szemlélve, és a német modell átvétele milyen módon és mértékben járult hozzá a magyar K+F rendszer megújításához.

Igen differenciált válaszokat adtak ezekre a kérdésekre. A német modell kiválasztásának okait illetően kifejtik, hogy a döntés a Fraunhofer-Gesellschaft (FhG) mintaszervezetként való választása mellett nem szisztematikus és racionális döntési mechanizmus eredménye volt, hanem a választott útból következő és ad hoc tényezők keveredéséből született. A pozitív okokhoz sorolhatjuk a tradíciót és a német modellek szilárd legitimitását Magyarországon, a személyes kapcsolati hálókat a politikai és tudományos életben, már meglévő együttműködéseket az igazgatás és a tudomány területén, de a politikai szereplők személyes preferenciáit is. A döntést elősegítő, az adott pillanathoz kötődő elemekhez a privilegiált német–magyar kapcsolatokat sorolhatjuk az 1989-et követő első években, a finanszírozásra vonatkozó érdekes német ajánlatot a viszonylag kiterjedt autonómia biztosítása mellett. Különleges szerepet játszott a szerzők véleménye szerint az alapító Pungor Ernő személyisége, hiszen az ő motívumainak és elképzeléseinek lenyomatát az intézet magán viselte. Ezt az tette lehetővé, hogy az ő személyében egyesültek a tudományos reputáció és a politikai hatalom erőttartalékai, erős és kiterjedt személyes kapcsolati hálójával rendelkezett a tudomány, a politika és a közigazgatás köreiben. Ezenfelül személyes habitusában megvolt a szervező elem és azzal együtt a szükséges érvényesülési képesség. A szerzők bemutatják azt is, hogy az alapítás a német Kutatási Minisztérium sokféle formában megnyilvánuló támogatása mellett valósult meg. A Bay Zoltán Közalapítvány programja szerint az egyetemek és a gazdaság közötti transzfert kívánta elősegíteni az alkalmazott tudományok és a

²¹ Griesler, Erich – Biegelbauer, Peter: *Prozesse transnationalen Transfers von Modellen der Wissenschaftsorganisation: Die Bay-Zoltán-Stiftung*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 361–404.

technológia terén, teljes egészében a FhG által megtestesített (poszt)modern tudományos séma szerint. A szerzők egyébként azt is megállapították, hogy a Közalapítvány fejlődését és azzal együtt a transzfer folyamat sikerét a magyar szakértők nagy többsége ambivalensen értékelte. Bár elismerték eredményeit, egyúttal utaltak a szervezet hiányosságaira is.

A személyes kapcsolatok szintje

A periféria tudományos fejlődését nagymértékben a centrumhoz fűződő személyes kapcsolatok határozzák meg

Gönczi Katalin a 19. századi német–magyar jogi kapcsolatokat a nemzeti identitáskeresés európai kontextusába ágyazta, melynek keretében a jogfejlődést a korábbi, a római jogi és a kánonjogi alapokon nyugvó *ius commune* nemzeti jogalkotással való felváltása jellemezte.²²

Magyarországon is ebben az időben kezdődött annak a modern jogi dogmatikának a kialakulása, melynek alapjai máig meghatározzák a magyarországi jogrendszert. Gönczi kimutatja, hogy a nemzetiesítés az európai jogrendszerben nem vezetett a kapcsolatok hirtelen megszakadásához, hanem ehelyett a jogtudományi kommunikáció finom szövésű hálójára jött létre, mely elősegítette a jogi tudás transzferét, a jogi importot és exportot az európai államok között. Ezen hálózatban Magyarország jogrendszere a történeti alapoknak megfelelően elsősorban a német–osztrák jogrendszer felé orientálódott. Ezért a tudástranszfer során újra és újra német és osztrák elképzelések szolgáltak stimuláló tényezőül.

Ezt a Németországról Magyarországra irányuló jogi tudástranszfert Gönczi funkcionálisában és időbeli lefolyását követve összegzi, kitekintve annak a modernizációs folyamatra gyakorolt konstruktív hatásaira is. A Németországból kiinduló jogi és tudományos transzfer összességében exogén modernizációs tényezőnek mutatkozik. Ha a centrum–periféria modellt alkalmazzuk, kijelenthetjük, hogy a kapcsolatok különösen a személyes kapcsolatok szintjén voltak meghatározó jellegűek. A Magyarországon ekképpen kialakuló jogtudományi modernitás az ország társadalmi–politikai fejlődésének talpatát alkotta. A német kereskedelmi jog átvétele például Magyarország iparosításának jogi keretét képezte. Az is világossá vált ugyanakkor, hogy a 19. század végére Magyarországon a jogtudomány már olyannyira fejlett volt, hogy magyar jogtudósok intenzíven részt vehettek a Németországban folyó jogi szakmai vitákban.

A jog területén lezajló tudástranszter másik példáját a 20. század utolsó három évtizedéből idézzük. Erre az időre a Német Szövetségi Köztársaság Magyarország legfontosabb partnerévé vált a nemzetközi tudományos kapcsolatok terén.²³ Számos magyar tudós különböző tudományágakból különféle ösztöndíjak, például az Alexander von Humboldt-Stiftung segítségével hosszabb időt töltöttek ott, tudományos továbbképzésük lényeges részéhez ott jutottak hozzá. Eközben a demokratikus társadalom alapeszméivel is intenzív érintkezésbe kerültek, közülük sokan hazatérve az elit tagjaiként döntő tényezői lettek az új, a német tapasztalatok által is meghatározott struktúrák kiépítésének a politika, a jogrendszer és a társadalmi berendezkedés terén.

²² Gönczi Katalin: *Juristischer Wissenstransfer und Modernisierung. Wirkungsgeschichte der deutsch–ungarischen Rechtsbeziehungen bei der Entstehung der ungarischen juristischen Moderne im 19. Jahrhundert*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 405–420.

²³ Lásd részletesen: Fischer, Holger: *Die deutsch–ungarischen Wissenschaftsbeziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg. Programme, Strukturen, Entwicklungen*. In: uő.: *Wissenschaftsbeziehungen*, 123–194.

A tudományos kapcsolatoknak mint a modern társadalmi eszmék hordozójának szerepét világította meg Georg Brunner és Herbert Küpper a magyar alkotmánybíróság működésének első évtizedét elemző tanulmányban.²⁴ Az alkotmánybíróság 1990. január 1-jén kezdte meg működését, a rendszerváltás első eredménye volt, majd idővel maga is annak centrális tényezője. A szerzők arra az alapvető kérdésre keresték a választ, hogy milyen európai vagy nem európai modelleket szem előtt tartva hozták létre az intézményt, hiszen korábbi saját modellhez nem lehetett visszanyúlni. Kimutatják, hogy végül a döntés a német kultúrkör, azaz a német és az osztrák modell mellett szólt – sokféle motívum hatására. Egyrészt e két ország alkotmánybíróságai az intézményesített alkotmánybíráskodás alaptípusát testesítették meg. Másrészt érvényesült a magyar jogi gondolkodás és jogtudomány tradicionálisan erős német–osztrák orientációja. Végül pedig a német kultúrkör modellje nemcsak a jogi-kulturális hagyományokat illetően, hanem nyelvi tekintetben is könnyebben megközelíthető volt a magyar jogászok számára, mint az olasz, spanyol vagy portugál. Brunner és Küpper ezen túl rámutat még arra a feltehetőleg döntő tényezőre is, hogy a vezető magyar alkotmányjogászok nagy része Humboldt-ösztöndíjasként szakmai továbbképzése döntő elemeit az NSZK-ban sajátította el. Az eközben szerzett politikai–társadalmi tapasztalatok és a speciális jogi gondolkodásmódokkal való foglalkozás megkönnyítette ennek a modellnek az átvételét. A szerzők a magyar alkotmánybíróság számos döntésének elemzésével kimutatják, hogy azokra mind személyes tekintetben, mind pedig tartalmi szempontból hogyan hatott a német alkotmánybíráskodás felé irányuló orientáció. A német jogi térhez való szoros kötődés azonban nem vezetett ahhoz, hogy a német modell egyoldalú módon kizárólagos modellé vált volna, egyszerűen csak a legfontosabb mintaként szolgált az alkotmánybíróság felállításakor és működése során is. A magyar alkotmánybíráskodás tehát kész volt kívülről modern impulzusokat magába fogadni, anélkül, hogy saját tradícióit és országa speciális helyzetét szem elől tévesztette volna.

A német–magyar tudományos kapcsolatok történetének egyik legfontosabb olyan példáját, amikor a hatásgyakorlás iránya fordított, azaz a perifériáról irányult a centrumba, világítja meg Siegfried Niese. A huszadik század legjelentősebb természettudósaihoz tartozó magyar Nobel-díjas Hevesy György (1885–1966) tevékenységével foglalkozik, aki sok éven át Németországban folytatta kutatásait.²⁵ Hevesy is az úgynevezett „magyar jelenség”-et testesítette meg, miszerint a viszonylag kis ország nagyszámú jelentős természettudóst bocsátott ki; említhetjük még rajta kívül például Szilárd Leót, Wigner Jenőt és Teller Edét. Mindannyian a 20. század elején hagyták el Magyarországot, s a természettudományok akkori centrumába, Németországba távoztak, ahol jelentős felfedezéseket tettek, tanszékeket kaptak, és maradtak, míg az politikailag lehetséges volt. Hevesy azonban, ellentétben például Polányi Mihállyal, Neumann Jánossal, Wignerrel, Szilárddal vagy Kármán Tóddal, akik nem tervezték a Németországba való teljes integrálódást, meg volt győződve arról, hogy lehetséges számára a német társadalomba való beilleszkedés.

Niese egy rövid életrajz²⁶ után Hevesy tudományos tevékenységével foglalkozik. Hevesy részletes ismeretekkel rendelkezett a legkülönbözőbb természettudományos diszciplínák-

²⁴ Brunner, Georg – Küpper, Herbert: *Der Einfluß des deutschen Rechts auf die Transformation des ungarischen Rechts nach der Wende durch Humboldt-Stipendiaten. Das Beispiel Verfassungsgericht*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 421–449.

²⁵ Niese, Siegfried: *Der Beitrag des Ungarn Georg von Hevesy zur Entwicklung der Naturwissenschaft in Deutschland im 20. Jahrhundert*. In: Fischer: *Wissenschaftsbeziehungen*, 451–481.

²⁶ Lásd a nemrégiben megjelent monográfiát: Niese, Siegfried: *Georg von Hevesy. 1885–1966. Wissenschaftler ohne Grenzen*. Forschungszentrum, Rossendorf–Dresden, 2005.

ban, ami lehetővé tette számára, hogy viszonylag kevés kísérlettel is új összefüggéseket tárjon fel. Egységben látta az anyag szerkezetére irányuló alap kutatásokban felmerülő kérdéseket, az új módszerek alkalmazását és az új ismeretek gyógyászati alkalmazási módjait. Elképesztően sok munkaterület megalapítása és gazdagítása fűződik a nevéhez. Olyan fontos kísérleteket végzett, melyekkel új módszereket dolgozott ki és egyidejűleg új elméleteket alkotott, vagy – például a hafnium esetében – a röntgenfluoreszcenciás analízis megalapításával egy új elemet fedezett fel.

A szerző azt is felvázolja, hogy Hevesy úttörő felfedezéseivel – különösen a radioaktív izotóp nyomelemzés, a röntgenfluoreszcenciás analízis, a nukleáris orvostudomány és a ritka elemek kémiaja területén – milyen jelentős hatást gyakorolt a tudomány, technika és gyógyítás fejlődésére Németországban. Egyetemi tanárként és kollégaként alapos tudást közvetített, korának vezető tudósaival kiterjedt kommunikációs kapcsolatokat ápol, s a tudós utánpótlás generációit terelgette. Mindezzel nagy hatást gyakorolt a tudományos életre, és jelentékeny mértékben hozzájárult a németországi tudomány, orvostudomány és technika modernizációjához.

A mozaikszerű vizsgálatok világosan mutatják, hogy az adott kor nemzetközi standardjának megfelelően magas színvonalú tudomány és tudományos intézmények kialakulása és léte a tartós modernizáció szükséges előfeltétele a fentebb vázolt valamennyi modernizációs területen. Ugyanakkor maga a tudomány is alapvető modernizációs terület, amelynek állandó megújulásra és továbbfejlődésre van szüksége. S mivel egy – nem csak a tudomány területén – kevésbé fejlett ország, mint Magyarország is, rendszerint nem rendelkezik olyan gazdasági és másfajta erőforrásokkal, hogy a tudományt saját erőből képes legyen modernizálni, feltétlenül szüksége van a tudományos kapcsolatokra. Ezek a kapcsolatok egyúttal modernizációs hordozót jelentenek a szűk értelemben vett tudomány körén túl is, s modernizációs folyamatot indítanak be. A tudományos kapcsolatok hordozói viszont a diákok és a tudósok, akik képzettségüket külföldön szerzik, majd hazatérnek, és ott az értelmiségi elit részévé válnak.

Tudomány, tudományos kapcsolatok és tudósok alapvető egységet alkotnak, jelentőségük a modernizáció szempontjából messze túlmutat a tudomány szűk értelemben vett modernizációján, s a politika, az intézmények, a gazdasági fejlődés és az eszmék köréig ér el.

Fordította: DEÁK ÁGNES

ERŐS VILMOS

Az angol történetírás a huszadik században*

Az angol történetírás hosszú időn keresztül inkább csak követte az európai történetírás fő paradigmáit, bár kétségtelen, hogy számos, Európa-szerte ismert, tekintélyes képviselője volt korábban is, például Gibbon, E. Burke, Th. Carlyle vagy Macaulay. Érvényes ez a megállapítás alapvetően a 19. századra is, amikor a fő novum az ún. professzionális történetírás megjelenése volt, a maga intézményeivel (szakfolyóiratok, forrásgyűjtemények, szemináriumok, önálló történeti tanszékek létrejötte, számos rész tudomány kialakulása stb.)¹ és persze alapvetően politikai eseménytörténet-centrikus alapállásával, amit leginkább a történelem ún. *whig* interpretációja reprezentált. Ez a szerves angol alkotmányos fejlődést állította a középpontba, amelynek tetőpontja az 1688-as dicsőséges forradalom volt, s amely szerint az angol történelem egyfajta esszenciája a szabadságot mindenki számára biztosító, többnyire germán ősöktől örökölt intézmények fokozatos és organikus kifejlődése.² Ez a meglehetősen optimista felfogás jelentősen módosult a 19. század végén és a 20. század első felében. Ugyanakkor a 20. századi angol történetírás több olyan új jelenséget is mutatott (például a történetelmélet területén), amelynek folytán sok vonatkozásban elhalványult az említett követő jelleg, sőt számos területen úttörő lett az angol historiográfia. E vonatkozásokat vizsgálja az alábbi tanulmány.

A 20. századi angol történetírás bemutatását³ egy ismeretelméleti-filozófiai vitával kezdem, amely ugyan legintenzívebben a második világháború után (az ötvenes években) bon-

* Részlet egy készülő historiográfiai összefoglalásból. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B.09/1/KONV-2010-007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Vö. ehhez részletesebben: Erős Vilmos: *A nyugat-európai (francia és angol) történetírás a XIX. században*. Valóság, 52. évf. (2009) 8. sz. 46–63.

² Minderre lásd Butterfield immár klasszikus munkáját: Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London, 1931.

³ A 20. századi angol történetíráshoz lásd: Ausubel, Herman – Brebner, Bartlet J. – Hunt, Erling M. (eds.): *Some Modern Historians of Britain. Essays in Honor of R. L. Schuyler*. New York, 1951.; Gardiner, Patrick (ed.): *Theories of history*. Glencoe, The Free Press, 1959.; Meyerhoff, Hans (ed.): *The Philosophy of History in Our Time*. New York, 1959.; Finberg, H. P. R. (ed.): *Approaches to History*. London, 1962.; Hale, J. R. (ed.): *The Evolution of British Historiography (From Bacon to Namier)*. Cleveland – New York, 1964.; Elton, G. R.: *Modern Historians on British History, 1485–1945. (A Critical Bibliography, 1945–1969)*. London, 1970.; Halperin, S. Williams (ed.): *Essays in modern european historiography*. Chicago–London, 1970.; Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge, 1991.; *Történetírás Nagy-Britanniában. Beszélgetés R. J. W. Evansszel, az English Historical Review társszerkesztőjével*. (A beszélgetést készítette: Deák Ágnes) Aetas, 8. évf. (1993) 4. sz. 213–217.; Jenkins, Keith (ed.): *The postmodern history reader*. London – New York, 1997.; Lambert, Peter – Schofield, Phillipp (eds.): *Making*

takozott ki, de – kis túlzással – a század egészén átnyúlik, hiszen például Collingwood már a két világháború között kifejtette nézeteit. A vita egyes további tevékeny résztvevői pedig – például W. Dray – a történetelmélet legjelentősebb teroretikusai közé számítanak napjainkban is. A vita az angolszász történeti irodalomban az ún. asszimilációs (*assimilationists*) és autonomista (*autonomists*) álláspont közötti disputaként ismert.⁴ A vitában olyan kiemelkedő filozófusok és társadalomelmélettel foglalkozó teoretikusok vettek részt az egyik oldalon, mint Hempel, Popper, Passmore, E. Nagel vagy A. Danto,⁵ míg a másik oldal, a történelem védelmezői közül főként a Collingwood által megfogalmazott eszmékhez számos vonatkozásban kötődő P. Winch, W. Walsh, Louis Mink, illetve a már említett W. Dray⁶ nevét kell megemlítenünk.

Ez az asszimilációs-autonomista vita – mint szó esett erről – elsősorban ismeretelméleti jellegű volt, s a történettudomány, a történeti megismerés mibenléte körül forgott. Az ún. asszimilációs álláspont képviselői – akik nézetei között persze jelentős különbségek vannak – azt állították, hogy egységes, egyfajta tudományos modell létezik, amely mind a természettudományokban, mind a társadalomtudományokban (így természetesen a történelem-

history. An introduction to the history and practices of a discipline. London – New York, 2004.; Brocklehurst, Helen – Phillips, Robert (eds.): *History, Nationhood and the Question of Britain.* New York, 2004.; Bentley, Michael: *Modernising England's Past: English Historiography in the Age of Modernism 1870–1970.* Cambridge, 2005.; Jenkins, Keith – Morgan, Sue – Munslow, Alun (eds.): *Manifestos for history.* London – New York, 2007.; Tímár Lajos: *A brit társadalomtörténet-írás.* In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, 2003. 125–152.; Cannadine, David (ed.): *What is History now?* New York, 2004.; Cannadine, David: *History in our time.* London, 1998.; Collini, Stefan: *English Pasts. Essays in History and Culture.* Oxford, 1999.; Anderson, Robert D.: *United Kingdom.* In: Porciani, Ilaria – Raphael, Lutz (eds.): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession.* New York, 2010. 166–171. Az összefoglaló munkák közül továbbá Mirjana Gross, Georg G. Iggers, R. Lutz, Burrow és R. Kelley műveire utalnék. Ezek részletes bibliográfiai adataira lásd: Erős Vilmos: *A történetírás történet paradigmái.* In: Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti Tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében”.* (A 2010. november 25-i, debreceni historiográfiai konferencia előadásai.) Debrecen, 2011. [2012.] 9–20.

⁴ A vitában közvetlenül nem vett részt, de nagyjából ebben az időszakban fogalmazza meg nézeteit E. Carr is. Carr, Edward Hallett: *Mi a történelem?* In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet.* Budapest, 2006. 1. köt. 176–190., 2. köt. 1125–1156. Carrhoz irodalom uo. I. 175–176. Szintén nem vett közvetlenül részt a vitában G. Barraclough és A. Bullock, de érdekesek és jellemzők a felvetéseik, ráadásul ők a háború utáni angol történetírás meghatározó alakjai. Barraclough, Geoffrey: *The Historian in a Changing World.* In: Meyerhoff: *The Philosophy of History*, 28–35., Barraclough, Geoffrey: *Universal History.* In: Finberg: *Approaches to History*, 83–109.; Bullock, Alan: *The Historian's Purpose.* In: Finberg: *Approaches to History*, 292–299.

⁵ A vitában részt vettek írásaiból számos megjelent immár magyarul is a Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet* című kötetben. Vö.: Nagel, Ernest: *A történelmi determinizmus.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. I. 650–672.; Passmore, John Arthur: *A történettudomány objektivitása.* In: *Történetelmélet*, 2. köt. 673–686.; Dray, William Herbert: *A cselekvések történeti magyarázatának újragondolása.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 688–708.; Mink, Louis O.: *A történeti megértés önállósága.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 710–730.; White, Morton Gabriel: *A történeti tudás alapjai.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 732–766.; Walsh, William: *Kolligációs fogalmak a történettudományban.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 768–781. Rövid leírás a szerzőkről és műveikről (ugyanakkor magáról a vitáról és háttéréről nem): Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 649–650., 673., 687–688., 709–710., 731., 767–768.

⁶ Szintén ebből az időből származik és szintén a vita kontextusában értelmezendő: Winch, Peter: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához.* Budapest, 1988.

ben is) érvényes. Ebben a mintát a természettudományok képviselik, s a történelem annyiban válik tudománnyá, amennyiben alkalmazkodik, asszimilálódik e módszerekhez. Leginkább persze a szociológia közelíti meg ezt a szcientista eszményt, s így egyértelmű, hogy a történelem tudományos jellegét a szociologisztikus, társadalomtudományos megközelítési mód biztosítja, de legalábbis a szociológiával való együttműködés. Az asszimilációs tézis egyik legpregnansabb megfogalmazója, Hempel 1942-ben jelentette meg az ún. átfogó törvényekről (*covering law*) értekező tanulmányát,⁷ amelyben cáfolni kívánta a hagyományos, historista és szellemtörténeti tézist, miszerint a történelem az egyedivel foglalkozik. Szerinte ugyanis a történelemben is megfogalmazhatók (és megfogalmazandók) olyan átfogó törvényszerűségek, átfogó képletek vagy modellek, amelyekbe az egyediségek, események szubszumálódnak, és ezek akár a jövő előrejelzésére is alkalmasak. Hogy melyek ezek a törvények, erről Hempel nem nyilatkozik; helyesebben, amit megemlít – például hogy az 5–6. századi népvándorlások és a 19. századi amerikai bevándorlás népességmozgásában van valami közös, törvényben, képletben vagy modellben megfogalmazható –, részben trivialitások, részben azonnal megcáfolhatók, sőt maga Hempel is jelentősen gyengíti téziséit, mivel valószínűségekről beszél. Hempel később jelentősen módosított nézetein. Eszerint a történészek magyarázat helyett inkább magyarázatvázlatot (*sketch*) adnak, amely több tekintettel van az egyedi változatokra, az individuálisra is. Ez már lényegesen közelebb áll a történészi munka realitásaihoz, ugyanakkor Hempel alapján véve élete végéig ragaszkodott 1942-ben kifejtett álláspontjához, s nem vonta azt vissza.⁸

Az asszimilációs tézis legvehemensőbb megfogalmazója, amint erre részben már szintén történt utalás, Karl Popper⁹ volt, aki *A historicizmus nyomorúsága* és *A nyitott/nyílt társadalom és ellenségei* című munkáiban jelentette meg nézeteit. Popper a falszifikáció kontra verifikáció, illetve a módszertani individualizmus versus módszertani esszencializmus apóriái köré csoportosítva fejtette ki elméletét. Szerinte ezek alapján az igazi tudományos megismerés fő célja az ellentétes, rivális elméletek cáfolata, valamint az a törekvés, hogy elméletünknek ellentmondó, azt cáfoló érveket és bizonyítékokat keressünk, ami saját elméletünk további finomítására és pontosítására ösztökél. Popper mindezt társadalomelméleti teóriájával köti össze, amelynek lényege a nyitott társadalomról való elképzelés, ami a módszertani individualizmuson és így a kritikai racionalizmuson alapuló tudományos megközelítés ekvivalens feltétele, szociális kerete. Az ezzel ellentétes, tehát a módszertani esszencializmuson alapuló gondolkodásmódot Popper a historicizmushoz, Platónhoz, Hegelhez és Marxhoz köti, akik filozófiájukkal a zárt, tribalista társadalmak prófétái, s akik a valóság totális megragadására irányuló törekvéseikkel a modern totalitárius diktatúrák, így a fasizmus és a kommunizmus legfőbb előfutárai és megágyazói. Összességében így azután Popper, bár alapvetően csak a történetfilozófiákkal hadakozik, egy *par excellence* történet-

⁷ Vö.: Hempel, Carl Gustav: *Az általános törvények szerepe a történettudományban*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 452–463. Irodalom Hempelhez: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 451–452.

⁸ Vö.: Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Budapest, 2004. „A történeti igazság kérdései-elméleti viták” című fejezet.

⁹ Vö.: Popper, Karl Raimund: *A történetírás és a történelem értelme*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 745–760. Ugyanitt a 743–744. oldalakon rövid életrajz és művei, valamint magyar és idegennyelvű recepciójának ismertetése is olvasható. Hosszabb részlet „A historicizmus nyomorúságá”-ból: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 464–523. A korábbi marxista kritikákról lásd: Cornforth, Maurice: *A nyílt filozófia és a nyílt társadalom. Hogyan cáfolta meg Dr. Karl Popper a marxizmust?* Budapest, 1975.

ellenes, ahistorikus/antihistorikus pozíciót képvisel, s a történelemnek a szociológiában való feloldását propagálja.¹⁰

Popperrel homlokegyenest ellenkezik Robin G. Collingwood felfogása,¹¹ aki az ún. autonomista pozíció „*spiritus rectora*”, s bár a két világháború között fejtette ki nézeteit, az ötvenes-hatvanas évek autonomista érvelői alapvetően az ő nyomvonalán haladnak tovább. Az ún. autonomista pozíció fő tézise ugyanis az, hogy a történelem önálló tudomány (de legalábbis megismerési mód), amelynek tárgya és módszere gyökeresen elüt a természettudományokban használatostól, így a történelem tudományosságát egyáltalán nem a természettudományos módszerek garantálják, s nem kell feltétlenül szociológiává sem válnia. Collingwood főként *A történelem eszméje* című könyvében¹² fejti ki nézeteit, s pozíciója alapvetően Hegelhez kötődik, tehát ez lényegében a neohegelianus irányzat egyfajta manifestuma. (Collingwood érvelésében egyébként Hegelhez kapcsolható a történeti jellegű érvelési mód is, hiszen könyvének nagy, sőt nagyobbik részét a korábbi nézetek számbavétele teszi ki, s olyan, a történelem autonómiáját körbejáró gondolkodókat vall elődeinek, mint Vico, Hegel és Benedetto Croce vagy a szintén angol Bradley.)

Collingwoodnak már alapvető kiindulópontja is Hegelhez kötődik, amennyiben annak lényege a természet és a történelem (Hegelnél szellem) közötti megkülönböztetés, mondván, a természet és a természettudomány a dolgokban rejlő állandóval, a dolgok természetével foglalkozik, ami általában a testek külső, fizikai mechanikai terminusaiban írható le. Az angol történész fő problémája azonban az, hogy az embernek nincsen természete, hiszen az időben konstituálódik, és alapvető ingrediense a változás. Így azután Collingwood fő kérdése: van-e valami igazság ez állandó változásban, vagy az csak valamiféle irány és cél nélküli alakulás? (Látható, hogy Hegel mellett Collingwood nézetei így akár a szintén neohegelianusnak is tekinthető Ortegához is kapcsolódnak.¹³) Collingwood válasza: ez a változás, ami a történelem alapvető fluiduma, nem cél és irány nélküli, mert a múltban történt emberi cselekedetek (ami Collingwood szerint a történelem tárgya) fő jellemzője a gondolatiság, amely tulajdonképpen a dolgok, cselekedetek belső oldalát jelenti. Lényegében azután ez a belső oldal képezi a történelem, az emberi cselekedetek igazságát, azaz a dolgok, események, cselekedetek mögötti igazságra, a célra, jelentésre, értelemre (*Sinn*) való rákérdezés, ami a természettudományokban nonszensz, abszurd, hiszen ott nincs értelme a kérdésnek, hogy mit gondolt a kő, amikor leesett. Collingwood szerint azonban a történelemben ez alapvető, az emberi cselekedetek, a dolgok „értelmére” való rákérdezés, ami akár az egész történelemre nézve is feltehető, ahogy a történetfilozófiák esetében is. Ebből viszont már következik, hogy az angol történész-filozófus szerint a történelem mélyére való hatolásnak is nem a külső, akár előzetes feltételekből történő kauzális magyarázat az alap-

¹⁰ Ezt a pozíciót Popper a későbbiekben némileg árnyalja, de alapvető kiindulópontjait (például zsigeri Hegel-ellenességét) soha nem adja fel. Vö.: Popper, Karl Raimund: *A történetírás és a történelem értelme*, id. mű.

¹¹ Vö.: Collingwood, Robin George: *A történelem eszméje*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. I. 56–74., 672–685., 2. köt. 524–578. Részletes irodalom Collingwoodhoz: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 54–55. Legújabb példák lásd még: Burns, Robert M. Burns: *Collingwood, Bradley and historical knowledge*. *History and Theory*, 45. (May 2006) 178–203. A brit ún. neoidealizmushoz klasszikus immár: Dockhorn, Klaus: *Deutscher Geist und angelsächsische Geistesgeschichte. Ein Versuch der Deutung ihres Verhältnisses*. Göttingen–Frankfurt–Berlin, 1954.

¹² Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987.

¹³ Ortega y Gasset, José: *A történelem mint rendszer*. In: Ortega y Gasset, José: *Két történelmi esszé*. Budapest, 1979. 145–223.

ja, hanem éppen az említett belső gondolatiság, az értelem, a jelentés feltárása, tehát tulajdonképpen a történelem „megértése”. Hangsúlyozni lehet, hogy mindez persze nem valamiféle misztikus, beleélő, intuitív módon történik Collingwoodnál, s nem is a pszichológia ennek az eszköze (mint Diltheynél), hanem ennek legfontosabb instrumentumai a források. Ezért is különbözteti meg Collingwood a történettudomány kialakulásának három periódusát: egyrészt az ollózó és ragasztó történetírást, amely feltétlen tekintélyként kezeli „forrásait”; másrészt a kritikai történetírást, amely különbséget tesz igaz és hamis forrás között, s az utóbbiakat elvetve, az előbbieket viszont úgyszintén tekintélyként elfogadva rekonstruálja a történelmet; harmadrészt viszont szerint az az igazán tudományos történetírás, amely forrásait csak kiindulópontként, bizonyítékként (evidenciaként¹⁴) használja saját következtetéseinek, gondolatainak megfogalmazására. Mindezzel azután végső soron Collingwood szerint a történelem egyenlő a gondolatok történetével, s a történészi munka lényege a gondolatok újragondolása, jelenben történő újraélesztésük és újraalkotásuk (*reenactment*).

Mindebből világosan következik, hogy Collingwood szerint a történelemnek egyáltalán nem kell szociológiává válnia ahhoz, hogy tudományos érvényű legyen. Másrészt felvetődik a történettudomány hasznának, „értelmé”-nek a kérdése is: Collingwood szerint ez semmiféleképpen nem lehet – mint Poppernél – a (mondjuk, társadalmi) haladás elősegítése, a külső viszonyok jobb megismerése, hiszen a történelemben az ember nem a külső dolgokat, hanem önmagát ismeri meg, s így a történelem lényegét tekintve az emberi önmegismerésnek, önmegértésnek egyik módja, ami viszont az emberi szabadság megvalósításának előfeltétele. (Ezzel Collingwood csatlakozik az általa felidézett és a történelem kifejezett autonómiáját sugalló/valló pozícióhoz, amely Vicotól és Hegeltől egészen Lukács Györgyig terjed, s amelynek meggyőződése Lukács szavaival élve: a természettudományok kérdése a dolgokban lévő „közös”-re és általánosra irányul, míg a történelem – Lukácsnál, Hegelnél a történeti alapú filozófia – fő kérdése az emberben, a „nem”-ben lévő közösség feltárására irányul.

Mivel a természettudományokkal szemben, ahol a megismerés alapvető előfeltétele szubjektum és objektum megkülönböztetése, a történelem az emberiség saját alkotása, szubjektum és objektum nem válik szét egymástól, az ember önmaga történetének objektuma és szubjektuma is egyben, ami azután az emberi szabadság és az emberi autonómia, az erkölcs megvalósításának is legfontosabb előfeltétele. Ez pedig azt sugallja – amit Collingwood egyik legfontosabb szellemi elődje, B. Croce *expressis verbis* ki is fejt –, hogy a történetírás erkölcsi tevékenység, s Popper antihistorizmusával szemben mindenképpen történelempárti, sőt a történelem megismerését – tehát a történelem értelmére való rákérdezést is – a legmagasabbrendű emberi tevékenységként kell értékelni.¹⁵

¹⁴ Így azután az „evidencia” – Collingwood olvasatában – nem szokásos, magyarul is használt értelmében (nyilvánvaló stb.), hanem közvetlen angol jelentésében (*evidence*: bizonyíték) értendő.

¹⁵ Mint említettem, Poppernek Collingwood mellett számos bírálója volt. Itt mindenekelőtt Walsh, Peter Winch és Louis Mink felfogását szeretném kiemelni. Walsh az ún. kolligációs fogalmak bevezetésével kívánja felülírni a popperi módszertani individualizmust, szerinte ugyanis a történelmi fogalomalkotásnak alapvető sajátossága például az, hogy a vizsgált tárgytól, eseménytől, cselekedettől eltelt idő történelmét is látja már a történész, s ezt nyilván érvényesíti fogalomalkotásában, ilyenformán igenis rákérdez az egészre, azaz a jelentésre. Louis Mink mindezt a szinoptikus ítélet kategóriájával járja körül, szerinte alapvetően különbözik a történelmi tanulmány a természettudományostól például abban, hogy eredményei, megállapításai nem leválaszthatók, azaz nem összefoglalhatók a tanulmány végén, például tézisek formájában. A szinoptikus ítélet például a történeti szintézisek megírásának is előfeltétele, hiszen ezekben (még a nőtörténet vagy a magánélet történet, tehát a *microstoria* keretén belül is) alapvetően szükséges az egészről kialakított – persze

Az ismeretelméleti vita mellett meg kell említeni az angol történetírás tárgyalásakor a híres történész-filozófust, A. Toynbeet¹⁶ is, akinek nézetei szintén jelentős hatást gyakoroltak az angol történetírás fejlődésére. Az ismeretelméleti vitában résztvevőkkel ellentétben Toynbee a történelem egészére s így menetének „értelmére” kérdez rá, ebben pedig a többek között Spengler által megfogalmazott ciklikus elméletekhez kapcsolódik. Így Toynbee szerint sem lineáris az emberiség történetének a fejlődése, hanem ennek alapja a különböző civilizációk története. E civilizációk kialakulását és belső fejlődésük további menetét az ún. kihívás és válasz (*challenge-response*) logika uralja, aminek lényege az, hogy a civilizációknak már a kialakulását is a különböző helyekről/területekről (földrajz, történelem, népesedés, lélektan) érkező kihívásokra adott válasz határozza meg. A válasz fő ágense egyfajta szellemi, teremtmény és alkotó elit, amely a civilizációban betöltött vezető szerepét éppen az általa adott válaszok sikerének köszönheti, hiszen a civilizáció többségének, a tömegnek az alapvető tevékenysége a mimézis, azaz az alkotó/teremtő kisebbség értékeinek, normáinak, reguláinak az utánzása. Spenglerrel szemben Toynbee nem látja szükségszerűnek az európai civilizáció pusztulását. Szerinte ugyanis a korábbi birodalomalapító törekvések (például Nagy Sándoré vagy Napóleoné) vagy a történelmi vallások mint az emberiségnek egy a civilizációknál nagyobb, magasabb egységbe való integrálását célozták; ezek azonban kudarcot vallottak. A történelmi vallásokat ezért a politikai, birodalmi törekvéseknél sikeresebbeknek ítéli, s úgy gondolja, hogy korának fő feladatát – ami szerinte egy világcivilizáció kialakítása – a történelmi egyházak nyomdokain haladó új vallásnak kell megteremteni.

Toynbee nézetei rokoníthatók a szellemtörténeti pozícióval; hermeneutikus beállítottságú, elveti a haladás-gondolatot s általában a modernitást és az Európa-centrikusságot, gondolatrendszere egyfajta esztéticista, arisztokratikus és elitista jellegű, amelyben alig fedezhetők fel szociológiai szempontok, így a szocialitás gondolatai is másodrendűek.¹⁷

Az ismeretelméleti vita és Toynbee mellett a huszadik századi angol történetírás problémái akörül is csoportosulnak, hogyan valósult meg az ún. társadalomtörténeti paradigma az angol historiográfiában.¹⁸ E társadalomtörténeti iránynak már voltak bizonyos előzményei, a 19. századi kezdemények után elég csak Trevelyan vagy Namier munkáira utalni a

nyilvánvalóan nem hegeli vagy kanti – koncepció, s ilyen műveket – társadalmi-kulturális feltételek folytán is – nem úgy írunk, hogy a módszertani individualizmus értelmében falszifikálunk, tehát hipotézisünknek ellentmondó, azt cáfoló adatot keresünk, s utána korrigáljuk előző kijelentésünket. (Ez megtehető egy tanulmány esetében, de nem egy szintézisében). Lásd mindezekhez Walsh és Mink idézett cikkeit. A módszertani individualizmus kritikájára legújabban lásd: Forland, Tor Egil: *Mentality as a social emergent: can the Zeitgeist have explanatory power?* History and Theory, 47. (February 2008) 44–56.

¹⁶ Toynbee-hoz: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 686–687., illetve az ott megjelölt irodalom; részletek a *Tanulmány a történelemről* című műből: in: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 688–710.

¹⁷ Magyarul legújabban Toynbee-től: Toynbee, Arnold: *A vallás, ahogyan a történész látja*. Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár: <http://www.hu/keletkultinfo/toynbee1.html>. Toynbee egyik legfontosabb követője, mint ismeretes, Samuel Huntington, aki – például az osztályharc, illetve a belső társadalmi konfliktusok helyett – a civilizációk összecsapásában látja korunk fő tartalmát. Vö. Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 2005.

¹⁸ Lásd minderről az összefoglaló művek közül különösen: Iggers, Georg G.: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover–London, 1997.; Gross, Mirjana: *Von der Antike bis zur Postmoderne. Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln*. Wien–Köln–Weimar, 1998.

két világháború közötti időszakból,¹⁹ de az igazi áttörést a marxizáló-marxista irányzat, kitüntetetten a *Past and Present* folyóirat tevékenysége hozott. A folyóirat, amely ma már a társadalomtörténetnek az *Annales* vagy a *Geschichte und Gesellschaft* mellett a legjelentősebb orgánuma, az ötvenes években kezdett kialakulni, de alapítási dátumának 1952-t tekinthetjük.²⁰ A *Past and Present* fő reprezentánsai E. Hobsbawm, Ch. Hill, E. P. Thomp-

¹⁹ Megjegyzendő, hogy a századelőtől fogva (tehát a két világháború közötti időszakban is) az angol történetírásban mindenekelőtt a 19. századi örökség, tehát a politikai történet és a történelem whig értelmezése volt a domináns. Ennek jelentős, meghatározó képviselői Plumb, Gooch, Powicke, Temperley, Pollard voltak elsősorban. Társadalomtörténeti elemeket mindenekelőtt a munkásmozgalom és a marxizmus megjelenése hozott a századfordulón, például a Webb (Sidney és Beatrice), valamint a Hammond-házaspár történetírásában. A legjelentősebb esemény azonban az angol gazdaság- és társadalomtörténet kialakulásában 1929-ben következik be, amikor megalapítják az *Economic History Review* című folyóiratot. A gazdaság- és társadalomtörténet jelentős alakja volt már a folyóirat alakulása előtt is például Tawney, a folyóirat *spiritus rectora* azonban Clapham lett, később pedig olyan jelentős munkatársak léptek fel, mint Ashley és Habbakuk. Az angol társadalomtörténet egyik leginkább kiemelkedő képviselője azonban ekkor Lewis Namier volt, aki részint strukturalista, részint prozopográfiai szempontból vizsgálta a 18. századi angol parlament összetételét, s nagy – de többnyire látens – vitákat folytatott Herbert Butterfielddel. Az utóbbi a történelem tudomány, s ezen részben a 19. századi pozitívizmus, részben a professzionális tanulságait, illetve eszközrendszereinek használatát értette. Trevelyan ezzel szemben (s itt világos, hogy jöllehet a következőkben őt az angol társadalomtörténet előzményeként tárgyaljuk, ég és föld a különbség az általa és például a Hobsbawm által művelt társadalomtörténet között) a történelmet az irodalom egy nemének fogta fel, s sokkal fontosabbnak tartotta a szépirást, a narratív elemeket, mint a statisztikai táblázatokat vagy, mondjuk, a diplomatikában való jártasságot. A legújabb szakirodalom alapján fontos még megemlíteni, hogy ekkor jelennek meg – persze még csak elvétve – az első női történészek is az angol történettudományban, akik közül a főként gazdaságtörténettel foglalkozó Eileen Power emelkedik ki. Lásd mindezekre Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű; Colley, Linda: *Lewis Namier*. London, 1989.; Cannadine, David: *G. M. Trevelyan: A Life in History*. London, 1993.; McIntire, C. T.: *Herbert Butterfield: Historian as Dissenter*. New Haven, 2004. Namierről lásd még magyar szerzőtől: Borus György: *Namierism – The difficulty of understanding and teaching eighteenth century british history*. In: Rác István (ed.): *English Studies and the Curriculum*. Debrecen, 1997. 77–84. Namier főműve: *The Structure of Politics at the Accession of George III*. London, 1929. A Namier–Butterfield vitához lásd még: Owen, John B.: *Professor Butterfield and the Namier School*. *The Cambridge Review*, 79. (1985) 528–531. Eileen Power-hez lásd: Berg, Maxine: *A woman in history: Eileen Power 1889–1940*. Cambridge, 1996.

²⁰ Lásd mindehhez, valamint a modern (?) marxista történetíráshoz: Schoefield, Philip: *History and Marxism*. In: Lambert–Schoefield: *Making history*, 180–192. Thompsonhoz lásd: Johnson, R.: *Edward Thompson, Eugene Genovese, and Socialist-humanist History*. *History Workshop Journal*, vol. 6. (1978) 79–100.; Perkin, H. J.: *Social History*. In: Finberg: *Approaches to History*, 51–82.; Court, W. H. B.: *Economic History*. In: Finberg: *Approaches to History*, 17–50. Az ókortörténethez lásd: Finley, M. J.: *Aspects of antiquity. Discoveries and Controversies*. London, 1968.; Eley, G. – Hunt, W. (eds.): *Revising the English Revolution: Reflections and Elaboration on the Work of Christopher Hill*. London, 1988.; Eley, G.: *Marxist Historiography*. In: Berger, S. – Feldmer, H. – Passmore, K. (eds.): *Writing History. Theory and Practice*. London, 2003. 63–82. Magyar nyelven lásd különösen: Tímár: *A brit társadalomtörténet-írás*, id. mű.

son, G. Childe, R. H. Hilton, P. és B. Andersson,²¹ később Lawrence Stone és mások, kifejezetten baloldali, marxista elkötelezettségű történészek, akiknek a folyóirathoz köthető programja általában a történelem radikális, baloldali, tehát szerintük a társadalmi haladást elősegítő mozgalmainak a feldolgozása, illetve a történelem egyéb jelenségeinek ilyen szempontú megítélése (vö. Ch. Hill értékelését a levellerekről az angol polgári forradalomban²²), a munkásosztály történetének a felfedezése, sőt középpontba állítása (E. P. Thompson),²³ illetve általában a marxi ihletésű osztályharc gondolatának, tehát e társadalmi szuverenitás kivívásának a történelem átfogó értelmezési keretként való elfogadása.

Fontos módszertani eleme mindennek ugyanakkor a társadalomtörténeti paradigma melletti elkötelezettség, azaz szerintük a történelem fő szűzsége a társadalom (s nem a nagy egyéniségek), tehát a kollektív folyamatok története, amelyek közül például Erich Hobsbawm az urbanizáció, a társadalmi rétegződés, a belső migráció, az ún. fehérgealléros réteg kialakulását vagy a demográfiai problémákat emeli ki. Az angol társadalom- és gazdaságtörténetnek kedvelt terepe természetesen az angol ipari forradalom, illetve ennek különböző szakaszai, az újkori társadalmi átmenet (a feudalizmusból a kapitalizmusba) problémái (például Andersson), a *gentry* kérdés és az arisztokrácia (Lawrence Stone), például az arisztokrácia és a polgárság viszonyának kérdése, amelyen belül az egyik legérdekesebb jelenség a polgárságnak a nemesi értékek és mentalitás elsajátítására irányuló törekvése (refeudalizáció).²⁴

Természetesen nem csupán a *Past and Present* említett történészei jelentik a társadalomtörténeti orientációt, hiszen mellettük olyan jeles történészek és irányzatok, mint a történeti demográfia vagy a történeti földrajz, várostörténet képviselői, különösen P. Laslett vagy Wrigley²⁵ is megemlíthetők. Ennek a fajta történeti demográfiának is az a fő jellemzője, hogy nem nemzeti sorskérdéseket vizsgál, nem is mindig nemzeti keretekben tárgyalja, elemzi a demográfiai folyamatokat, hanem – részben a braudeli ikonhoz kapcsolódva – a demográfiai hosszú távú problémákat (házasodás, házasodási/háztartási modellek és szokások, betegségek járványok, család, családrekonstrukció) kvantitatív módszereket alkalmazva helyezi előtérbe. Laslett az egyik megfogalmazója például annak a tézisnek, misze-

²¹ Vö. például: Hobsbawm, Eric: *A történelemről és a történetírásról*. Budapest, 2006.; Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók*. Budapest, 1974.; Thompson, E. P.: *Az angol munkásosztály születése*. Budapest 2007.; Anderson, Perry: *Az abszolutista állam*. Budapest, 1989.

²² Lásd még: Hilton, R. H.: *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*. London – New York, 1973.

²³ Vö. a 20. sz. jegyzettel.

²⁴ Az újabb angol (nem marxista) társadalomtörténet kiemelkedő alakjai továbbá A. Briggs, K. Thomas, Th. Zeldin, A. Macfarlane, D. Cannadine és Roy Porter. A nem kifejezetten marxista ihletésű társadalomtörténet fontos folyóirata már a hatvanas évektől a *History Workshop Journal*, amelynek szellemi atyja eredetileg Raphael Samuel, s fő célkitűzése a társadalomtörténetnek az antropológia, a mindennapi élet, illetve a film és a nőtörténet felé való kitérítése volt. Lásd mindehhez: Budd, Adam (ed.): *The Modern Historiography Reader (Western Sources)*. London – New York, 2009.; róluk lásd például: Pallares-Burke, Maria Lúcia: *The New History. Confessions and Conversations*. Cambridge, 2002. 31–49. (Asa Briggs), 80–105. (Keith Thomas), ugyanott mindkettőjük legfontosabb munkáinak részletezése is. Vö. magyarul például: Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalomtörténete – Gutenbergről az internetig*. Budapest, 2004.; Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest 1993.; az angol társadalom- és gazdaságtörténet megújulásához lásd még: Digby, Anne – Feinstein, Charles: *New Directions in Economic and Social History*. London, 1989.

²⁵ Vö.: Wrigley, E. A.: *Népesedés és történelem*. Budapest 1973.; Faragó Tamás: *Történet demográfia*. In: Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 302–340.

rint Nyugat-Európa házassági modellje a modernizáció során, a 16–17. században alakult ki, egyik fő jellegzetessége a házassági idő, így a gyermekvállalás kitolása, sőt a gyermekek számának korlátozása, illetve a különböző generációk együttélésének feloldódása a hivatás és a munka preferálásának jegyében. (Szemben Európa más területeivel – a Szentpétervár–Trieszt vonaltól keletre –, ahol a többgenerációs családmóddal, a nagycsalád és a minél korábbi gyermekvállalás volt az alapvető.)

A társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve a történeti demográfiai iskolák mellett igen fontos szerepet játszik az angol történetírásban a több vonatkozásban Collingwoodhoz köthető s a társadalomtörténeti megközelítésekkel alapvetően szembenálló eszmetörténeti irányzat, annak is különösen az ún. cambridge-i iskolája.²⁶ Ennek az irányzatnak a megkülönböztető jegye a szociologisztikus megközelítéssel szemben a hermeneutikus pozíció (különösen kiemelendő a fogalmak és eszmék kontextusban történő elemzése és értelmezése); másrészt a történetírásban fontosnak tartják az erkölcsi kérdések, az egyéni felelősség kérdésének felvetését, ezért a társadalmi determináció helyett az emberi cselekedetek szabadságának tételezéséből indulnak ki, s alkalmanként a történetiségre, a hagyományra építő, konzervatív politikai alapállás jellemzi őket. Ennek az eszmetörténeti irányzatnak az ismeretelméleti vita autonomista pozíciójához való kötődése szinte megkérdőjelezhetetlen, s olyan alapvető reprezentánsait kell megemlítenünk, mint (még a korábbi, a két világháború közötti időszakban színre lépő generációból) Herbert Butterfield,²⁷ Oakeshott, I. Berlin vagy a későbbi generációból Pocock, Q. Skinner, J. Shklar, J. Dunn, R. Tuck, R. Scruton, illetve akár az ókortörténész Finley is.²⁸

Különösen ki lehet emelni például I. Berlin életművét és *Történelem és szabadság* című tanulmányát,²⁹ amelyben – a Vidoról és Herderről írott művével együtt – alapvetőnek tartja a történelemben a szükségszerűségekkel szemben az emberi cselekedetek szabadságának a posztulátumát mint az erkölcsi megítélés/állásfoglalás lehetőségének előfeltételét (amivel

²⁶ Magyarul vö.: Horkay Hörcher Ferenc: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. In: Horkay Hörcher Ferenc. (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997. 287–305.

²⁷ Vö.például: Butterfield, Herbert: *Moral Judgements in History*. In: Meyerhoff: *The Philosophy of History*, 228–249.; Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London, 1931.; Butterfieldhez újabban: Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű. Roppant jelentősnek gondolom Herbert Butterfield munkásságát. Butterfield alapvetően eszmetörténeti szemszögből közelíti a historiográfiai kérdésekhez, de nála ez meglehetősen egészséges arányban egészül ki a praktikum iránti érzékenységgel. Fő munkái átölelik a „whig” történetiszemlélet kritikáját, a 18. századi német történetírást, a kereszténység és történelem viszonyának taglalását, a III. György korabeli parlamenttel, illetve annak történeti megítélésével foglalkozó kérdéseket. Életének végén a modern európai historiográfia antik és Európán kívüli gyökereit elemezte. Butterfield kapcsolódott a nagy angol történészek vonulatához (Hume, Acton, Collingwood, Berlin), akik a történetírást mindenekelőtt erkölcsi tevékenységnek tartották. Nagyon pozitív szerepet tulajdonított a német historizmusnak (Rankénak és a külpolitika elsőbbségének), illetve ennek kialakulásában a kései német felvilágosodásnak is.

²⁸ Lásd: Oakeshott, Michael Joseph: *A történeti tevékenység*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 77–97. Részletes irodalom róla uo. 75–76.; Scruton, Roger: *Mi a konzervativizmus?* Budapest, 1995.; Quentin Skinnerhez lásd: Pallares-Burke: *The New History* 212–240. (uo. legfontosabb művei is). A politikai eszmetörténethez általában lásd még: Tuck, Richard: *History of Political Thought*. In: Burke: *New Perspectives of Historical Writing*, 193–205.; Brett, Annabel: *What is Intellectual History Now?* In: Cannadine: *What is History Now*, 113–131.

²⁹ Berlin, Isaiah: *Történelmi szükségszerűség*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 592–648. Részletes irodalom Berlinhez: uo. 590–592.

egyértelműen kapcsolódik Collingwoodhoz, sőt Crocéhoz is). Az eszmetörténeti iskola teljesítményei a koraújkori és újkori politikai filozófia elemzésének területén is kiemelkedők: elég csak a Montesquieu-ról, Locke-ról, Machiavelliről vagy a Herderről és Vidoról írott életrajzokra, illetve elemzésekre gondolni.³⁰

Bár nem minden vonatkozásban kapcsolódik az eszmetörténeti iskolához, de említésre méltó továbbá a nemzeti kérdésről, a nacionalizmusról való diskurzus erőteljes jelenléte (illetve ennek kutatása) az angol történetírásban, már csak azért is, mert (mint egyes szerzők újabban bizonyítják), a nyolcvanas évektől egyfajta etnikai reneszánsz figyelhető meg az angol történetíráson belül, s a skótok, írek és walesiek (például Kenneth O. Morgan³¹) egyenesen a kelta újjáéledés/újjászületés keretében fogalmazzák meg történetírói programot.³² A nemzeti-nemzetiségi kérdés vizsgálatának jelentős hagyományai vannak persze az angol történetírásban – elég csak olyan nevekre gondolni, mint H. Seton-Watson, aki az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb kritikusa volt, így nézeteinek politikai következményei is kimutathatók.³³ De ki lehet emelni még például Georg Mosse háború után írott monográfiáját³⁴ is a 19. századi „*völkisch*”, etnikai forradalomról, amelyben a hitelezés legfontosabb eszmei előképét látja. A nacionalizmus-kutatások legjelentősebb teljesítményei azonban a hetvenes–nyolcvanas években jöttek létre, s olyan kiemelkedő képviselőket nevezhetünk meg, mint E. Gellner, A. Smith, B. Anderson, az említett Kenneth O. Morgan vagy a régi marxista E. Hobsbawm.³⁵ E kutatásoknak általában véve az a sajátosságuk, hogy nem politikatörténeti (mint Seton-Watsoné), de nem is eszmetörténeti fogantatásúak (mint Meineckeé), hanem vagy szociologisztikus szempontból közelítik meg témájukat (tehát a különböző nacionalizmusok és ezek funkciói összehasonlító elemzését célozzák és végzik el), vagy pedig rámutatnak a nacionalizmusok konstruált, képzelt, csak a 19. századi nemzetállami fejlődéssel magyarázható eredőire. Kiemelhetjük a *par excellence* történész Benedict Anderson „Képzelt közösségek” (*Imagined communities*) című munká-

³⁰ Természetesen a háború után is tovább élnek a hagyományos politika- és hadtörténet korábbi műfajai, részben a második világháborús visszaemlékezésekben, amelyek ráadásul – bizonyos szempontból – egyfajta nemzeti retorikával, a brit nemzeti múlt, a birodalmi eszme glorifikálásával és monumentalizálásával, a hagyományos valláserkölcsei értékek különös hangsúlyozásával, olykor egyenesen az angol felsőbbrendűség bizonyításával párosulnak. Vö.: Montgomery, Bernard Law: *Montgomery tábornagy emlékiratai*. Budapest 1981.; Churchill, Winston S.: *A második világháború*. 1–2. köt. Budapest, 1989.; Stapleton, Julia: *Sir Arthur Bryant and national history in Twentieth-century Britain*. Lexington Books, 2005. Alapvetően nem tekinthető modern szemléletű vagy társadalomtörténeti irányultságú műnek a kommunista Morton Magyarországon akkoriiban sokat forgatott összefoglalása sem az angol „nép” történetéről, hiszen túlteng benne a politikum és az eseménytörténet. Morton, Arthur Leslie: *Az angol nép története*. 1–2. köt. Budapest, é. n. [1946]

³¹ Vö. hozzá: Morgan, Kenneth O. (ed.): *The Oxford History of Britain*. Oxford-New York, 1988.

³² Vö.: Berger, Stefan: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present*. In: *Journal of Modern History*, 77. (Szeptember 2005) Nr. 3. 631–675.

³³ Minderre lásd például: Deletant, Dennis – Hanak, Harry (eds.): *Historians as Nation-Builders, Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe*. London, 1989.

³⁴ Vö.: Mosse, Georg L.: *Die völkische Revolution. Über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 1991.

³⁵ Vö. erre például: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds.): *Nationalism*. Oxford – New York, 1994.; Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, 2006.

ját,³⁶ amelyben részletesen elemzi, hogy a különböző (például kreol) nacionalizmusok kialakulásában milyen szerepe volt az adminisztratív feladatokat ellátó középosztályok hatalmi-legitimációs igényeinek, amelyeket azután a térképek, sőt a közgyűjtemények (múzeumok) felállításakor, illetve egyfajta saját nemzeti történelem megkonstruálásában is érvényesítettek.

Természetesen az angol történetírásból sem hiányoztak (és hiányoznak) a hagyományosabb jellegű megközelítések és kutatási irányok. Itt egyelőre csak a művészettörténeti kutatásokat és a valóban tradicionálisabb jellegű politikatörténetet kívánom megemlíteni. Az előbbi kiemelkedő reprezentánsai például Gombrich és Kenneth Clark,³⁷ az utóbbi fő művelői pedig a régebbi nemzedékből a Magyarországon is ismert MacCartney, illetve J. P. Taylor³⁸ (mindketten jelentős összefoglalásokat készítettek a Habsburg Monarchiáról), a Hitlerrel és a fasizmussal foglalkozó Trevor Roper és A. Bullock vagy a Sztálin kutató I. Deutscher.³⁹ (Szélesebb körökben ismertek D. Irving munkái, aki szélsőjobboldali elkötelezettsége folytán tagadja a náci koncentrációs táborok létezését.⁴⁰)

Meg kell említenünk végül az angol történetírásnak a posztmodernre, illetve a *linguistic turn*-re való reakcióját.⁴¹ Ezen reflexió emblemikus cikke éppen a társadalomtörténet ve-

³⁶ Lásd az előző jegyzetet.

³⁷ Vö.: Gombrich, E. H.: *A művészet története*. Budapest, 1978.; R. L. Gregory, R. L. – Gombrich, E. H. (szerk.): *Illúzió a természetben és a művészetben*. Budapest, 1982.; Clark, Kenneth: *Nézeteim a civilizációról*. Budapest, 1985.; Read, Herbert: *A modern szobrászat*. Budapest, 1971. Az angol művészettörténetíráshoz általában lásd: Rice, Talbot: *The history of art*. In: Finberg: *Approaches to History*, 157–174.

³⁸ Vö. például: Sisman, Adam: A. J. P. Taylor: *A Biography*. London, 1994.; erről bíráló és Taylorról remek összefoglalás: Cannadine: *History in our time*, 279–287.; Macartney Magyarországon legismertebb műve természetesen: Macartney, C. A.: *October fifteenth. A history of modern Hungary, 1929–1945*. Vol. 1–2. Edinburgh, 1961.

³⁹ Róluk lásd például: Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű. Igen jelentős és ismert történetészek még ebben a tekintetben például A. Bullock, S. Runciman, Southern, Gillingham, Th. Zeldin, Trevor Roper, Chadwick. Vö.: Southern, R. W.: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest, 1987.; Runciman, Steven: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 1999.; Chadwick, Owen: *A reformáció*. Budapest, 2003.; Chadwick, Owen: *The secularisation of the European Mind in the 19-th century*. Cambridge, 1975.; Zeldin, Theodore: *Társadalomtörténet és totális történet*. Világtörténet, új folyam, 1986. 3–4. sz. 41–52. A politikatörténethez lásd még: Bindoff, S. T.: *Political history*. In: Finberg: *Approaches to History*, 1–15.; Barraclough, Geoffrey: *Universal History*. In: Finberg: *Approaches to History*. 83–109.; Pedersen, Susan: *What is Political History now?* In: *What is history now?* 36–56. Szintén a politikatörténethez kapcsolható részben a második világháborúval és Hitlerrel foglalkozó nagyszámú angol irodalom. A részben már érintett Bullock, Taylor, Trevor Roper mellett lásd különösen: Kershaw, Ian: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933–1945*. Oxford, 1975.; Kershaw, Ian: *Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*. Stuttgart, 1980.; Kershaw, Ian: *1933: folytonosság vagy törés a német történelemben?* Világtörténet, 6. évf. (1984) 2. sz. 85–94.

⁴⁰ David Irvingről lásd: Southgate, Beverley: *History: What & Why? Ancient, Modern and Postmodern Perspectives*. London-New York, 1996. 153–158. (uo. részletes irodalom is); Lipstadt, Deborah: *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. London, 1994.; Shermer, Michael – Grobman, Alex: *Denying History: Who Says the Holocaust never Happened and Why Do They Say It?* University of California Press, 2000.

⁴¹ Vö.: Jenkins: *The Postmodern History Reader*, id. mű; Iggers: *Historiography in the Twentieth Century* (például The 'Linguistic Turn': The End of History as a Scholarly Discipline?) 118–133.; Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás „nyelvi fordulata”*. In: Bódy – Ö. Kovács: Be-

zető folyóiratában, a *Past and Present*-ben jelent meg Lawrence Stone tollából *A narratívítás újjáélesztése* címmel.⁴² Bár a szerző végső fokon nem teszi meg a posztmodern irányába a fordulatot, alapvetően mégis megkérdőjelezi az ún. tudományos, kvantitatív történetírás valóban „tudományos” voltát, s hangsúlyozza az elbeszélő, narratív, retorikus elemek nem is mindig lappangó továbbélését e szcientista művekben is. Lawrence Stone így felveti a történeteken alapuló történetírás – s ezzel párhuzamosan a mikrotörténet és a történelem alulról történő megközelítésének – jogosságát is. Ő maga azonban e fordulatot vonakodva tenné meg, ahogy az angol történeti gondolkodásban többen is (különösen Gertrud Himelfarb, Perez Zagorin, Elton, Hobsbawm)⁴³ megkérdőjelezi e fordulat legitimitását, de számos történész kifejezetten a posztmodern jegyében alkot. A posztmodern egyik jellegzetessége ugyanis például az ún. antropológiai fordulat, s aligha kétséges, hogy ebben a keretben értelmezhetők Peter Burke munkái,⁴⁴ aki részben teoretikusan is kiállt az ún. elbeszélő, relativista történetírás jogosultsága mellett, részint pedig például az újkori népi kultúra kutatásában a gyakorlatban is érvényesítette ezeket az aspektusokat. De ugyanebből a posztmodern szemszögből értelmezhető P. Gay munkássága,⁴⁵ aki részint felveti a történetírói munkák nyelvi, stilisztikai megformáltságának és meghatározottságának kérdését (*Style in History* című művében), részint a freudizmusnak a történelemre gyakorolt hatását és jelentőségét értelmezi.⁴⁶ Ugyanebben a mezőben helyezhetjük el Nira Yuval-Davis nőtörténeti és a *gender*, valamint a nemzet összefüggését teoretikusan is előtérbe állító munkáit,⁴⁷ Peter Brownnak a kora középkori szentkultuszt antropológiai szemszögből vizs-

vezetés a társadalomtörténetbe, 413–442.; valamint Roberts, Michael: *Postmodernism and the linguistic turn*. In: Lambert–Schofield: *Making history*, 227–240. (uo. részletes irodalom is).

⁴² Stone, Lawrence: *Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 900–919., Stonehoz irodalom: uo. 899–900.; Iggers: *Historiography in the Twentieth Century* (a „Lawrence Stone and ‘The Revival of narrative’” című fejezet), 97–100.

⁴³ Hobsbawm, E.: *Az elbeszélő történetírás újraéledése*. In: A történelemről és a történetírásról, 210–216., Hobsbawm, E.: *Posztmodern az őserdőben*. In: A történelemről és a történetírásról, 217–226.. Eltonról lásd: Munslow, Alun: *The Routledge Companion to Historical Studies*. London – New York, 2006. 87–88.

⁴⁴ Vö.: Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 934–946. (Burke-höz irodalom: uo. 932–933.); Burke, Peter: *History and Social Theory*. Cambridge, 1992. Lásd még: Pallares-Burke: *The New History*, 129–157.

⁴⁵ Vö.: Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, 197–198.; Prins, Gwyn: *Oral History*. In: Burke: *New Perspectives on Historical Writing*, 114–139.; Perks, Robert – Thomson, Alistair (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York, 1998.

⁴⁶ P. Gay munkásságáról lásd: Kelley, Donald R.: *Frontiers of History*. New Haven, 2006., passim. P. Gay természetesen inkább az amerikai történetírásnál tárgyalandó, ugyanakkor több fontos művét Angliában adták ki, tehát több tekintetben kifejezi az angol történetírás jellemző törekvéseit is. A történeti-kulturális antropológiai munkák közül megemlíthető Thomas Crump magyarul is olvasható műve a számok antropológiájáról. Ebben az eredendően matematikus Crump azt elemzi, hogy a különböző számrendszerek mennyiben alapulnak egyfajta történeti-kulturális s így antropológiai beállítottságon és kontextuson, s nem valamiféle általános, normatív matematikai elv és nyelv kialakítására törekszik, mint inkább az egyes számolási rendszerek mögött meghúzódó eltérő gondolkodási módok megértésére. Crump, Thomas: *A számok antropológiája*. Budapest, 1998.

⁴⁷ Yuval-Davis, Nira: *Nem és nemzet*. Budapest, 2005. A gender problémaköréhez lásd még: Stearns, Peter N.: *Gender and World History*. London – New York, 2000.; Wiesner Hanks, M. E.: *Gender in History*. Oxford, 2001.; magyarul lásd: Pető Andrea: *A társadalmi nemek és a nők története*. In: Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 514–531 (ugyanott bőséges irodalom is).

gáló kutatásait⁴⁸ de az alapproblémák (például a retorikus elemek, illetve az emlékezet és az aktor kérdése) akár az alapvetően a társadalomtörténeti irányokhoz tartozó történeti földrajzi iskolában, sőt a várostörténetben és a gazdaságtörténetben is megjelennek. (Lásd McCloskey, Richard Rodger, a Lawton-Pooley szerzőpáros vonatkozó műveit, avagy a régióval szembeállított táji keretek előtérbe állítását a történeti földrajzban.⁴⁹)

⁴⁸ Brown, Peter: *A szentkultusz*. Budapest, 1993.

⁴⁹ Lásd erre: Kövér György: *A gazdaságtörténet-írás újabb útjai*. In: Bódy – Ö. Kovács: Bevezetés a társadalomtörténetbe, 281–301.; Tímár Lajos: *A brit társadalomtörténet-írás*, id. mű; Lawton, Richard – Pooley, Colin G.: *David Brindley Liverpoolja, az 1880-as évekbeli városi társadalom*. In: Tímár Lajos (szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században*. Debrecen, 1999. 169–184.; Baker, Alan K. H.: *Megjegyzések a történeti geográfia és az Annales történeti iskola közötti kapcsolatokról*. In: Tímár Lajos (szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században*. Debrecen, 1999. 13–36.; Butlin, Robin A.: *Történeti földrajz, regionális identitás és a kulturális régiók összehasonlító elemzése*. In: Tímár Lajos (szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században*. Debrecen, 1999. 209–221. Meg lehet itt említeni, hogy Peter Burke alapvető tanulmányában a posztmodern történetiszemlélet konkrét lecsapódása kapcsán az angol történészek közül különösen R. Price *Alabi's World* című művét, Jonathan Spence vágásos technikával készült feldolgozását vagy Norman Daviesnek a jelenből induló és visszafelé haladó elbeszélési technikával operáló Lengyelország történetét említi meg. Ehhez természetesen (a felsoroltakon kívül) számos egyéb szerzőt tehetünk hozzá, elég csak David Loewenthal és Raphael Samuel emlékeztetőtörténeti munkáira, A. Macfarlane történeti antropológiai indíttatású könyvére, Keagan és Cornelius Ryan hadtörténeti műveire (melyek a nagy stratégiák vagy hadszínterek és tábornokok/hadvezérek helyett sokkal inkább a közkatona mindennapjait, trivialitásait, naplóit, leveleit stb. helyezik előtérbe) vagy Karin Offen, P. Cornfield, C. Hull, L. Davidoff, Sue Morgan, C. Stedman Jones nőtörténeti monográfiáira, tanulmányaira utalni. A Munslow még említendő összefoglalásában a posztmodernhez legközelebb álló dekonstrukciós történészekhez sorolja például S. Lindquist *History Of Bombing* című művét is, amely a hagyományos elbeszéléstechnikát gyökeresen felrúgva különböző bevezetések (*entryk*) alapján rendezi el anyagát, azaz a művet bárhol el lehet kezdeni olvasni, s többféle történet fut több szálon, ráadásul megbontva, egymás mellett. Ezzel a történeti valóság diszkontinuus, kaotikus voltát sugallja, s hogy a modernitás a haditechnika (bombázás) területén sem hozott újat, a nyugat-európai demokráciák a civil lakosság tömeges megszárlását ugyanolyan legitimnek tekintették Koreában, Vietnámban, Jugoszláviában (korábban Japánban és Drezdában), mint Hitler és Mussolini Guernicában. (A svéd Lindquist műve angolul vált ismertté, s Munslow említi is csoportosításában, így tehát legitim az angol történetírásnál való megemlézése.) A legújabb – részben magyarul is megjelent – hasonló irodalomból érdemes megemlíteni a korábban már említett Norman Davies, Adam Zamoyski Orlando Figes műveit. Davies szintézisében (*The Isles*) az angol/brit történelem legalább négy – angol, skót, walesi, ír – különböző narratíva keretein belül jelenik meg, amelyek tudatosan szállnak szembe például a 19. századi, az angol szupremáciát hirdető és homogenizáló whig interpretációval. Zamoyski hadtörténeti indíttatású műve sok tekintetben érvényesíti a mikrotörténelem szempontjait, amennyiben jelentős szerepet kap benne az egyéni cselekvési lehetőségek bemutatása (ágencia) vagy az 1812-es hadjárat mindennapjainak, az eseményeknek a katonák vagy a polgári lakosság szemszögéből való bemutatása, a mikrotörténelem preferált forrásai – naplók, levelek stb. – alapján. Figes nagy visszhangot kiváltó munkája pedig a sztálini rendszer magánéleti vonatkozásaira összpontosít, itt is nagy szerep jut az egyéniségnek, s a rendszer egyik fő pillérének az emberek állandó gyanakvását, egymás szüntelen feljelentgetéseit, a besúgást tekinti. Nem kevés jelentőséggel bír, hogy a kultikus költő, Tvardovszkij – a dokumentumok szerint – egyenesen saját apját jelentette fel fiatal korában, saját későbbi karrierje érdekében. Lásd mindezekre: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás „nyelvi fordulata”*, id. mű; Ryan, Cornelius: *A berlini csata*. Budapest 1990.; Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete*. Budapest, 1993.; Lindquist, Sven: *History of Bombing*. London, 2001.; Zamoyski, Adam: *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*. Budapest, 2008.; Figes, Orlando: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. London, 2008. (Első kiadás: 2007.); Davies, Norman: *The Isles. A History*. London, 1999. Az utóbbi két műhöz lásd:

Természetesen mindennek teoretikus megalapozására is kísérlet történik. Elég csak a történeti szubjektivizmust és relativizmust a referenciális realitással kibékíteni törekvő s egyfajta belső realizmust fogalmilag is megalapozni kívánó H. Putnam, valamint R. Evans és újabban A. Tucker műveire utalni.⁵⁰ De hasonló elméleti megközelítés jellemzi A. Munslow és Keith Jenkins munkáit is. Az előbbi külön folyóiratot működtet *Rethinking History*⁵¹ címmel e kérdések felszínén tartására és elemzésére, az utóbbi pedig a relativizmusból adódó elbizonytalanodás, illetve az ebből adódó erkölcsi relativizmus és nihilizmus vádpontjaira kíván választ adni.⁵² Értelmezése és érvelése szerint a történelem különböző szempontokból történő elmondásának álláspontja már csak azért sem egyenlő valamiféle újbarbársággal (mint ahogy ezt például Hobsbawm, P. Zagorin, de részben Georg G. Iggers is állítja),⁵³ mert a monolitikus és monologikus, tehát párbeszédképtelen ideológiákkal szemben a történelem polifón megközelítése dialóg, a különböző nézetek (a más-ság) párbeszédére, egymásmellettségére, a kölcsönös türelemre és toleranciára ösztökél, s ezzel nemhogy negligálja az erkölcsi szempontokat, de éppen hogy magasabbrendű etikát követel, illetve testesít meg.⁵⁴

Érdekes kategorizálást alakított ki a történeti munkákról legújabban Alun Munslow,⁵⁵ bár az általa alkalmazott csoportosításban az időbeli/történeti szempont inkább alárendelt jelentőségű, s lényegileg az elméleti alapvetést szolgálja. Munslow szerint léteznek rekonsztrukcionista-empirista történészek, akik különösebb elméleti érdeklődés nélkül ragaszkodnak a rankei „*wie es eigentlich gewesen*” elvéhez, s naiv módon hisznek abban,

Szijártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai*. Keszthely, 2011.

⁵⁰ Vö.: Putnam, Hilary: *Reprezentáció és valóság*. Budapest, 2000. (Eredeti kiadás: *Representation and Reality*. Cambridge, 1988. Putnam szintén amerikai szerző, de tevékenysége nehezen választható el az itt tárgyaltaktól. Mint ismeretes, a kilencvenes évek elején élénk vita bontakozott ki a *Past and Present* (és egyéb folyóiratok) hasábjain a posztmodernről. Ebben Lawrence Stone, Geoffrey Eley és P. Zagorin inkább a realista álláspontot, míg Gabriele Spiegel és Patrick Joyce inkább a relativizáló és a történetírói szubjektivitás szerepét hangsúlyozó posztmodern megközelítést képviselték. Lásd mindezekre Jenkins: *The Postmodern History Reader*, 239–383. (Uo. részletes irodalom is a kérdéshez.) R. Evans és A. Tucker munkássága kifejezetten az angol történetíráshoz kötődik, s a posztmodern szempontok részleges elismerése mellett sok tekintetben ragaszkodnak a történetírás racionalista, az objektív valósághoz kötődő, realista és rekonstrukcionista tradícióihoz. Mindennek részbeni lecsapódása a társadalomtörténeti kutatásokban a *History of Material Culture* című folyóirat (1997-től), amely a tárgyak – bútorok, öltözködési eszközök, ajándékok stb. – emberi, kulturális-antropológiai viszonyait vizsgálja. Lásd még mindehhez: Budd: *The Modern Historiography Reader*, id. mű; Tucker, Aviezer (ed.): *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. London, 2009.; Harvey, Caren (ed.): *History and Material Culture. (A student's guide to approaching alternative sources)*. London – New York, 2009.

⁵¹ Munslow, Alun: *Deconstructing history*. London-New York, 1997.; Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, id. mű; Jenkins – Morgan – Munslow: *Manifestos for History*, id. mű

⁵² Jenkinsre lásd különösen: Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, 154–157., illetve az ott megjelölt irodalmat; Jenkins, Keith: *Why history? Ethics and postmodernity*. London – New York, 1999.; Jenkins, Keith: *On 'What is History'? From Carr and Elton to Rorty and White*. London – New York, 1995.

⁵³ Lásd például Hobsbawm, illetve Iggers említett műveit.

⁵⁴ Egy újabb brit történeti szintézis írásának problémájához lásd: O'Leary, Paul: *Historians and the 'new' British history*. In: Lambert–Schofield: *Making history*, 215–226.

⁵⁵ Munslow-hoz lásd: *A forma fontosabb a tartalomnál. Interjú Alun Munslow angol történésszel*. (Az interjút készítette: Erős Vilmos) *Aetas*, 24. évf. (2009) 4. sz. 190–198.

hogy az elsődleges források szigorú kritikája elég az objektív, megbízható ismeretekhez (Elton, G. Himmelfarb és mások). A történészek egy másik csoportja az ún. konstrukcionista csoport (*Annales*-iskola, Trevor Roper, N. Elias), amely elméletközpontú, modelleket alkalmaz, és a szociológiai módszerekkel a természettudományokhoz közelítené a történelmet. Munslow szimpátiája – úgy tűnik – leginkább a dekonstrukcionista történészeké (N. Z. Davis, R. Darnton, P. Burke, S. Lindquist, Walter Benjamin), akik Foucault és Hayden White nyomán tagadják a történelem tudományos voltát és a nagy narratívákat, s kifejezetten vallják annak irodalmias, fiktív, a valóságot alulról megközelítő jellegét. Munslow újabban felállított egy negyedik, magyar nyelvre nehezen lefordítható nevű kategóriát (*endist*), amelyhez tartozó történészek (K. Jenkins) a dekonstrukcionista irány leginkább radikális konzekvenciáit vonják le, s mélységesen szkeptikusak a professzió és ennek jövője iránt.⁵⁶

Mindezek konkrét lecsapódása az angol történetírásban is például a film, illetve irodalom és történelem (általában a történelem képi ábrázolása) szorosabb viszonyának vizsgálata, a populáris és vizuális kultúra előtérbe helyezése, az antropológiai szempontú vallástörténet, a mítoszok és a kollektív emlékezet, a környezet története, valamint a tengerentúli (azaz posztkoloniális) történeti narratívák újbóli felfedezése.⁵⁷

Jelentős hatást gyakorolt a történetírásra a Steven Greenblatt által reprezentált ún. „újhistorizmus” is,⁵⁸ amely a nagy eszmék vagy a társadalmi struktúrák helyett az irodalom mindennapjaira, például a befogadó közönségre, a reklámra, az ízlést meghatározó manipulációkra, a színházi praktikák világára, a könyvek esetében pedig például a paratextusokra összpontosít.⁵⁹ Hogyan lehet megvonni végül mindennek a konklúzióját, összes-

⁵⁶ Jenkinsstől legújabbán lásd: Jenkins, Keith: *At the limits of history. Essays on theory and practice*. London – New York, 2009.

⁵⁷ Mindezekre lásd: Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, 183–185 (újhistorizmus), 199–201. (posztkoloniális történelem), 109–113. (film és történelem), 122–123. (gender); Dirlk, Arif – Bahl, Viray – Gran, Peter (eds.): Boulder – New York – Oxford, 2000.; Wesseling, Henk: *Overseas History*. In: Burke: *New Perspectives on Historical Writing*, 67–95.; Morgan, Sue (ed.): *The Feminist History Reader*. London – New York, 2006. Munslowhoz hasonló törekvéseket fogalmaz meg például: Deeds Ermath, Elisabeth: *The closed space of choice: a manifesto on the future of history*. In: *Manifestos for History*, 50–66.; Joyce, Patrick: *The gift of the past: towards a critical history*. In: *Manifestos for History*, 88–97. Megemlítendő még például elméleti szempontból: Southgate: *History: What & Why?*, id. mű; Southgate, Beverly: *What is history for?* London – New York, 2005.

⁵⁸ Az újhistorizmus bizonyos vonatkozásban a posztmodern szélsőséges relativizmusát kiegyensúlyozó, korrigáló álláspontnak is tekinthető. Bizonyosan az azonban az 1997-ben indult *History of Material Culture* című folyóirat, amely előtérbe helyezi a materiális kultúra, a tárgyak vizsgálatát, azaz nem elsősorban a külső referenciálitást megkérdőjelező szövegekre összpontosít, ugyanakkor (például M. Maussnak az ajándékozással összefüggő tanulmányaira visszanyúlva) a tárgyakban (viseletek, bútorok stb.) testet öltő emberei viszonylatok kulturális kontextusok összefüggéseit vizsgálja. Lásd: Harvey: *History and Material Culture*, id. mű, Budd: *The Modern Historiography Reader*, id. mű

⁵⁹ Jelentősnek és fontosnak gondolom az angol historiográfiai és történetelméleti kutatásokat, amelyekről részben már esett szó (például az angolszász vita, illetve Collingwood kapcsán). Az ilyen jellegű kutatások itt is a 20. század első feléig nyúlnak vissza, első emblemikus alakjuk pedig G. P. Gooch, aki alapvetően még politikatörténeti szempontból rendezte el a 19. századi európai történetészeket. Szintén esett már szó H. Butterfield ilyen jellegű kiemelkedő munkásságáról, akinél (Collingwooddal párhuzamban) inkább a szellem- és eszmetörténeti elemek dominálnak. Jelentősek és fontosak a háború után például Fussner és Antonia Grandsen munkái is. Az előbbi különös gondot fordít az intézményesülésre, s a 19. századi professzionalizmus előképét látja sok

ségében hogyan viszonyul például a huszadik századi angol történetírás a korabeli nyugat-európai és amerikai tendenciákhoz? Mindenekelőtt le lehet szögezni: – ahogy erről már szó esett – több területen megszűnt ennek követő jellege, s például a történetelmélet területén jelentős, sőt alapvetően önálló teljesítményekről beszélhetünk. Különösen érdekes az angol ún. neoidealizmus jelensége (Collingwooddal az élen, de H. Butterfieldet vagy az autonomista pozíció egyéb képviselőit is említhetjük), hiszen az jelentősen ellentmond az angol gondolkodás praktikus, „józan ész”-en alapuló voltáról rögzült sztereotípiának. De alapvetőnek és teljesen újszerűnek tekinthető a brit marxizmus, a *Past and Present*, illetve az ehhez köthető társadalomtörténeti irányzat is, amely az *Annales*, a *New History* vagy a *Geschichte und Gesellschaft* mellett (azokkal együtt) a legjelentősebb, a történetírás modernizálását, modern társadalomtudománnyá való tételét célzó irányzat volt a huszadik században. Legalább ilyen súlya van mindamellett az autonomista pozícióhoz köthető, általunk elemzett eszmétörténeti iskolának/iránynak is, amely szintén számos párhuzammal rendelkezik az Amerikai Egyesült Államokban vagy Németországban (*Begriffsgeschichte*). Mindkettő alapvető újszerűsége, hogy leszámol a hagyományos politikai eseménytörténettel, s bár alkalmanként igen eltérő ideológiai alapállásból, ám lényegileg mindkettő elemző, fogalmakat vagy modelleket alkotó, elméletileg igen érzékeny és igényes, „modern” historiográfia⁶⁰ számára tör utat. Ezekhez képest is új pozíció azonban az angol történetírásban/történeti gondolkodásban heveny módon jelenlévő, „posztmodern” felfogás,⁶¹ amely a modernitás szűséből és tudományfelfogásából kiábrándulva, de azt mindenképpen megkérdőjelezve, a konkrét empirikus kutatásokban inkább a történeti antropológiai szemszöveget érvényesíti (legújabbban akár a hadtörténeti kutatásokban is).⁶² Mindezekhez képest minősíthető kissé – stílusosan – „old fashioned”-nek a (változatlanul virulens) hagyományos, sőt már-már ortodox politikatörténeti orientáció, amely persze nagy harcokat folytat korábbi vezető pozíciójának megőrzéséért, s mindebben nem ritkán a szélesebb közönségtől is jelentős támogatást kap. De ez sem pusztán angol jelenség.

vonatkozásban a 16–18. századi angol történetírásban. Az 1980–1990-es években változatlanul igen erős az angol történetírás historiográfiai érdeklődése, amit aláhúznak és bizonyítanak a korábban már említett viták is, például a *Past and Present* hasábjain. Ebben a korszakban J. Burrow, M. Bentley, D. Cannadine, újabban A. Grafton kutatásai említhetők elsősorban. M. Bentley-nél különösen erős a társadalomtörténeti érdeklődés, s a historiográfiai folyamatból az angol történetírás fejlődésében, „modernizálódásában” leginkább ezeket a mozzanatokat emeli ki. Jelen van a posztmodern szemlélet is, különösen Beverly Southgate, A. Munslow, K. Jenkins, részben Peter Burke idézett munkáiban. Velük szemben például Evans a realisabb történetiszemlélet mellett tör lándzsát, s egyfajta köztes álláspontot foglal el az újabban igazán jelentőssé vált A. Tucker. A legutóbbi idők historiográfiai irodalmából kiemelkedik *The Modern Historiography Reader* című munka. Lásd mindehhez: Erős: *A történetírás-történet paradigmái*, id. mű; Gransden, Antonia: *Historical Writing in England c. 550–c.1307*. London – New York, 1996., illetve a fenti szerzők korábban már említett munkáit.

⁶⁰ A modernizálódáshoz az angol történetírásban lásd különösen: Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű

⁶¹ Vö.: Munslow, Alun: *The future of history*. London, 2010.

⁶² Lásd: Veszprémy László: *A helyét kereső hadtörténetírás. Nemzetközi és hazai tapasztalatok*. Aetas, 25. évf. (2010) 4. sz. 28–38.

Kincseskamra a régi Magyarország peremén

*Néhány szó a helytörténetírásban rejlő lehetőségekről
G. M. G. Herrmann 18. századi brassói várostörténetének
teljes kiadása kapcsán*

*Georg Michael Gottlieb von Herrmann:
Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische
Stadt- und Landesgeschichte bis 1800.
Herausgegeben von Bernhard Heigl és
Thomas Şindilariu. Böhlau Verlag,
Köln–Weimar–Wien, 2010. 418 oldal*

Alighanem a népszerű történész közhelyek tárgykörébe tartozik annak a sajátos, örömteli és egyben hátborzongató pillanatnak a megélése, mely során a levéltári kutatás helyszínére különféle viszontagságok után megérkező kutató először szembesül a megcélzott intézmény által gondozott, elolvasásra váró irat roppant mennyiségével. Mindez további különleges élményekkel egészül ki abban az esetben, ha az illető van olyan szerencsés, hogy a történelmi Magyarország valamely nagy múltú városának gazdag gyűjteményébe nyer bebocsátást, netán egy olyan intézménybe, ahol nemcsak egyszerűen ajtót nyitnak a zörgetőnek, hanem jó tanáccsal, praktikus segítséggel is támogatják a kutatómunkát. Ahol a kíváncsiság érdem, nem holmi bosszantó jellemhiba, a tudomány rossz szelleme, a szakmai féltékenység pedig nevetségesen gyorsan foszlik szét a végenincs folyóméterek árnyékában. Olyan helyek ezek, ahol a házigazda szerepét betöltő, jó szándékú és értő levéltáros mosolyában annak biztos tudata csillan meg, hogy a gondjaira bízott állományban még hosszú évszázadokra és kutatók egész hadseregére elegendő anyag várja felfedezőjét, merítsünk mi is csak bátran a kiapadhatatlannak tűnő forrás vizéből. Talán többen vannak, akikben felmerül a kétely: létezik-e még ilyen hely? A válasz határozott igen, legalábbis a történelmi Magyarország peremén őrt álló Brassóban, a valamikori Szász-

föld koronás városában feltétlenül. A Barcasági kerület élén csaknem egyeduralgó Brassó – régi, szász nevén Kronstadt – legalább 775 évre visszatekintő múltjának írásos emlékei most két jelentősebb gyűjteményben állnak kiváló kutatási feltételek mellett az érdeklődők rendelkezésére: a régi Kovács-bástya ódon falai között elhelyezett állami levéltárban, illetve a Fekete-templom mellett álló, fél ezredévnél is idősebb városi – a reformáció óta evangélikus – plébánia Johannes Honterusról elnevezett levéltárában.¹

Igaz, egy élet is kevés ahhoz, hogy teljes mélységében megismerhessük e gazdag gyűjtemények anyagát, ám a városi levéltárosoknak és történészeknek hála, már a 18. századtól beszélhetünk a levéltári iratok tudományos elveken alapuló rendezéséről, feltárásáról és feldolgozásáról,² ami egyfelől a tájékozódást könnyíti, másfelől olyan összefoglaló munkák megszületéséhez vezetett, mint Georg Michael Gottlieb von Herrmann brassói várostörténete. Ám Herrmannak a 19. század fordulóján végzett munkáját, Brassó – azon keresztül pedig a Barcaság és Erdély – történetének három vaskos kötetet kitevő feldolgozását nem csak a szerző levéltári tájékozottságának és alapos történelmi ismereteinek köszönhetjük. A mű elkészülésében szerepet játszottak a 18. század végi Erdélyben is megmutatózó, azonban az egész Habsburg Birodalom területére általában jellemző konfliktusok. Az álla-

¹ A Honterus-Archív és adatbázisai interneten is elérhetők, lásd: www.honterus-archiv.ro

² Vö.: Gernot Nussbächer: *Contribuții la istoria arhivei Braşovului în secolele XV–XVIII*. In: Cumidava 1970 (4), 559–574.

mi cenzúra szigora, a vallási alapú diszkrimináció utat találtak az egyes közösségek szerveződési szintjeiig, így áldatlan hatásuk nem kímélte a brassói városvezetést sem, ahol ádáz harcok folytak a befolyásos pozíciókért. Herrmann, aki képzettségénél és tapasztalatainál fogva évtizedek óta vezető városi hivatalokat töltött be, s kétségkívül a felvilágosodás kori erdélyi szász értelmiség élvonalába tartozott, 1799-ben vált a politikai harcok áldozatává.³ Minden tisztségétől és jövedelmei nagy részétől megfosztva az

írásban és a tudományos munkában keresett menedéket, mintegy példaként állítva a jövő nemzedék előtt a felvilágosodás korának nagy tanulságát: a közjó szolgálata nem érhet véget a hivatalok küszöbén, a társadalmi hasznosság a tudás felhalmozásában, rendszerezésében és megosztásában is tetten érhető.

Herrmann monumentális brassói várostörténete összesen 1654 oldalnyi kéziratot jelent, mely a brassói Honterus Levéltár állományában található, csakúgy, mint a szerző által felhasznált források egy jelentős része. A munkát írója három kötetre osztotta, melyek közül a most megjelentetett első – Brassó története 1688-ig – még sosem került nyomtatásba. Az 1688–1800 közötti eseményeket feldolgozó második és harmadik kötetet már a 19. század végén kiadták a neves nagyszebeni gazdaságtudományi professzor, Oscar von Meltzl gondozásában.⁴ Mint ahogyan Meltzlnek az említett két kiadványhoz írt előszavából is kiolvasható, a távolabbi múlttal foglalkozó első kötet anyaga a 19. század nemzeti mozgalmainak hevében, a szászság Budapesttel és Béccsel folytatott csatározásai árnyékában másodlagos jelentőségűnek tűnt, ezzel indokolható tehát mellőzése. Annál értékesebbnek bizonyul azonban a 21. századi tudományos közönség számára. Herrmann alapos műveltsége és a régi brassói iratok terén szerzett mélyreható ismeretei folytán ugyanis igen megbízható tolmácsolója a barcasági múltnak. Műve egyértelműen forrásorientált, ami a mai olvasó számára azzal az előnnyel is kecsegtet, hogy közvetve olyan kútforráshoz is hozzáférést biztosít, amelyek napjainkban már nem állnak rendelkezésre. Herrmann a város történetét a Német Lovagrend 13. század eleji barcasági tevékenységével vezeti be, majd röviden ismerteti a középkor ese-

³ Georg Michael Gottlieb von Herrmann (1737–1807): előkelő brassói patríuscsalád gyermeke, felmenői között számos városbíróval és vezető városi tisztségviselővel. A latin és a görög nyelv terén már korán rendkívüli jártaságra tett szert, kimagaslóan tehetséges tanulónak bizonyult, jóllehet gyenge egészsége és egy pestisjárvány miatt 1755-től felállított barcasági karantén miatt a művelt szász fiatalok körében jellemző külföldi tanulmányokra nem vállalkozhatott. 1758-ban lépett közigazgatási pályára, a nagyszebeni szász *Directorium Oeconomicum* írnokaként. Később vizsdatért Brassóba, s 1764-től a városi levéltár gondozójaként ismerjük. A városi iratanyag rendezése terén maradandót alkotott, a legrégibb oklevelekre vonatkozó jegyzetei és rendezése a mai napig irányadók. 1771-től városi jegyző, 1774-től városi tanácsstag, 1784-től a város gazdasági ügyeiért felelős városgazda, 1795–1796 folyamán városbíró. Az erdélyi szászok múltjának, különösen pedig az autonóm közösség jogi hátterének avatott ismerője volt, e témákban több írása is született, jóllehet az állami cenzúrára való tekintettel neve eltitkolása mellett. 1799 júliusában minden indoklás nélkül eltiltották a közhivatalok viselésétől. Történetírói tevékenysége ezek után, a kényszerű száműzetés éveiben lendült fel igazán, melynek legjelentősebb eleme az első, modern tudományos megalapozottságú brassói várostörténet. Bővebben lásd: Joseph Trausch: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*. 2. köt. Kronstadt, 1870. 129–148.; Gernot Nussbächer: *G. M. G. Herrmann*. In: Taten und Gestalten. Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen. II. Band. Hermannstadt/Sibiu, 2002. 20–23.

⁴ A szóban forgó két kötetet a körütekintő szerkesztők CD-melléklet formájában csatolták az első kötet kiadványához, így a herrmanni mű teljes terjedelmében áll az olvasó rendelkezésére.

ményeit, melyek során zömében az utóbb a századok korai történetéhez kapcsolódó, ma már alaplímnak számító forráskiadványok⁵ lapjain publikált oklevelek tartalmára ismerünk. A forrásadottságokhoz igazodva, a 16. századtól kezdődően bőségesebbé válnak az egyes fejezetek, így különösen a kora újkor kedvelői számára bizonyul hasznos olvasmánynak a kötet. A fejedelemség kori Erdély története sajátos aspektusból, az egyébként meglehetősen tájékozott és világlátott brassói szászok szemszögéből tárul fel az olvasó előtt, olyan meggyőző részletességgel, mely csak a szerző számára még bőségesen rendelkezésre álló, szemtanúk valóságain alapuló naplók, krónikák⁶ és eredeti okleveleken alapuló elbeszélési technika sajátja. Mivel Herrmann tollán egész Erdély története elevenedik meg, a mű jócskán túlmutat egy egyszerű helytörténeti munka jelentőségén, és bátran ajánlható a korszak németül olvasó kutatói számára, függetlenül attól, hogy a szászok vagy az Erdélyi Fejedelemség átfogó történetével foglalkoznak-e.

Az új Herrmann-kiadás kapcsán érdekes néhány gondolat erejéig megemlékezni arról a munkaközösségről is, amely vállalkozott a mű megjelentetésére. A *Das alte Kronstadt* az erdélyi szászok egyik fontos – 19. századi erdélyi gyökerekre visszatekintő – németországi tudományos csomópontjának számító *Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde* megbízásából látott napvilágot a Böhlau kiadó közreműködésével megjelenő *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens* sorozat aktuális köteteként. A terjedelmes mű feldolgozását, jegyzetelését és a szükséges háttérutalásokat a szász levéltárak avatott ismerői végezték el, akik közül Thomas Şindilariu a brassói Honterus Levéltár alkalmazásában álló, a gyűjtemény nemrégiben lezajlott rendezésében és digitalizálásában is komoly részt vállaló levéltáros történész. A helyszíni tapasztalatokon alapuló tájékozottság kézzelfogható módon gyarapítja a kiadvány érdemeit, különösen a Herrmann-mű forrásainak teljességre törő, táblázatos formában rendszerezett bemutatása figyelemreméltó, mely akár a legfontosabb brassói kéziratok és nyomtatásban is megjelent források praktikus összefoglalójaként is hasznosítható. A mű keletkezésének történeti kontextusáról, a szerző életpályájáról, a *Das alte Kronstadt* szövegváltozatairól és a vele kapcsolatba hozható kéziratokról rövid bevezető ad felvilágosítást, egyben megkönnyítve a tájékozódást a brassói levéltárak világában helyismerettel nem rendelkezők számára is. Maga a Herrmann-szöveg az eredeti, 18. század végi helyesírást követve áll az olvasó előtt, közvetlen közelségbe hozva az eredeti nyelvi környezetet, amelyben a mű megszületett. A bemutatott események megértését jegyzetapparátus segíti, jóllehet igen szűkre szabottan. Az egyes személyek, helységek említése során a szerkesztők legfeljebb az elemi információk közlésére szorítkoztak, amit a bevezetőben a szigorú terjedelmi korlátokkal indokoltak. A józan érvelés elfogadása mellett azonban zárójelben mégis engedjék meg az az apró megjegyzés, hogy a tárgyalt korszakokban magyar dominanciájú erdélyi közigazgatási rendszernek, különösen pedig a fejedelemség kori Erdély egyáltalán nem elhanyagolható magyar vonatkozásainak, egyáltalán magának a magyar nyelvnek alaposabb ismerete – akár egy magyar nyelvű lektor segítségének igénybevétele révén – tovább emelte volna az egyébként kiváló munka színvonalát.

Mindez azonban alig von le valamicskét a kiadvány jelentőségéből, ami voltaképpen két lényegi ponton ragadható meg. Egyfelől egyszerű hozzáférést biztosít a történelmi

⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. 1–7. köt. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.

⁶ A gazdag brassói krónikairódalom egy jelentős részét azóta publikálták a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* sorozat keretén belül. Vö.: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó. Chroniken und Tagebücher*. 4–7. köt. Kronstadt/Brassó, 1903–1918.

Magyarország peremvidékéhez tartozó Brassó forrásanyagához, melynek számos alkalmazási területen – a várostörténettől a regionális történeten át a diplomáciatörténetig – vehetjük hasznát. Herrmann művének kiadása ismét rávilágít arra az egyszerű – bár időről időre elhomályosuló – tényre, hogy mekkora kincsek is rejlenek a „vidéki” levéltárak porosodó polcain, és hogy a helytörténetírás továbbra is kiváló alapot szolgáltat az átfogó történettudomány számára. Kétszeresen igaz ez a szóban forgó kötet esetében. Mivel egy kétszáz évvel ezelőtt született várostörténetről van szó, Herrmann munkája már önmagában véve is forrásértékű, különösen a 2. és 3. kötet esetében, melyek a szerző életéhez közel álló időszak eseményeit tárgyalják. Legalább ekkora jelentőséggel bír azonban az a körülmény, hogy a 13–17. századra vonatkozóan rendkívül széleskörű forrásfeltáró munkát köszönhetünk a tudós hivatalnoknak, aki hangyaszorgalommal gyűjtögette azokat a kútfőket, amelyek voltaképpen pótolhatatlanok a brassói, barcasági és erdélyi történelem megismerése szempontjából. Másfelől – ha már a forrásoknál tartunk – szót érdemel a kezdeményezés maga is, hiszen

bizton állíthatjuk, a forráskiadás manapság nem tartozik a tudományos irodalom népszerű műfajai közé. Figyelemreméltó, egyben ígéretes az, hogy a heidelbergi tudományosság felkarolja az „*ad fontes*” szellemiségű munkákat, annak dacára, hogy éppen az újabb nyugat-európai történettudományi tendenciák ostromában tűnik kissé mellőzöttnek a forrásfeltáró és forrásközlő tevékenység. Feltétlenül dicsérendő tehát, ha a nagy és látványos szintézisek árnyékában akadnak még olyanok, akik veszik maguknak a fáradságot, és időt, energiát nem kímélve nekirugaszkodnak egy-egy jelentős kútfő feldolgozásának. Hiszen hogyan is rajzolhatnánk meg mutatós és magasröptű elméleteinket a levéltárakban eredeti dokumentumokat feldolgozó történészek és levéltárosok munkája nélkül? Csak csatlakozhatunk tehát a *Das alte Kronstadt* kiadói által megfogalmazott vélekedéshez: a fent bemutatott és az ahhoz hasonló munkák alapvető ösztönzői a történetírásnak, és újabb lendületet adhatnak a történeti Erdélyre irányuló kutatásoknak.

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Emigráció és szabadságharc

A Komáromy–Csáky-csoport tevékenységének új olvasata

Farkas Katalin: Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, Budapest, 2011. 223 oldal

Noha 1848–1849 eseményei a magyar történelmi tudatban kiemelt jelentőségűek, egészen paradox módon a közvélemény a Nagy Évet túlélő „főszereplők” utóéletéről vajmi keveset tud. Pedig a szabadságharc politikai vezetőrétegének jelentős része nemcsak életben maradt, hanem az elkövetkező évtizedekben emigránsként komoly politikai tevékenységet is végzett. E csoport sorsának is fontos dokumentuma a Farkas Katalin doktori értekezésén alapuló kötet.

Jóllehet a kötet témája eddig sem számított feldolgozatlanak (korábban a magyar politikai emigrációról és a függetlenségi mozgalmak történetéről Lukács Lajos jelentetett meg fontos összefoglaló munkákat), ám a korábbi kutatások lezárulta óta eltelt idő, a kutatásba bevont források köre, valamint a megközelítés újszerűsége egyaránt indokoltá tette egy ilyen dolgot meg születését. A megközelítés újszerűsége jelen helyzetben azt jelenti, hogy míg Lukács hozzáállásán érezhető egyfajta elméleti szembenállás Szabad György Kossuth-képét illetően az emigráció 1860-as években jellemző erőviszonyainak bemutatásakor, addig Farkas Katalin már inkább kívülállóként, a források – köztük számos, a magyar történetírás által kevésbé ismert olaszországi dokumentum – módszeres összegyűjtésével igyekszik árnyalni Lukács megállapításait, elsősorban az úgynevezett Csáky–Komáromy-féle csoport működésére vonatkozóan. Ez utóbbi adja ugyanis a kötet gerincét. A szerző olyan izgalmas időszakba kalauzol minket, amikor az emigráció tagozódása már igen sokrétűvé vált, hiszen ekkor már jelentékeny szerepet töltött be a

csoport életében az úgynevezett „második generációs” emigránsok köre, akik – első sorban életkoruk okán, mint Csáky Tivadar esetében – nem töltötték be vezető szerepet itthon a szabadságharc idején.

A mű első nagyobb egységében (*Az egységes Olaszország születésének évei*) Farkas Katalin közvetlen előzményként a Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakulását mutatja be; ezt követően tér rá az egységes Olaszország megalakulásának körülményeire, azt vizsgálva, hogy ebben a folyamatban milyen szerepet szántak a nagyhatalmak a magyar emigrációnak. A szerző nagyon jól egyensúlyoz az egyetemes történeti események, azok magyar vonatkozásai, illetve a magyarországi szervezkedés (köztük a Honvédegyletek működésének vázolása) között, így ez a fejezet igen arányos felépítésűnek mondható. A felhasznált levéltári és könyvészeti források nagyon jól egészítik ki egymást, Farkas Katalin kitűnően szintetizálta a kútfők által lefestett helyzetet. E rész külön érdeme, hogy a szerző a „főszereplők” motivációit, személyes kapcsolatait is vizsgálta, plasztikusabb képet alkotva ezzel a szervezkedés menetéről. Az első nagyobb fejezet számunkra leginkább érdekfeszítő részét a magyarországi hadseregszervezést vizsgáló oldalak alkotják. Itt Farkas Katalin arra a következtetésre jut, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi megbízottjaként tevékenykedő Komáromy György 1861-ben kelt számszerű, hadrendnek szánt jelentése a magyarországi hadi készség fokáról legfeljebb tervezetnek volt tekinthető, hiszen a szerző kimutatja, hogy a jelentésben Komáromy Fényes Elek megyékre vonatkozó népességstatisztikáját felhasználva egyszerű számításokat végzett, és szó sem volt szervezett katonai erőről.

A dolgozat nagy hangsúlyt fektet Kosuth és a hazai politikai csoportosulások

kapcsolatának vizsgálatára. Az elemzés során a szerző kiemeli, hogy bár Kossuthnak a Határozati Párt úgynevezett „balközép” részével volt szorosabb a kapcsolata, politikájának alapelveit teljes mértékben mégis csak a „szélsőbal” tette magáévá. Ezt érzékelve a volt kormányzó többször tett kísérletet, hogy a szervezkedésbe vonják be őket is. A határozati többség azonban saját érdekeit szem előtt tartva, igyekezett lejártni Kossuth előtt e parlamenti minoritást, így erre a lépésre végül nem került sor.

Az 1862-es év számos változást hozott mind az emigráció, mind a Határozati Párt életében. A szerző érzékletesen mutatja be azt a folyamatot, amelynek során Kossuth egyre inkább elszigetelődött a hazai politikai elitől, amely helyette Klapka felé fordulva próbálta meg fenntartani összeköttetéseit a külföldi – Ausztria potenciális ellenségeinek számító – kormányokkal, noha többségük már kifejezetten ellenezte a fegyveres felkelés tervét. Ebben a folyamatban a volt kormányzó személyiségjegyein (ti. hogy az irányítószerepet magának tartotta fenn) túl a legfontosabb esemény az ún. Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülése volt, amely – a szerző megállapítása szerint – egy félreértés nyomán került Kossuth aláírásával sajtó alá. A tervet Magyarországon nagy felzúdulást váltott ki, és közvetve előidézte a Magyar Nemzeti Igazgatóság felbomlását is. Ilyen előzmények után kerül a dolgozat vizsgálatának középpontjába Komáromy György és Csáky Tivadar, akik 1862 folyamán külföldön, Genfben telepedtek le, és önálló szervezkedésbe kezdtek. Politikai tapasztalatlanságukról már 1863-ban, a lengyel felkelés idején tanúbizonyságot tettek, hiszen Farkas Katalin kimutatja, hogy a Kossuth által 1860-ban kért biztosítékokra (elsősorban Magyarország függetlenségének háborús céllá nyilvánítására) nem fordítottak figyelmet, amely adott esetben jelenthette volna azt, hogy Magyarország egyedül marad Ausztriával szemben. A szerző a források vizsgálata után pedig egyenesen arra a következtetésre jutott,

hogy 1863-ban már a Határozati Párt többsége is elfordult a kettőstől, akik ezt természetesen mindenáron titkolni akarták emigránstársaik előtt. Érdekes párhuzam vonható a dolgozat alapján a fent említett páros tevékenysége és az olasz külpolitika tapogatózó hozzáállása között, hiszen az olasz kormányzat is mindenáron „ébren akarta tartani” a magyar vonalat, amelyet potenciális ütőkártyának tartottak Ausztriával szemben, és Kossuth előtt sem titkolták, hogy más magyar politikuskokkal is kapcsolatban állnak egy esetleges magyarországi háború kirobbantása érdekében. Ez pedig újabb konfliktust jelentett a Komáromy és Csáky, illetve Kossuth közötti, egyébként is igen hűvös viszonyban. Kossuth ellenlépése, egy újabb függetlenségi mozgalom szervezése Magyarországon új szereplőkkel végül kudarcba fulladt, hiszen a Vidacs-féle mozgalom hamar a hatóságok látókörébe került, ahogy az ezzel egy időben zajló, de ettől független Jámbor–Somogyi-féle összeesküvés is.

1863 végének politikai változásai végül választásra ösztönözték az olasz kormányt Kossuth és a Kossuthtal szembenálló emigránsok vezetőjének tekinthető Klapka között. A döntést végül – miután az olasz vezetés kipróbálta az emigráció erőviszonyait – a komáromi vár egykori védője mellett hozták meg. Klapka – miután az olasz kormány pénzügyileg is „alátámasztotta” álláspontját – ezt követően politikai szövetségek után nézett; így jött létre a megállapodás a Komáromy–Csáky kettőssel. Farkas Katalin részletesen körbejárja a kérdést, hogy miért jöhetett létre ez a megállapodás, noha köztudottan nem volt felhőtlen a viszony a két fél között. Megállapítása szerint Klapka csak a katonai vezetést tartotta fenn magának, így szüksége volt politikai támaszra, ebben pedig nagyobb segítségére lehettek Komáromyék, akik – Kossuthtal ellentétben – nem törekedtek egyszemélyi vezetésre, Komáromyék így politikai tekintetben kvázi-szabad kezet kaptak, és otthoni kapcsolataikkal – a korábbi határozati párti

képviselőkkel – is könnyebb volt elfogadtatni Klapkát, mint Kossuthot.

Kossuth így kikerült az olasz kormány „kegyéből”; leveleit válaszra sem méltatták. Ezt követően a volt kormányzó Nedeczky István személyében újabb magyarországi megbízottat nevezett ki, aki 1863. december 17-ről 18-ra virradóra elérte, hogy az ország több pontján kiragasszanak egy proklamációt, amely tudatta, hogy újabb függetlenségi szervezkedés indult, Kossuth támogatásával. Az osztrák hatóságok azonban már az akció előtt tudomást szereztek az ügyről. Az olasz kormányzat ezzel lépéskényszerbe került, hiszen úgy tűnt, hogy Kossuth anyagi támogatás nélkül is tud sikeres akciót szervezni Magyarországon. Számukra nyilván Klapkák és Kossuth megbékítése lett volna az ideális, de mind Komáromy, mind Klapka kategorikusan visszautasította az együttműködést a volt kormányzóval. Indokaik egybehangzóak voltak: Kossuth nem képes senkivel együtt munkálkodni, aki nem ismeri el az ő személyes vezetését. Emellett Klapka azzal vádolta Kossuthot, hogy katonai előkészületek nélkül is belerántaná Magyarországot a háborúba, noha Farkas Katalin vizsgálatai alapján bizton állíthatjuk, hogy Kossuth volt az, aki mindig igyekezett elegendő biztosítékot szerezni külföldi támogatóitól, nehogy az ország magára maradjon Ausztriával szemben. Klapka vádja éppen szövetségeseivel, Komáromyval és Csákyval szemben állná meg a helyét. A szerző ennek az álláspontnak, illetve az olasz kormány és Kossuth között 1864. január 10-én folytatott kemény hangvételű megbeszélésnek tulajdonítja, hogy a volt kormányzó ezt követően több mint két évre elszigetelődött az olasz politikai vezetéstől.

A következő fejezet (*A lengyel felkelés időszaka*) az 1863–1864-ben Magyarországon zajló két nagy szervezkedés (a Kossuth által kinevezett Nedeczkyhez köthető és a Klapka–Komáromy–Csáky csoport által „beszervezett” Beniczkyhez kapcsolható) történetét vizsgálja. A szerző számos, korábban nem, vagy alig hivatkozott forrást

vont be a kutatásba, és eddigi ismereteinket több ponton árnyalja. Megtudhatjuk például, hogy a Nedeczky-féle csoport tevékenysége elsősorban az ország nyugati felén volt kiterjedt – itt éltek nagy számban Nedeczky rokonai és barátai –, és elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegekben vert gyökeret, míg Beniczky csoportját inkább az ország keleti felén élők alkották, akik többségükben módosabb emberek voltak. Farkas Katalin arra a megállapításra jut a kihallgatási jegyzőkönyvek, illetve a fegyverszállítással kapcsolatos nehézségek vizsgálata során, hogy a két külön töről fakadt szervezkedés vezetőit csak a szükség, nevezetesen a katonai előkészületek során fellépő problémák sora kényszerítette arra, hogy együttműködjenek egymással, hiszen még a denunciáns szerepét betöltő Asbóth Lajos is úgy emlékezett, hogy áthidalhatatlannak tűnő ellentétek feszültek a két csoport között. A szervezkedések lebukását követően a letartóztatottak névsorából azt a következtetést vonta le a szerző, hogy a Nedeczky-féle csoport sokkal kiterjedtebb és jobban szervezett volt, mint Beniczkyké.

1864 nyarán ismét eltolódás volt megfigyelhető az emigráció erőviszonyaiban. A források feldolgozása során Farkas Katalin arra a határozott álláspontra helyezkedik, hogy addigra Csáky és Komáromy már Klapkát is háttérbe tudta szorítani – igaz, vele, a nem gyakorló politikussal ezt könnyebb volt megtenni, mint Kossuthal –, amely mögött elsősorban az állt, hogy az olasz kormánnyal sikerült elhitetniük, hogy Magyarországon ők – és csak ők – továbbra is képesek jelentős fegyveres felkelést szervezni. Ezen meggyőződésben szerepet játszott, hogy Csáky változatlanul rugalmas tárgyalópartnernek bizonyult (ami adott esetben Magyarországra nézve inkább hátrányos tulajdonság volt), de sokkal fontosabb volt ennél, hogy az olasz vezető körök „külső kontrollját” megszemélyesítő Emanuele Ruspoli herceg (az olasz kormány ausztriai titkos megbízottja) jelentéseiben Komáromyék megnyilatkozásait rendre alá-

támasztotta, amely nem volt véletlen, hiszen Thaisz Elek révén vele szoros kapcsolatba kerülvén, ők sugalmazták a levelekben foglaltakat.

Az ezt követő egy év azzal telt, hogy Csákyék igyekeztek minél több pénzt szerezni az olasz kormánytól. A nemzetközi helyzet változása, illetve az új, konzervatív szemléletű miniszterelnök, Alfonso La Marmora beiktatása azonban elodázta mind a megállapodást, mind a pénzek folyósítását. A *Kísérletek a magyar, a román és a szerb nemzeti törekvések összehangolására* címet viselő fejezetből kiviláglik, hogy ebben az időszakban mindinkább Csáky került középpontba, hiszen ő próbálta újabb és újabb emlékiratok készítésével bizonyítani az olasz kormány előtt egyrészt szervezkedésük komolyságát, másrészt Olaszország érdekeltségét a magyar ügy támogatásában. Előbbiben 1865 elejétől fogva joggal kételkedtek az olasz vezető körök, hiszen egyre több forrásból úgy értesültek, hogy Ferenc József a magyar országgyűlés összehívására készül. Ráadásul immáron biztosan tudták, hogy a többség Deák politikáját támogatja, amely még elméletben sem számolt az Ausztriával szembeni fegyveres konfliktussal. Ez pedig odáig vezetett, hogy mélypontra jutott a magyar emigráció és az olasz kormányzat kapcsolata. Farkas Katalin érzékletesen ábrázolja a tények ellenére minden „légvárba” kapaszkodó Csákyék próbálkozásait, hogy eddigi értesüléseikben megingassák az immáron Firenzében székelő kormányt. A sorok között olvasva belátható azonban, hogy az emlékiratok megfogalmazása során a Csáky–Komáromy kettős számúra a hangsúly egyre inkább egzisztenciális irányba tolódott el, különösen azt követően, hogy az 1865 végén összeülő országgyűlésben a Deák-párt stabil többséget szerzett.

A nemzetközi politika alakulása viszont még egy esélyt adott a magyar emigránsok számára, hogy céljukat elérjék. Erről értekezik a szerző az utolsó nagy fejezetben, amely az 1866. évi háború körülményeit

vizsgálja (*Az utolsó remény: az 1866. évi háború*). Bevezetesként elsősorban olasz nyelvű feldolgozásokra és forrásokra támaszkodva bemutatja a porosz–olasz diplomáciai közeledés menetét, majd ebben a folyamatban helyezi el a magyar emigráció újra jelentőssé váló szerepét. Az itt tárgyalt események közül érdemes kiemelni a porosz kormány (és elsősorban Bismarck) politikai manőverezését, amely egyértelműen csak eszközként használta a magyar emigrációt. Farkas Katalin komoly szakmai lényeglátásról tesz tanúbizonyságot azzal, ahogy elemzi a porosz–magyar tárgyalásokat, hiszen felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar emigráció bevonásával Bismarck egyszerre kapott ütőkártyát Ausztria ellen, és nyomást gyakorolhatott az akkoriban Firenze székhellyel működő olasz vezetésre is, hogy mindenképpen támadó háborút viseljen északkeleti szomszédja ellen. A „bizánci diplomácia” 19. századi megvalósulását mutatja ugyanakkor az a tény, hogy Bismarck semmire nem kötelezte magát írásban, tehát a felelősség alól bármikor kibújhatott. Csákyék viszont annyival is megelégedtek, hogy hivatalos porosz körök elfogadták őket a magyar ügy képviselőinek – ezzel háttérbe szorítva a Kossuth emberének számító Kiss Miklóst –, többször hangoztatott „rugalmasságukat” viszont ez esetben nyugodtan nevezhetjük felelőtlenségnek, hiszen tevékenységük egyenes következménye volt a Klapka-légió sikertelen magyarországi akciója. A fejezet másik fontos szála a magyar emigrációban korábban talán sosem tapasztalt (látszat)egység létrejötte. Kossuth kitört az elszigeteltségből, és hajlandónak mutatkozott – bizonyos feltételek teljesülése mellett – együttműködni a Komáromy–Csáky–Klapka-féle csoporttal. A szerző kielégítően tisztázza Kossuth motivációját, aki reálpolitikusként számot vetett azzal, hogy az 1866. évi háború talán az utolsó lehetőség arra, hogy Magyarország kivívja függetlenségét. A volt kormányzó fenntartásai Komáromyval és Csákyval szemben végül beigazolódtak, hiszen ők mindent elkövettek, hogy a

porosz kormánnyal kötött (szóbeli) megállapodásuk részletei ne jussanak Kossuth tudomására.

A fejezet végén a szerző pontosan dokumentálva követi végig a Klapka-légió történetét annak 1866. október 2-i feloszlatásáig, majd áttér az 1866-os eseményeknek az emigráció szempontjából történő elemzésére. Lehangelő kép tárul elénk, hiszen Farkas Katalin szerint a szervezkedést teljesen kézben tartó Komáromy–Csáky duóval kapcsolatban Kossuth vádjai – miszerint megszegték a vele kötött megállapodást, és sikkasztottak a porosz kormány által folyósított összegből – megállják a helyüket. Azt ugyan Komáromyék javára írja a szerző, hogy bizonyos feltételek mellett a magyar függetlenség kivívása volt a céljuk, de kétségtelen, hogy mindez nem menti fel őket hibáik, sőt nyugodtan mondhatjuk, bűneik alól. Farkas Katalin a kellő történeti távolságtartást figyelembe véve, óvatosan fogalmazza meg álláspontját a Csáky–Komáromy-csoport tevékenységével kapcsolatban, de így is arra a megállapításra jut, hogy Csáky és Komáromy felelőtlenül kezelte a porosz kormánytól kapott támogatást, saját maguk, illetve a környezetüket alkotó személyek, „kapcsolatok” (például Thaisz Elek) pénzelésére fordították azt, noha „mindez (...) a jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem is bizonyítható.” (161–162. old.)

A dolgozatot rövid, mindössze másfél oldalnyi összegzés zárja (164–165. old.), amelyben a legfontosabb kérdéseket villantja fel még egyszer a szerző. Ez a rész lehetett volna valamivel bővebb, részletesebb, de a lényegét egy mondatban megfogalmazza Farkas Katalin: „Elmondható tehát, hogy az 1860-as években a magyar függetlenség kivívásának sem a belső, sem a külső feltételei

nem teljesültek.” (165. old.) Ugyanakkor hozzáteszi, hogy Csáky és Komáromy nem a realitás talaján mozgó lehetőséget szalasztott el, hiszen az 1860-as években már nem állt az emigráció rendelkezésére a szabadságharc kirobantásának feltételrendszere. Mindamellet – noha Kossuth bírálataiban elsősorban az egykori kormányzó által a kiegyezéssel szemben érzett keserűség motíválja a bűnbak-keresést – gátlástalanságuk és önérdékűségük méltán kárhoztható.

A kötet elemző részét követően terjedelmes függelékkel találkozhat az olvasó a Klapka-légió tisztjeiről, kap egy, az emigrációval kapcsolatos kronológiát 1858-tól 1866-ig, végül pedig 23 jó minőségű fotót a dolgozat „főszereplőiről”. Ezek az adalékok nemcsak hasznosak, hanem kétségkívül tovább emelik a jó stílusban megírt könyv élvezeti értékét.

A bibliográfia igen terjedelmes, jól tagolt, és kitűnik belőle a szerző tájékozottsága témája tágabb összefüggéseivel kapcsolatban is. Az olvasó kényelmi szempontjait figyelembe véve jól szerkesztett személynévmutatót is csatolt munkájához Farkas Katalin, végül pedig a modern kor követelményeinek megfelelően 8-8 oldalban angolul és németül is összefoglalta munkájának eredményeit.

Farkas Katalin könyve mind forrásfeldolgozásának mennyiségét és minőségét, mind szakszerű, árnyalt megállapításait tekintve jó szívvel ajánlható a téma és a kor szak iránt érdeklődők figyelmébe. A kötet igényes megjelenése, színvonalas szerkesztése pedig csak tovább növeli az igen magas „belbecs” értékét.

ANTOS BALÁZS

A kéziratról a kultuszig

Mikes Kelemen válogatott bibliográfia, Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, bevezető Tüskés Gábor. MTA Irodalomtudományi Intézet, Líceum Kiadó, Budapest–Eger, 2011. 150 oldal

Bibliográfia, ráadásul válogatott bibliográfia ritkán szokott recenziók tárgyaként szerepelni, hiszen általában olyan segédkönyvekről van szó, melyek használata ugyan megkerülhetetlen a témával foglalkozó kutatók számára, ám ritkán lehet újszerű megközelítést, egyéni látásmódot vagy a kutatást alapjaiban megújító eredményeket emlegetni ismertetésük apropójaként. Az adatszűrűséget kétségkívül előtérbe helyező kézikönyvek bemutatásakor ráadásul fennáll a veszély, hogy a recensens is adatokat összegez (vagy hiányol), redundánssá téve ezzel nem csupán saját mondanivalóját, hanem a tárgyalt témát is. Létezik ugyanakkor a bibliográfia műfajának egy olyan sikerült változata, amely nem csupán segédkönyv, hanem szinte tudománytörténeti összegzésként vagy elemzésként is interpretálható. Kétségtől ilyen esettel állunk szemben, amikor a 2011-es év talán legfontosabb köz-, irodalom és művelődéstörténeti évfordulójához kapcsolódó eseménysorozatot lezáró kötetek egyikét vesszük kézbe.

2011-ben Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója számos tudományos rendezvény lebonyolítására nyújtott alkalmat, és több kiadvány is napvilágot látott. „Az ismeretlen Mikes” címmel kiállítás nyílt Budapesten és Egerben, a megelőző eseményeket 2011 októberében nemzetközi konferencia követte Budapesten *Mikes Kelemen és az európai felvilágosodás* címmel, ahol történészek és irodalmárok német, angol, francia és magyar nyelvű előadásai hangzottak el, a konferenciát kulturális események – Mikes-émlékconcert, irodalmi est – kísérték. Az emlékév elő-

készítéseként jelent meg 2009-ben a *Törökországi levelek* első, 1794-es, szombathelyi kiadásának hasonmás kiadása három tanulmány kíséretében, illetve 2011-ben *Mikes Kelemen füveskönyve*.¹ A Mikes-évforduló legjelentősebb 2011-es kiadványai közé tartozik a *Törökországi levelek* francia fordítása, amely a párizsi Honoré Champion kiadónál jelent meg, valamint a *Válogatott bibliográfia*.² A *Magyar Napló* 2011 októberében tematikus számban emlékezett meg Mikesről.³ A *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia* már kiadásának évében előadások, ismertetések tárgya lett;⁴ ez a tény egyrészt a tudományos közvélemény fokozott érdeklődésének, másrészt a kiadvány újszerű, mondhatni egyedi jellegének köszönhető.

Miben is rejlik ez az egyediség? A bibliográfia készítőinek gondos munkáján kívül

¹ Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. Eger, 2009. 490 p. (A kiadást kísérő füzetben közreadott tanulmányok: Hopp Lajos: *A Törökországi levelek első kiadása*; Kuntár Lajos: *Szombathely leghíresebb könyve: Mikes Kelemen Törökországi levelek*; Czeglédi László: *Török levelek. Mikes Kelemen leveleinek hasonmás kiadása*.) A mikesi életmű előtt tiszteltető *Füveskönyv* egy válogatás eredménye. Vö. Tüskés Gábor (szerk.): *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok: Mikes Kelemen füveskönyve: Válogatás a teljes életműből*. Szeged, 2010. 145 p.

² Mikes Kelemen: *Lettres de Turquie*. Paris, 2011.

³ *Magyar Napló* 23. évf. (2011), 10. sz. (A szám önálló címe: *Mikes Kelemen emlékezete*.)

⁴ A bibliográfiáról a Mikes-émlékvet lezáró könyvbemutatón Németh S. Katalin tartott előadást, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet recenziós portálján pedig autoreferátumot és ismertetést is olvashatunk róla: <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/TuskesGabor/Mikes-Kelemen-valogatott-bibliografia-szerk.-KUN> <http://reciti.hu/2012/60#more-60>

kétségtelenül abban, hogy tágabb értelemben több mint egy évszázados, de még szűkebben értelmezve is több évtizedes útkeresést, kísérletezést zár le, így egyszerre önálló, és másokból táplálkozó munka.

A Mikes-bibliográfiának ugyanis önálló története van. Vélhetően ezért is viseli a válogatott bibliográfia „nulladik” fejezete a *Bibliográfiák* címet; így tudjuk meg, hogy 1906 és 1998 között tíz, nyomtatásban vagy elektronikus formában megjelent, illetve kézíratos formában maradt kezdeményezés regisztrálható. A válogatás ugyanakkor nem az ezekből történő szemeztetést jelenti, hanem egy adott koncepció „naprakész” végigvitelét. Tüskés Gábor a bevezetőben kiemeli, hogy a kiadvány alapja Hopp Lajos *Mikes Kelemen bibliográfia* című kézírata, amelyet a kutató a *Mikes Kelemen összes művei* címet viselő, hat kötetben 1966 és 1988 között megjelent kritikai kiadás előkészítése során állított össze, és 1963-ban zárt le.⁵ Az új kiadvány célja, hogy ezt a kéziratot kiegészítve és továbbfejlesztve válogatott személyi bibliográfiát kínáljon Mikesről a lehető legszélesebb közönség (kutatók, oktatók, egyetemi hallgatók és érdeklődő olvasók) számára. A bibliográfia az MTA Irodalomtudományi Intézete (2012-től MTA BTK ITI) XVIII. századi Osztályának és az egri Eszterházy Károly Főiskola Könyvtárának együttműködéséből készült el és jelent meg. A feladat több közreműködő mintegy kétévi munkáját vette igénybe. Nem csupán arról volt szó, hogy Hopp Lajos anyagát megtoldották az 1963 óta született munkákkal, hanem újragondolták az anyag gyűjtését és rendszerezését. Hopp irodalomtörténész-ként ugyanis nem egyszerűen személyi bibliográfiát készített, hanem összeállításában megfigyelhetők az analitikus bibliográfia és az adattár jegyei is, miközben kritikai megjegyzéseket is beépített, sajátos műfaji keveredést hozva létre ezzel. Ebből kibontva kellett egy mindenki által használható, néhány

elemében (így például a hatás- és kultusz-történet tételeinek tagolásakor) kísérleti jelleget is mutató kézikönyvet létrehozni.

Az így megszületett bibliográfia sorra veszi a korábban megjelent bibliográfiák Mikesnek szentelt részeit, megemlítve többek között a legkorábbi, a *Leveleskönyv* 1906-os, kormánytámogatással megjelent emlékkiadásában szereplő öt oldalas összeállítást, a Hopp Lajos-féle kéziratot, illetve *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* című CD-romot is.⁶ Ezután tér rá Mikes műveire: a kéziratok után a nyomtatott kiadások következnek, teljes vagy szemelvényes formában, továbbá a fordítások, a hanghordozókon található és digitális kiadások. A bibliográfia a szakirodalmat kronológiai sorrendben rendszerezi, kategóriák szerinti bontásban. Helyet kapnak itt a tankönyv-fejezetek, lexikon-szócikkek, tanulmányok, tanulmánykötetek és monográfiák. A szerkesztők a tanulmányokat és cikkeket 1789 és 2011 között, a vonatkozó szakdolgozatokat és doktori disszertációt pedig 1945-től napjainkig összesítik.

A bibliográfiából megtudhatjuk, hogy Mikesről Abafi Lajos jelentetett meg először monográfiát 1878-ban;⁷ a monográfiák között vannak életrajzok, illetve Mikes életét és írásait együtt tárgyaló munkák. Bebizonyosodik ugyanakkor az a – már a könyv bevezetőjében is megfogalmazott – megállapítás, miszerint mindmáig várat magára Mikes Kelemen *életművének* átfogó, monografikus igényű feldolgozása. A felvetett témák – és egyúttal a korántsem lezárt Mikes-kutatás – szerteágazó jellegére utal például az, hogy Mikes francia forrásainak immár hét és fél évtizede megkezdődött ku-

⁵ *Mikes Kelemen összes művei*. I–VI. kötet. Budapest, 1966–1988.

⁶ Miklós Ferenc (szerk.): *Mikes irodalom*. In: ZÁGONI MIKES Kelemen törökországi levelei. Budapest, 1906. 225–230.; Császtvay Tünde – Monok István: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. CD-ROM. Szeged, 1998.

⁷ Abafi Lajos: *Mikes Kelemen*. Budapest, 1878. 208. p.

tatása (1937-ben Szegeden publikált Madárcsy László Mikes francia forrásairól), ugyanakkor éppen e recenzió készítője kapott a 2011-es évforduló alkalmából felkérést Mikes azonosítatlan (feltételezhetően francia nyelvű vagy francia közvetítésű) forrásainak kutatására. A monográfiák között találunk egy román nyelvű könyvet is. Az utóbbi évtizedek legjelentősebb munkái természetesen Hopp Lajos három monográfiája, amelyből kettő posztumusz jelent meg.⁸

A kutatók számára értelemszerűen nagy jelentőséggel bír a kiadások és a szakirodalom pontos csoportosítása; a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére azonban a hatás- és kultusz történetet összesítő rész tarthat számot. Megtudhatjuk innen például, hogy Mikesről az első regény 1902-ben született, a máig utolsó pedig 2002-ben, tehát a szép-próza 100 éve reflektál Mikes *Leveleskönyvére*. Az esszéirodalom nem kevésbé gazdag: 1911-ben (vagyis Mikes halálának 150. évfordulóján) Ady is írt Mikes-esszét, tőle nem meglepő módon igen meglepő „Szélid, új jegyzetek: Mikes és az ingatörvény” címmel. A szintén gazdag lírai megidézések közül felfigyelhetünk arra, hogy az erdélyi magyar költők nem feledkeztek meg száműzetésben meghalt író társukról; Mikes sokakat megihletett: róla szóló vagy őt megszólító versek Vörösmartytól napjainkig jelennek meg.

A képzőművészeti alkotások mellett a vonatkozó szakirodalmat is megtalálhatjuk. A legismertebb alkotások egy 18. századi ismeretlen festő után készült ismeretlen mester olajfestménye Mikes Kelemenről és Beck Ö. Fülöp Mikes-emlékérmé. A szobrászati alkotások közül az erdélyi, illetve rodostói emlékekre figyelhetünk fel, de vannak köztük Szegeden látható alkotások is, mint például Berán Lajos bronz domborműve a Dóm téri Pantheonban, illetve szin-

tén Mikest ábrázolja a Dóm téri zenélő óra egyik fából készült figurája, Kulai Józseftől. A zeneművek között találjuk Petrovics Emil V. *kantátáját*, amelyet a Mikes-évforduló alkalmából rendezett koncerten is előadtak. A bibliográfia számba veszi továbbá a Mikes nevét viselő szervezeteket, intézményeket, emlékhelyeket, kiállításokat, illetve díjakat.

A történéseket és irodalomtörténéseket érthető módon elsősorban a Rákóczi-emigráció dokumentumai, Mikes élete és életműve, az ezt tárgyaló szakirodalom érdekelheti. A hallgatók, szakdolgozók, tudományos diákkörre készülők azonban nemcsak a monográfiákat és tanulmányokat forgathatják. A bibliográfiából megtudjuk például, hogy *Játék és fikció* címen már nem érdemes Mikesből szakdolgozni, ezt ugyanis Nyíregyházán 1995. és 2003. között háromszor is megtették.⁹ A kritikus olvasóban ilyenkor természetesen felmerül a kérdés, hogy miként volt lehetséges egyazon intézményen belül alig három év különbséggel egyazon (szóról szóra megegyező) című szakdolgozatot írni (50. o., 368. és 369. tétel).

A bibliográfia hasznos összesítést kínál a Mikes-emlékévként alkalmából, bővíti, frissíti a kritikai kiadás kapcsán összegyűjtött adatokat. (Ne felejtjük el, hogy a kritikai kiadás utolsó kötete 24 éve jelent meg!) Az index segítségével könnyű tájékozódni a kategóriák szerinti csoportosítás és az időrendi sorrend mellett is. Bár válogatott bibliográfia, gyakorlatilag mindent rendszerez, ami a kutatásban és oktatásban Mikessel kapcsolatban jelenleg használható és felhasználható. A címleírások áttekinthetők, az irodalomtörténeti hivatkozásokban elfogadott szabványt követik. Egy esetleges későbbi on-line publikálás a bibliográfiát széles körben elérhetővé tenné, kutatási és felsőoktatási jelentőségét növelné.

KOVÁCS ESZTER

⁸ Hopp Lajos: *Zágoni Mikes Kelemen*. Csíkszereda, 1996. 160 p.; Hopp Lajos: *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*. Budapest, 2000. 205 p.; Hopp Lajos: *A fordító Mikes Kelemen*. Budapest, 2002. 438 p.

⁹ Erre Németh S. Katalin is felhívta a figyelmet a bibliográfiának szentelt könyvbemutató előadáson.

„Szóval, jó parti leszek!”

Erdész Ádám (szerk.): *Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics família történetéből.* (Gyulai Füzetek 18.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2011. 144 oldal

A polgárcsaládok kutatása – mint általában a családkutatás – hazánkban szerencsés módon ismét reneszánszát éli. Még szerencsésebb, ha a kutatás egységes keretet kap, s nem forgácsolódik szét és reked meg a rengeteg önálló kutató megélhetést biztosító vagy épp unaloműző munkájaként. A *Gyulai Füzetek* újabb kötete, bár alcímében szerényen csak a Ladics családra utal, tanulmányaiban mégis egy egész réteg mindennapi életének képeit villantja fel, gondolok itt különösen a Lindl vagy a Kliment családokra. A tanulmánykötetet öt szerző munkája alkotja, melyek közül az első négy, így Kósa László, Héjja Julianna Erika, Bódán Zsolt és Németh Csaba írása kapcsolódik szorosan a Ladics család és köre történetéhez, míg *Basics Beatrix* inkább a korszak egészére vonatkozóan vizsgálódik. A Ladics család kutatásának legalapvetőbb forrásául a Békés Megyei Levéltár által őrzött családi iratok, illetve a gyulai Corvin János Múzeumban fellelhető Ladics-hagyaték szolgált.¹ E dokumentumok terjedelmükben és sokrétűségükben is országos kurióznak számítanak.

A szerkesztő által is jónak talált sorrendet tiszteletben tartva tekintjük át a kötetet alkotó írások által felvetett legfontosabb kérdéseket. Kósa László tanulmánya a kötet legterjedelmesebb munkája, több mint har-

mada az egész műnek. Kósa László Lindl Etelka (1877–1932) gyulai zongoratanárnő naplója alapján vizsgálja a Lindl család kiterjedt, a városi elitet lefedő kapcsolati hálóját (*Polgári élet Gyulán a XX. század elején. Kisvárosi kapcsolatrendszer, társas alkalmak, baráti körök egy napló alapján*). Erre a célra a szerző a napló 1901 és 1910 közötti részét választotta. A tanulmány Kósa három évtizedes kutatásának összegzése, melyről először a Hajnal István Kör gyulai konferenciáján tartott anyagismertető előadást.² A későbbiekkel összevetve megvallom, hogy az olvasás során ennek az aszszonynak és családjának az alakja vált előttem a legelevenebbé. Ebben a fényképmelékleten kívül nagy szerepet játszott, hogy a szövegnek ez a része, bár adatokban gazdag, nem vész el a részletekben. Kósa a napló ismertetésében tág teret enged a bejegyzések ürügyéül szolgáló események bemutatásának, így például a „Családi ünnepek”-nek vagy a „Társasági és kulturális alkalmak”-on belül a zsúroknak, sétáknak, hangversenyeknek. A társadalmi kapcsolatok vizsgálatánál a szerző számba veszi a naplóban említett és sikeresen beazonosított személyeket, s ezzel kiterjedt adatbázist nyújt a Gyula helytörténetével foglalkozó kutatóknak, akiket zárószavában nem mulaszt el a város korszerű társadalomtörténetének megírására serkenteni. Kósa széleskörű szakirodalmat dolgozott fel, melynek alapos ismerete jelentős mértékben segíteni fogja a munkára vállalkozókat.

Héjja Julianna Erika a Ladics és Kliment család levelezésének vizsgálatára építi fel tanulmányát, melynek főcíme férfiszem-

¹ Mintegy adalékul itt kívánom az érdeklődők figyelmébe ajánlani a Corvin János Múzeum Ladics-hagyatékát reprezentáló honlapot, különösen annak bőséges, számos forrást bemutató fényképanyagát: <http://www.corvin-museum.hu/ladics/>

² Kósa László: *Családi iratok és társadalomtörténet. Kisvárosi társasági élet a 20. század elején.* In: *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 162–165.

nek különösen tetsző: „jó háziasszony kezd belőlem válni...” A hagyományos női szerepek elsajátítása Gyulán a Ladics és a Kliment család levelezése tükrében. Kósa Lászlóéhoz hasonlóan nagyon alapos, kiterjedt kutatói munkát felölelő tanulmányt olvashatunk, amely részletesen feltárja, miképp váltak háziasszonnyá a Ladics és a Kliment lányok, miközben bőségesen idéz is azok levelezéséből. A háztartási könyv mint forrás beemelése a munkába igazán tetszetős megoldás, de használatának részletesebb kibontására nem kerül sor. A fogyasztási szokásokat bemutató és idézett példáival azokat életszerűvé tevő fejezeteken túl a „Férfiak női szerepben” című rész már a modern nő és a modern férfi, továbbá a hagyományosnak tekintett női szerepek folyamatos átalakulásának példáit ismerteti.

Bódán Zsolt *Háztartási naplók egy gyulai polgárcsalád hagyatékából* című tanulmányában Ladicsné Kliment Margit háztartási naplóját dolgozza fel. Így amire nem került sor az előző munkában, azt itt részletekbe menően olvashatjuk, hiszen a naplóíró életrajzának ismertetése és a naplók általános áttekintése után Bódán aláemlíti az 1901. év feljegyzéseinek elemzésébe. A kiadások és bevételek havi szintre lebontva történő bemutatása a kvantifikáció szerelmeseinek nagy öröme szolgál. Bódán tételszerűen bemutatja, hogy a vizsgált évben árát és arányát tekintve mennyit mire költöttek, s ez sok szempontból emeli munkája értékét. Ugyanakkor mindez az olvasmányosságot nehezíti; néhány esetben lábjegyzetbe helyezéssel el lehetett volna kerülni ezt a problémát.

Németh Csaba a Ladics család képeslapjaihoz fordulva kívánja a korszak nyaralási szokásait bemutatni (*Üdülési szokások a „boldog békeidők”-ben*). Bár a szerző megjegyzi, hogy munkája csak vázlatos lehet, tanulmánya több ponton eltér az eddigiek ívétől. Egyrészt címadása többet ígér, mint aminek tárgyalására sor kerül; úgy gondolom ugyanis, hogy ennek a témának tíz oldalon csupán az irodalmát lehet felsorolni.

Összesen három műre hivatkozik, melyek közül azonban csak egy kerül kiaknázásra. Nem szerepel hivatkozásai között például a témához szorosan kapcsolódó Kósa-kötet,³ de Katona Csaba művei sem.⁴ A képeslapok története kapcsán hiányérzetem támadt a szélesebb körű nemzetközi kitekintést, nemzetközi irodalmat illetően is. Németh Csaba több bekezdésen keresztül részletezi, miről árulkodik egy képeslap a szakavatott kutató kezében, de egy laikus is vitathatja néhány tételét, így például a képeslap alkalmasságát egy társasági kör megajzolására. A kötet témája szempontjából üdvösebb lett volna a felvázolt megközelítési módok közül egy másikat, például Ladics László utazásainak elemzését választani. A szerző részletesen bemutat többet is a család nyaralásaiból, de a tanulmány végül mindegy elvarratlan marad.

Basics Beatrix tanulmánya (*A biedermeier életkép – példák és megoldások*) nem kapcsolódik közvetlenül a Ladics család történetéhez, inkább a korra jellemző biedermeier életképeket, szorosabban Barabás Miklós és Borsos József műalkotásait mutatja be. Feltehetőleg eredetileg nem ebbe a kötetbe íródott, hiszen a Ladics család hagyatéka, ahogy azt a kötet borítóján szereplő szobabelső, de akár a Corvin János Múzeum által közreadott fényképek is mutatják, lehetővé tennék a speciális elemzést. Basics Beatrix tanulmánya „A lehetőségek országa – Polgárosodás a XIX. századi Magyarországon” vándorkiállítás programrozatába illeszkedik (melynek Basics egyben projektvezetője is volt), érdekes és olvasmányos szövege átfogóan mutatja be a korszakot jellemző biedermeier stílust.

³ Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999.

⁴ „...szép magyar hazánknak tündérvidéke ...” *Emlékek, dokumentumok Füred múltjából 1796–1913*. Balatonfüred, 1997. vagy: *„Füreden az idén először nekem hozatik szerepád...” Slachta Etelka balatonfüredi naplója, 1841*. Szerk., a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta: Katona Csaba. Balatonfüred, 2008.

A könyv külön érdeme, hogy üzenetében nemcsak gyulai, de megyei szintű kutatásra is ösztönöz. Nem szerénytelenség azt állítani, hogy országos szinten is adalékul szolgál a polgárcsaládok kutatásához. Bár a kiadvány szerkesztője hangsúlyozza, hogy a kötet a 2010 végén megjelent *Kisvárosi polgárok – Források 1866–1919* című forráskiadvánnyal együtt ad teljes képet a gyulai

polgárságról, véleményem szerint önmagában is megállja helyét. Bár a színvonal jelzett hullámválása miatt kettős érzéssel tettem le a könyvet, ezzel együtt úgy vélem, hogy a hazai polgárság történetének megértését elősegítő, fontos munkát olvastam.

KOLOH GÁBOR LAJOS

Ferenc József-kori urbanizáció a városi tömegközlekedés regionális szintjeinek tükrében

Kalocsai Péter: Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon 1867–1914.

Vasi Múzeumbarát Egylet, Szombathely, 2011. 280 oldal

Az idei évben lesz százhuszonöt éves a magyarországi villamosközlekedés. Jelentőségét csak növeli, hogy az első hazai – budapesti – villamos 1887. november 28-án, alig hat esztendővel az első Berlin melletti kísérletek után indult el, majd Európában egyedülálló sebességgel indult hódító útjára a belvárosi utcákban. Noha a tömegközlekedés a városképet, urbanizációt, városi szokásokat, térhasználatot, az igényelt műszaki, gazdasági és ipari hátteret egyaránt befolyásoló tényező, az ezirányú történeti kutatások száma rendkívül csekély. Éppen ez a tény és az említett, nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő hazai évforduló ösztönözte a recenzenst arra, hogy Kalocsai Péter, a Nyugat-magyarországi Egyetem Sávria Egyetemi Központ főiskolai docensének könyvét vegye górcső alá.

Kalocsai Péter könyve a Pécsi Tudományegyetem Európa és a magyarság a 19–20. században történettudományi doktori programjában 2009-ben megvédett PhD-disszertációján alapszik. Már a mellékletekkel, ábrákkal együtt négyszáz oldalas értékezés is lenyűgöző mennyiségű forrás- és szakirodalom-megjelölést, valamint 2056 lábjegyzetet tartalmaz. A precíz és alapos kutatások legfőbb bázisainak a Magyar Országos Levéltár mellett a Vas megyei, győri, soproni, székesfehérvári levéltárak bizonyultak, ugyanakkor a szerző kutatásokat végzett a Vas megyei levéltár kőszegi fióklevéltárában, a somogyi és a zalai megyei levéltárakban is. A tekintélyes számú primer

forrásanyag kapcsán azonnal meg kell jegyezni, hogy a munka más módon – tudományos értelemben vett alapossággal – nem is lett volna feltárható, hiszen nagyon kevés szakirodalmi munka áll rendelkezésre. A témára fogékony hazai olvasóközönség gyakran csak áhítózza figyeli a hasonló színvonalú angol vagy német nyelvű külföldi munkák megjelenését, hiszen a hazai ipar- és közlekedéstörténet máig számos alapkutatással adós a városi tömegközlekedés számos aspektusát illetően, pedig időnként megjelennek magas színvonalú, adatgazdag szakkönyvek. Ezek a szakmunkák azonban elsősorban nem a történettudományi műhelyekből, hanem műszaki értelmiségiek tollából születnek. Sajnos gyakori probléma e munkákban a történettudományi munkáknál megszokott pontos hivatkozások hiánya, és az is elmondható, hogy döntően egy-egy konkrét területet (például járműtörténet, hálózattörténet) tárnak fel precíz alapossággal. Érdemes itt megjegyezni, hogy a több mint ötven éven át működő – számos ide vonatkozó történeti írást tartalmazó – közlekedéstudományi folyóirat, a *Városi Közlekedés* megjelenése is sajnos néhány hónapja bizonytalan ideig szünetel. A szakirodalmi problémákra Kalocsai Péter is felhívja a figyelmet, hiszen valóban nem könnyű a dolga annak a történésznek, aki a témát kellő alapossággal kívánja feltárni. E könyv alaposságát jól mutatja a döntően levéltári forrásokat jelölő 1749 végjegyzet.

A kötet a hazai városi tömegközlekedés dualizmus kori fejlődését elsősorban regionális szinten kívánja bemutatni, a vizsgált régió a teljes Nyugat-Dunántúl. Szerencsés, hogy a szerző módszertana, az összehasonlítások, esettanulmányok bemutatása a tör-

ténettudományi megközelítésnek köszönhetően egyáltalán nem korlátozódik a műszaki szakmai ismeretekre, ráadásul írásmódja közérthető, stílusa kellemes. Az olvasást és áttekintést szövegekői ábrák, régi képeslapok, egykori hirdetések és összegző táblázatok könnyítik meg.

A téma feldolgozásának újszerűsége miatt nem meglepő, hogy a szerző úgy érezhette, elengedhetetlen a fogalmi, elméleti és módszertani keretek rögzítése, a szakirodalmi problémák felvázolása és a téma forrásbázisának bemutatása. A könyv ezeket a kérdéseket taglaló bevezető fejezete után a szerző váltakozva vizsgálja az országos és regionális kereteket. Elsőként a dualizmus kori urbanizációról ad áttekintést, és az eredményeket összeveti az általa kiemelt két nyugat-dunántúli város – Sopron és Szombathely – fejlődésével. A két város kiemelését indokolja, hogy a vizsgált régióban e kettő jutott el a korabeli városi tömegközlekedés megteremtésének legmagasabb szintjére, a villamosvasút megvalósításáig. Az urbanizációs folyamatok bemutatása után a szerző a korabeli városi közlekedés modernizációját vázolja fel, majd ezen belül – tovább szűkítve a vizsgálat tárgyát – a városi tömegközlekedés dualizmus kori alakulását, előfeltételeit, vállalkozási formáit, különböző szintjeit ismerteti. E keretek bemutatása után ismerhetjük meg a két kiemelt város tömegközlekedésének kialakulását az omnibusztól a villamosvasút kiépítéséig. A régióban nem létező helyi közforgalmú hajózás mellett a Pesten 1832-ben megvalósított omnibuszközlekedést szokás a nagyvárosi tömegközlekedés magyarországi történetének kezdeteként tekinteni, így logikus, hogy a szerző is kiemelten vizsgálja ezt az ágazatot. A tömegközlekedés vidéki városokban történő felbukkanásának időpontjait, jellemzőit és sajátosságait a soproni és szombathelyi omnibuszközlekedés kapcsán részleteiben is megismerhetjük, majd ezek után kapunk tájékoztatást a két város vasútterve-

iről, a villamosvonalak kiépítéséről és a későbbi vonalbővítésekről.

A szombathelyi és a soproni villamosvasutak részletes bemutatásának a szerző két nagyobb, önálló fejezetet szentelt. Képet kapunk a helyi üzemeltető társaságok megalakulásáról, a vonalak működtetéséről és a vasúttársaságok városokhoz való viszonyáról. Nem érdektelen megjegyezni, hogy a budapesti (1887) után Magyarországon először Pozsonyban (1895), majd rögtön harmadik helyen Szombathelyen (1897) nyílt meg villamosvonal. Mindehhez érdemes hozzátenni azt is, hogy a korszakban 17 villamosvasúttal rendelkező magyarországi városból éppen Szombathely volt a legkisebb lélekszámú (1910-ben 30 947 lakos). Nem véletlen, hogy Szombathely már a kortársak szemében is a dualizmus egyik nyertesének számított: demográfiai növekedését egyes statisztikák szerint csak Újpest múlta felül. A rendkívül látványos fejlődési utat bejárt település a korabeli urbanizáció egyik mintavárosa lett. Ráadásul a kötetben szintén kiemelt Sopron városával szemben itt a polgárság több mint 90%-a magyarnak számított, míg az előbbiben a német lakosság szerény többségben volt. A kötetből megtudjuk, hogy noha Szombathelyen három évvel korábban indult el a városi villamos, a Kalocsai Péter által hivatkozott források szerint a másik városban mégis előbb gondoltak a rendszer kiépítésére. A vonalak megvalósításának, megnyitásának, kezelésének történetét mindkét város esetében alaposan megismerjük. A villamosközlekedéssel rendelkező korabeli városok táblázatokban közölt statisztikáiból számos összehasonlítást és következtetést vonhat le az olvasó. A könyv erénye, hogy a villamosvonalak kiépítésén, üzemeltetésén túl megismerjük a speciális helyi kereteket, a társadalmi hátteret, a villamosvasutak szorgalmazóinak körét, a vasúti társaságok megalakítóit, de a vonalak létesítésének egyéb feltételeit is, így például az áramellátáshoz szükséges ikervári vízi erőművet.

A kötet rendkívül értékes fejezete a Nyugat-Dunántúl további településeinek közlekedéstörténeti szempontú bemutatása, melynek során képet kapunk többek között a győri bérkocsizásról, a zalaegerszegi, sárvári, keszthelyi omnibusz-közlekedésről. A táblázatok, képi dokumentumok és térképek általánosságban látványossá teszik a kötetet, s szerencsére (nyilván komoly kutatómunka árán) még olyan képeket is sikerült elhelyezni, mint például a pápai vagy a kőszegi omnibusz. Itt érdemes felhívni a figyelmet a könyv egy másik erényére, a függetlenekre is, amiből a szombathelyi, illetve soproni villamosvasút üzemi adatait, járműparkját (jellegrajzokkal együtt), üzleti statisztikáit és a szombathelyi remíz helyszínrajzát is megismerhetjük.

Már a kötet felépítéséből is látszik a szerző azon szándéka, hogy a regionális szinten vizsgált tömegközlekedést összehasonlítsa az országos és fővárosi eredményekkel, ami a tömegközlekedési adatok szerény közismertségét feltételezve logikus, s mindenképpen megkönnyíti az Olvasó dolgát, hiszen nem kell újabb kézikönyvek után nyúlni, amikor például a városok népességének alakulását, a villamosok megjelenésének idejét vagy hasonló adatokat kívánunk összevetni.

Még a legszigorúbb recenzens is legfeljebb annyit jegyezhet meg, hogy éppen a vizsgált téma csekély ismertsége miatt rövid kitekintést talán szerencsés lett volna tenni a két megismert villamosvasút későbbi sorsával és megszűnésével kapcsolatban. Ezekről ugyan a szerző már adott képet egyéb publikációiban, itt mégis hasznos lett volna néhány gondolattal a történet ezen szálát is elvarrni, bár a szerző már a címben világosan leszögezi a vizsgált téma időbeli korlátait (1867–1914). Szabadjon emiatt itt megjegyezni, hogy a soproni villamos alig tíz évvel a vizsgált korszak után, 1923-ban megszűnt. Az egykori végállomáson 2000-től az egyik kocsi képét is megörökítő emléktábla őrzi az itteni villamosközlekedés emlékét. A jóval

tovább fennállt szombathelyi villamosvasútból ennél valamivel több maradt az utókor számára. A régi, dualizmus kori járműveket sajnos elbontották, de két szombathelyi villamos ma is látható. Az egyik Szombathelyen, a Smidt Múzeum udvarán kapott helyet 2007-ben, miután tíz évig a város vasútállomása előtti téren állították ki, ahol sajnos gyakran látogatták rongálók is. A másik jármű az ország egyetlen országos gyűjtőterületű városi tömegközlekedési szakmúzeumában, a BKV Városi Tömegközlekedési Múzeumában, egy 1914-ben épült műemléki remízépület csarnokában látható. Ezek a járművek 1952-ben Budapestről kerültek Szombathelyre annak a programnak a keretében, amikor a már jócskán koros, békebeli szombathelyi kocsikat használt fővárosi villamosokkal váltották fel. A szombathelyi villamosközlekedés 1974. augusztus 20-i leállítása után szerencsére ez a két villamos megmaradt az utókorunknak. (A teljesség igényével jegyezzük meg, hogy egy valamikor Szombathelyen is közlekedő, 1927-ben gyártott Ganz kocsi is felújításra vár, ám a jármű eredeti állapotát célzó, vagyis sínautóbuszként történő helyreállítása a restaurálás elsődleges célja.) Ha a szombathelyi villamos békebeli – egyébként svájci és budapesti gyártású – kocsijaiból nem is maradt semmi, legalább ezek a későbbi villamosok még hirdetik az egykori urbanizációs „mintaváros” dobogós helyét a százhuszonöt éves magyar villamosközlekedés történetében.

Mindezek tükrében különösen fontos hangsúlyozni, hogy a szerzőnek egy eddig alig kutatott, alig megismert témát sikerült magas fokú tudományos igényességgel, közerthetően az olvasók elé tárnia. Bátran elmondható, hogy Kalocsai Péter könyve újszerűnek számít a dualizmus kori urbanizáció és a modern városi közlekedés összefüggéseinek vizsgálatában. A recenzens véleménye szerint az ilyen monografikus jellegű, egy-egy régió társadalmi, urbanizációs, gazdaság-, ipar- és kultúrtörténeti vonatko-

zásait egyszerre vizsgáló további komplex munkák rendkívül hasznosak volnának, hiszen a helytörténeti kereteken túllépve képet adhatnak a hazai műszaki teljesítmények ma már sajnos halványuló, de egykor oly magas színvonaláról, helyi feltételrendszeréről, társadalmi háttéréről és egyéb aspektusairól is. A szerző munkája nemcsak a

helytörténet, közlekedéstörténet iránt érdeklődők számára szolgál hiánypótló adatokkal, hanem a Ferenc József-i kor városfejlődését kutatók számára is minden bizonnyal hasznos és ajánlható munka.

ZSIGMOND GÁBOR

Egyéni autonómia – kollektív autonómia

*Szívós Erika: A magyar képzőművészet
társadalomtörténete, 1867–1918.
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest,
2009. 271 oldal*

Szívós Erika monográfiája az 1867 és 1918 közötti korszak magyar képzőművészetének társadalomtörténetét dolgozza fel az európai fejlődés összefüggéseibe ágyazva. Közismert, hogy a 19. század határozott választóvonalat jelent az európai művészet és társadalom történetében. Ekkor születik a modern művészet és irodalom, ekkor indul el a társadalom demokratizálódásával párhuzamosan a művészet demokratizálódásának máig tartó folyamata, amelybe egyre szélesebb rétegek kapcsolódnak be, mind a művészek, mind a közönség oldaláról. Ugyanennek a folyamatnak másik következménye a korábbiakhoz képest ismeretlen mértékű nivellálódás, amely komoly és szórakoztató művészet ellentétét eredményezi, ekkor jelentkezik először a stílusok és ízlés-irányzatok pluralizmusa. Az új helyzet a művészt és a közönséget egyaránt választásra kényszeríti. Ugyancsak jelentős változások zajlanak a művészeti élet egyéb fontos, ám kevésbé szembetűnő területein: az intézményrendszerben, az oktatásban, a művészpártolásban, a szervezeti életben, művészek és közönség, művészek és politika viszonyában. E változások Európa egyes régióiban jelentős időeltolódással jelentkeznek.

Az 1867 és 1918 közötti periódust mind a történet-, mind a művészettörténet-írás kiemelkedően fontos szakasznak tekinti a magyarországi modernizáció szempontjából. Szívós Erika társadalomtörténeti megközelítése szakít a művészettörténet hagyományos szemléletével, amely alapvetően stílustörténetben gondolkodik. Az 1970-es években induló „új művészettörténetnek”

nevezett irányzathoz kapcsolódva a képzőművészetet társadalomtörténeti összefüggések rendszerében vizsgálja, ebben a kontextusban fogalmazza meg kérdéseit, ebben az összefüggésben használja és értelmezi a forrásokat. Szemléletének egyik újdonsága, hogy a művészeti monográfiáktól eltérően nem egy művészt vagy művészcsoporthoz vizsgál, hanem egy egész szakmai-társadalmi réteget.

A könyv három nagy szerkezeti egységből áll. Az első fejezet képet ad arról a folyamatról, melynek során Európában kialakult a képzőművészet modern feltételrendszere. A kultúra és a művészet részben a romantikának, részben a szekularizáció okozta spirituális vákuumnak köszönhetően felértékelődött. A művészeti szervezetek átalakulása több hullámban zajlott: Nyugat-Európában már a 18. században elindult az udvari kultúra felbomlásával. Az uralkodók, arisztokraták és főpapok mecénási szerepe egyre inkább háttérbe szorult, helyüket átvette a személytelen állam, mely közvetlenül is támogatta a művészeket megrendeléseivel, vásárlásaival, díjaival, szubvencióival. A művészet finanszírozására a 19. század közepétől egyre nagyobb összegeket fordítottak, mivel a művészet és kultúra állami presztízskérdéssé vált.

Az első időszak legfontosabb intézményei a képzőművészeti akadémiák és a velük együttműködő országos egyesületek, a szabad műpiac és a hozzá kapcsolódó intézmények még csak kialakulóban voltak. A század első felében az állam a műkereskedelemben is monopolhelyzetben volt, mivel a nagy kiállítások szervezése, a kiállításra kerülő művek válogatása az akadémiák és az állammal szoros kapcsolatban álló országos egyesületek hatáskörébe tartozott. A szabad műpiac kialakulása előtt gyakorlatilag csak ezeken a fórumokon keresztül lehetett a kö-

zönséggel és a vevőkkel kapcsolatba kerülni. A kilencvenes években megváltozott a helyzet. A piacon a hagyományos vásárlók mellett megjelent a polgárság, megnőtt az igény a képzőművészeti alkotások iránt. Kialakult a szabad műpiac, ezzel létrejött az új, modern művészeti mozgalmak gazdasági bázisa. E mozgalmak azután szétfeszítették a korábban kialakult intézményi kereteket, és új viszonyt alakítottak ki művész és közönség között. A művészellenzék első csoportjai az 1880-as évek vége és 1900 között szerveződtek független egyesületekbe. Megjelentek a magángalériák, művészeti kiadók, folyóiratok, és velük együtt a kritikusok és művészeti írók. „A polgári társadalom, a »civil szféra« képzőművészettel kapcsolatos igényei és attitűdjei lehetővé tették a művészek számára, hogy a hagyományos támogatástól függetlenedjenek.” (27. old.)

Mindez a művészek társadalmi helyzetében is változásokat hozott, Szívós Erika elsősorban a művészek emancipációja és státuszemelkedése szempontjából elemzi a folyamatot. Abból indul ki, hogy „a 19. századi festő vagy szobrász társadalmi helyzete egy adott pillanatban azon múltott, hogy hol helyezkedett el a művész a hatalom, a művészeti intézmények, a közönség, a közvetítők és pályatársak által meghatározott koordinátarendszerben”. (37. old.) A szerepmoделlek – a művészfejedelem, a zseni, a bohém, a művész-proletár vagy művész-értelmiségi – ugyanúgy terjedtek Európaszerte, mint a stílusok. A szerző egyik fontos kérdésfeltevése éppen arra vonatkozik, hogy a dualizmus kori képzőművészek társadalmi helyzete mennyire állt összhangban a róluk kialakult képpel.

A második fejezet részletes elemzést nyújt a dualizmus kori magyar képzőművészek társadalmi helyzetéről: kik választották a képzőművész pályát, milyen társadalmi rétegekből, milyen környezetből jöttek, milyen kilátásaik, lehetőségeik voltak, milyen helyet foglaltak el a kor magyar társadalmában anyagi helyzet, presztízs, életforma, kulturális szokások, műveltség tekintet-

ben. A szerző – ahol tehetette – kvantitatív forrásokra támaszkodott, ahol erre nem volt lehetőség, ott visszaemlékezéseket, levelezéseket, életrajzokat, korabeli sajtót, leltárkönyveket, sőt gyászjelentéseket is felhasznált, kellő kritika nyomán részben statisztikai elemzésekhez is. A kvantitatív vizsgálat alapjául szolgáló adatbázis 421 képzőművész adatait tartalmazza, olyan művészekét, akik rendszeresen szerepeltek kiállításokon, illetve tagjai voltak valamelyik egyesületnek.

A származásra és a művészek iskolai végzettségére vonatkozó adatok a középosztály magas arányát jelzik, ezen belül is kiemelkedik az értelmiségi szülők aránya, és előfordul nemesi előnevű művész is. Ez a képzőművész pálya magas presztízsére utal. A születési és halálozási adatok világosan jelzik Budapest dominanciáját. A megélhetési lehetőségek szempontjából különbség van a századfordulót megelőző és az azt követő időszak között. Az első szakaszban Magyarországon is érezhető az állam monopóliumhelyzete, a piac gyengesége. Az 1870–1880-as években még sok művész volt kénytelen külföldön dolgozni (a szobrászok az építkezési konjunktúrának köszönhetően kivételt képeztek). Az 1890-es évek végétől fokozatosan megváltozott a helyzet. A Milennium nagy fellendülést jelentett a képzőművészek számára, a 20. század elejére pedig kialakult a vásárlóképes, művészetet támogató közönség.

Ebben az időben a festők és szobrászok nagy részének a jövedelme a középosztálynak megfelelő, tisztességes megélhetést tett lehetővé. Voltak kiugróan magas – és természetesen kiugróan alacsony jövedelmek – is, de a művészyomor inkább a kezdő művészeket jellemezte. Az életmódot, a kulturális szokásokat, a szakmai és társadalmi elismertséget reprezentáló források is azt mutatják, hogy a képzőművészek beilleszkedtek a kor társadalmába. Életformájuknak voltak ugyan „bohém” vonásai, de Magyarországon polgár és bohém között nem volt egyértelmű választóvonal.

A harmadik fejezetben a szerző a képzőművészet történetét a művészek öntudatra ébredésének aspektusából vizsgálja. A modern művészi autonómia kialakulását Magyarországon csakúgy, mint szerte Európában, az állami mecenatúra kialakulása előzte meg. Ehhez az 1867-es kiegyezés teremtetette meg a jogi és gazdasági feltételeket. A politikai önállóság hiányának következtében Magyarországon korábban csak részben alakultak ki a művészet alapintézményei, ezért a kultúrpolitika első feladata ezeknek a létrehozása volt. Az európai látókörű, liberális elveket valló kultuszminiszterek a művészetnek fontos szerepet szántak az állampolgárok esztétikai, erkölcsi és hazafias nevelésében, másrészt tisztában voltak az ország elmaradott viszonyaival, ezért szükségesnek tartották az állami mecenatúrát. A támogatásra az egész korszak folyamán, de főképp a századforduló környékén jelentős összegeket fordítottak. A támogatás odaítélésekor a nemzeti eszme szolgálata első helyen szerepelt a szempontok között. A korszak első felében az állam és a művészek viszonya konfliktusmentes volt. Általában egyetértettek abban, hogy melyek a művészet nemzeti feladatai, és a stílus tekintetében sem volt eltérés a megrendelő és a művész ízlése között. 1890 után azonban felborult az összhang a hivatalos elvárások és a spontán kialakult irányzatok között. A művészek ugyan igényt tartottak az állami támogatásra, ám egyre rosszabbul tűrték, hogy a politika beleszóljon szakmai döntéseikbe. Elindult a küzdelem a szakmai önállóság kivívásáért.

Ezt a folyamatot a szerző Harold Wilenszky professzionalizáció-elméletének segítségével elemzi. Professzionalizáció alatt azt a folyamatot érti, melynek során szabad értelmiségi csoportok olyan magas presztízsű autonóm szakmai csoportokká alakulnak, amelyek maguk határozzák meg a sorikba való bejutás kritériumait és saját működésük feltételeit. A magyar képzőművészek is közösségként léptek fel, szakmai életüket, fórumaikat más értelmiségi hivatások

mintája alapján szervezték. A századforduló környékén kiharcolták a képzőművészeti felsőoktatás főiskolai rangját, megalakították önálló szakmai egyesületeiket és kiállítási fórumaikat, elindították a képzőművészeti szaksajtót. Külön fejezet foglalkozik a kávéházi művészasztalokkal, amelyek informális szakmai intézményekként működtek, és fontos szerepet játszottak a művészcsoportok szerveződésében, valamint a művészek, a műkereskedők és a közönség közvetlen kapcsolatának létrejöttében.

A képzőművész szakma önállósulása és presztízsének emelkedése nem jöhetett volna létre a társadalmi környezet átalakulása nélkül. A könyv utolsó fejezete a befogadó és közvetítő közeg átalakulását vizsgálja. A szerzőhöz hasonlóan fontosnak tartom kiemelni azt, hogy a Millennium több szempontból is fordulópont a magyar képzőművészet történetében. Az állam, a főváros és a vidéki városok megrendelése páratlan konjunktúrát teremtettek a művészeti piacon, ezzel egy időben jelent meg a civil vásárlóközönség is, ami gyengítette a művészek függését az állami támogatástól. A kereslet növekedésében a gazdasági okok mellett szerepet játszott az értékrend és a közízlés átalakulása is. A dualizmus-kor elején a polgárság a konzervatív dzsentrit igyekezett utánozni, a vagyonosodó polgár pedig inkább a könnyebb, szórakoztató műfajokat kedvelte. Ám az időszak végére kezdtek beérni azok az intézkedések, melyeket az előző korszak oktatáspolitikája tett az esztétikai nevelés érdekében. A századfordulón megjelent az a művelt, művészetkedvelő polgári és értelmiségi réteg, amely szívesen költött kultúrára és művészetre. A modern művészet népszerűsítésében kulcsszerepet játszottak azok a kritikusok, akik a napi- és hetilapok művészeti rovatában hírt adtak a legújabb kiállításokról, és kritikáikkal segítették a laikus közönséget, hogy eligazodjon az egyre gyorsabban változó művészeti életben. A művészek, kritikusok és műkereskedők viszonyát a kölcsönös egymásrautaltság jellemezte. „Mivel a műalkotások értékének

megítélése problematikus volt, a képzőművészeknek szükségük volt egy közvetítő közegre, mely a publikum meggyőzését magára vállalta. Azt, hogy a képzőművészek a közvetítőkkal szimbiózisban tudták csak egyéni és kollektív szakmai érdekeiket érvényesíteni, e hivatás egyik sajátosságának tekinthetjük.” (227. old.)

A szerző végül megállapítja, hogy „a 20. század tízes éveire Magyarországon is kialakult a képzőművészetnek az a feltételrendszere, amely a korabeli európai országokat jellemezte. Ebben a tekintetben kiemelkedő szerepet játszott a magyar főváros” (243. old.), mivel itt alakultak ki maradéktalanul

a modern művészeti élet társadalmi feltételei.

A kötet végére érve árnyaltabb, pontosabb képet alkothatunk a századfordulós Budapest izgalmas szellemi-művészeti életéről. Szívós Erika munkája azért is figyelmet érdemel, mivel megközelítése alkalmasnak tűnik más művészeti területek, például a magyar tánc- és mozgásművészet vizsgálatára is. A magyar mozdulatművészet például hasonló módon vívja majd ki a szakma autonómiáját, csak húsz évvel később, merőben más politikai és társadalmi körülmények között.

DETRE KATALIN

Sopron város egészségügyi szervezete a testamentumok tükrében

D. Szakács Anita (s.a.r.): 16–18. századi orvostörténeti vonatkozású végrendeletek.

A kora újkori Sopron város egészségügyének társadalomtörténeti forrásai. / Medizingeschichtliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts. Gesellschaftsgeschichtliche Quellen des Sanitätswesens der Stadt Ödenburg aus der Frühen Neuzeit. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára / Ödenburger Archiv des Komitats Győr-Moson-Sopron, Ödenburg/Sopron, 2008. 265 oldal

A mindennapi élet bemutatásának egyik elengedhetetlen forrástípusát a végrendeletek, testamentumok adják. A polgári végakaratok a jogélet azon forrásai közé tartoznak, amelyek lejegyzésének módját és tartalmát leginkább befolyásolták gyakorlati szempontok. Három dologról akartak egyszerre gondoskodni ezekben: lelki üdvükről, hozzátartozóik anyagi biztonságáról és saját emléküket méltó megörökítéséről. Forrásértéküket növeli, hogy az élet igen sok területét érintették, s főszereplői az egyes emberek. A testamentumok hiteles képet adnak a végrendelkezők vagyoni helyzetéről, még ha nem is vesznek számba esetlegesen minden tulajdont. Ennél azonban többre is következtethetünk belőlük, hiszen a végrendeletekből alkalmanként előtűnik egy-egy vázlatos életút. A testáló „elmesélte”, hogyan tett szert vagyonára, milyen jócselekedeteket tett, örökségét kire, milyen érdemek szerint hagyta. Általánosságban a végakaratok színes képet adnak arról, hogy a kor emberének életében mi, illetve ki játszott fontos szerepet. Az ingó és ingatlan hagyatékok – mint a ház, ruházat, ékszerek, földterület és egyebek – leírása segíthetik más, rokon tu-

dományterületek kutatóit. Mint ahogy erre Szende Katalin 2004-ben megjelent könyvében felhívta a figyelmet, a végrendeletek jól hasznosíthatók például a demográfia, a családszerkezet, a vagyoni megoszlás, a férfiak és nők közötti munkamegosztás, illetve a vagyonosodás témakörének kutatásakor. A testamentumok vizsgálatakor olyan kérdések is előtérbe kerülhetnek (ilyen például a vallási vagy a polgári öntudat), amelyekre más források kevésbé adnak lehetőséget. Ezért is vettem kezembe nagy érdeklődéssel D. Szakács Anita soproni levéltáros kétnyelvű (magyar és német) könyvét, amely a 16–17. századi helyi, 1544 és 1787 (II. József egészségügyi reformja) között papírra vetett orvostörténeti vonatkozású végrendeleteket gyűjtötte össze az úgynevezett Oertel-féle rendezésből.¹

Az úttörő munkának számító kiadvány bevezetőjeként két bécsi orvostörténész,

¹ A „Hűség városának” levéltárában őrzött iratokból két testamentumokkal foglalkozó forráskiadvány-kötet is napvilágot látott az elmúlt évtizedben. Horváth József és Dominkovits Péter munkájának köszönhetően 2001-ben jelent meg a *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek* című munka. Hat esztendővel később pedig Sopron Szabad Királyi Város 17. századi története egyik legkiemelkedőbb polgárának és polgármesterének, Lackner Kristófnak az élettörténetébe nyerhettünk bepillantást a kiadott végrendeletek, hagyatéki- és vagyonleltárak segítségével, amelyek 1591 és 1632 között készültek. Ezek összegyűjtését, átírását és szerkesztését szintén Dominkovits Péter soproni levéltáros vállalta magára. Horváth József – Dominkovits Péter: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*. Sopron, 2001.; Dominkovits Péter: *Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai. (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyonleltárak, osztályok 1591–1632)*. Sopron, 2007.

Sonia Horn és Monika Grass tanulmányának segítségével kaphat az olvasó áttekintést a kora újkori nyugat- és közép-kelet-európai egészségügy struktúrájáról. A kora újkori orvostársadalom piramisának csúcán álló egyetemi végzettségű („akadémiai”) gyógyítók esetében mintha Robert Merle híres történelmi regényében, a *Csikó-éveinkben* olvasottak elevenednének meg lelki szemeink előtt, hiszen a montpellier-i egyetemen orvosnak tanulni szándékozó nemesifjú, Pierre de Siorac élettörténetén keresztül szintén hasonló részletességű betekintést nyerhetünk a 16–17. századi képzés rendszerébe. A bevezető tanulmány a korszakra már kialakított és elfogadott struktúra bemutatásához a bécsi orvosi fakultás első alapszabályában foglaltakat vette alapul. Az első szinten a diákokat (*scholare*) találjuk, akiknek a 18. század közepéig tanulmányaik elkezdésének alapfeltételeként tanulmányozniuk kellett a szabad művészeteket (*artes liberales*). A 17. századtól lehetővé vált, hogy ezeket az ismereteket jezsuita gimnáziumokban vagy más tanintézményben sajátíthassák el. Az orvostudományi tanulmányok első fokozatát a bakkalaureátus jelentette. Annak a diáknak, aki ezt a fokozatot meg akarta szerezni, rendelkeznie kellett egyrészt a szabad művészetek magiszteri fokozatával, másrészt az orvostudományi karon legalább két éven át folytatott tanulmányokkal. Amennyiben csak a művészetek (*artes*) bakkalaureusa címet bírta, a tanulmányi idő két és fél évig tartott. A következő, licenciátusi fokozat elérésének feltételeit a bécsi alapszabály szerint egyrészt a művészeti fakultáson a tudóssá avatás, majd az azt követő legalább öt éves orvostudományi stúdiumok jelentették. Másrészt a jelöltnek a cím megszerzését megelőzően legalább egy esztendőn át betegeket kellett látogatnia egy úgynevezett *Promotor*, azaz tanár útmutatásai alapján, aki a hallgatót tanulmányai során végigkísérte. Harmadrészt a licenciátus elnyeréséhez igazolnia kellett törvényes születését

vagy utólagos törvényesítését. Ezen felül kritériumként határozta meg az alapszabály, hogy a kandidátus ne szenvedjen semmilyen feltűnő testi hibában. A licenciátus elnyerése pedig a doktori fokozat megszerzésének volt az előfeltétele. Ez utóbbi címmel együtt járt annak a joga, de egyben kötelessége is, hogy egy ideig oktatói tevékenységet folytasson.

A koraújkori orvostársadalom piramisának következő szintjét a nem egyetemi végzettséggel, hanem működési engedéllyel rendelkező gyógyítók alkották. Ezek különböző, speciális feladatokat ellátva vettek részt a mindennapi gyógyításban. Megtaláljuk közöttük a sebészeket, a fürdőőket, a szemorvosokat, a fogorvosokat, a „franciakór” orvoslóit, valamint a sérvkötő és kőhajtó orvosokat. A struktúra széles talapzatát azok a gyógyítók adták, akik az egészségügy egyéb területein tevékenykedtek, ám sem akadémiai végzettséggel, sem engedéllyel nem rendelkeztek.

Az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásának a segítségével D. Szakács Anita és Dominikovits Péter összesen 96, a 16–18. századi Sopron egészségügyével kapcsolatba hozható személy végakarátát gyűjtötte egybe s jelentette meg. A korban a Sopronban gyógyítással foglalkozók és feleségeik testamentumát tekintve 22 borbély, 13 fürdőő, 25 gyógyszerész vagy patikus, 15 orvos, 13 sebész és 3 baba végrendelete gyűlt össze. A forráskiadvány híven tükrözi a kora újkori egészségügy helyi társadalmának egészét, illetve belső hierarchiáját. Ez igaz még akkor is, ha foglalkozásonként, időszakonként eltérő arányban jelennek meg. Nagyon kevés például a bábáktól származó végakarát, jóllehet Sopron azon városok közé tartozott, amelyek fontosnak tartották, hogy legalább egy szakszerűen képzett, fizetett baba álljon a polgárásszonyok szolgálatára. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy akár az ő esetükben, akár a nem akadémiai végzettséggel, ám gyógyítási engedéllyel rendelke-

zók közül többen „eltűnhettek” a szemünk elől azáltal, hogy vagy nem végrendelkeztek (mert nem volt miről), vagy testamentumuk esetlegesen nem maradt fent. Emellett ezt a várost sem kerülték el az úgynevezett vándorgyógyítók (foghúzó, sérvkötők, kőhajtók, szemorvosok), akik a heti, havi vagy éves vásárok idején árulták sátraikban szolgáltatásaikat, valamint a helyi gyógyító „specialisták” (javasok, füvesek, csontkovácsok, parasztbábák). Tehát a Roy Porter által megfogalmazott „*medical marketplace*”² Sopronban is létezett, ám az erről rendelkezésre álló információk nem a végrendeletekben maradtak fenn.

Az összegyűjtött iratok sokoldalú vizsgálatok elvégzését teszik lehetővé, amelyek eredményei nem csupán az orvostörténet, hanem a gazdaság-, a jog-, a mikro-, a város-, a mentalitás- és társadalomtörténet kutatói számára is relevánsak lehetnek. Nézzünk ezekre néhány kiragadott példát! A 96 tételből csak egy, Moitetich Kata, Telekes Borbély Mihály feleségének 1639. évi végakarata (No. 20.) magyar nyelvű, a többi döntő többsége a város német nyelvű magánjogi írásbeliségének az emléke. A helyi gyógyítók között azonban találunk még magyarokat, akiknek végrendeletét németül jegyezték le. 1622. május 6-án bontották fel Ábrahám Ferenc borbély és városi polgár testamentumát (No. 17.). Komáromy Péterné sebész özvegye, Anna végrendeletét 1720. június 5-én vetették papírra (No. 67.). Három évvel később készítettett végakaratot Komáromy Ádám városi polgár és sebész (No. 68.). Az iratból az is kiderül, hogy András Péter nevű fia orvosként dolgozott. A család esetében tehát egy „gyógyító dinasztiával” van dolgunk. 1785. január 15-én vetették papírra – az eddigiekhez hasonlóan német nyelven – Tóth (Totth) János sebész végrendeletét, amelyhez 1787. június 16-án

egy úgynevezett fiók-végrendeletet (*kodicillust*) csatoltak. Ebben azonban már Tóth (Totth) József Jánosként szerepelt.

A közreadott testamentumok közül összesen 48 esetben a helyi gyógyítók közé sorolt személy felesége (42) vagy özvegye (6) volt az örökhatározó. Ők megmaradt vagyonukból – hasonlóan a végrendelező férfiakhoz – lehetőségük szerint juttattak némi pénzadományt a városi ispotálynak, a lazarretnek, az evangélikus gyülekezetnek vagy a katolikus plébániának is.

A kötetet olvasva igen meglepő volt számomra, hogy az ispotálymesterek közül csak Michael Maier 1596. szeptember 2-i dátummal készített végakarata (No. 13.) maradt fenn az Oertel-féle rendezésben. Ez esetben tehát feltételezhetjük, hogy a városi ispotályokat irányító, vezető, egyébként igen tekintélyes személyek testamentumai egyszerűen eltűntek.

A testamentumok segítséget adnak ahhoz is, hogy a gyógyítóknak a társadalomban betöltött szerepét, helyét vizsgálhassuk. Az összegyűjtött 96 tételből három esetben is előfordul, hogy a gyógyító a város külső tanácsának is a tagja volt. Andreas Freyse fürdő és seborvos 1694. augusztus 27-i (No. 55.), valamint a néhai Johann Georg Bradmann sebész özvegyének, Magdalena asszonynak az 1745. április 20-i végakarataiból is ez derül ki. Az örökhatározók közül azonban a legnagyobb városi karriert az Ehrlinger család futotta be, akik esetében – hasonlóan a Komáromyakhoz – helyi „gyógyító dinasztiáról” beszélhetünk. Anna Katharina Ehrlinger 1758. április 19-én készített végakarataiból (No. 80.) megtudjuk, hogy férje, Johann Bartholomäus Ehrlinger patikus akkoriban Sopron városbírája is volt. 1767. december 21-i dátummal a gyógyszerész jegyeztette le a testamentumát (No. 84.), amelyből kiderül, hogy ekkor belső tanácsosként vett részt a város közéletében. Fia, Johann Michael szintén patikusként tevékenykedett, s 1769. március 16-án papírra vetett végakarata (No. 85.) szerint

² Porter, Roy: *Patients and Practitioners. Lay Perceptions in Pre-Industrial Society*. London, 1985. passim.

Sopron külső tanácsának tagja, valamint egykor a közösség szószólója (*Vormund*) is volt.

A D. Szakács Anita által összeállított forráskiadvány segítségével betekintést nyerhetünk egyrészt a soproni hivatalos gyógyítók életkörülményeibe, másrészt a város közéletében betöltött helyzetükbe. A kötethez

kapcsolódó személy- és helynévmutató a témával foglalkozó kutatásokhoz, feldolgozásokhoz nyújt további segítséget és támpontokat.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Számunk szerzői

ANTOS BALÁZS	doktorjelölt, SZTE, Szeged
BAGI ZOLTÁN PÉTER	történész-levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
CZIRÁKI ZSUZSANNA	történész, SZTE, Szeged
DEÁK ÁGNES	történész, SZTE, Szeged
DETRE KATALIN	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
ERŐS VILMOS	történész, DE, Debrecen
HAHNER PÉTER	történész, PTE, Pécs
HAVASDI JÓZSEF	történész, PTE, Pécs
HOLGER FISCHER	történész, Universität Hamburg, Németország
KOLOH GÁBOR LAJOS	egyetemi hallgató, ELTE, Budapest
KOVÁCS ESZTER	Bolyai-ösztöndíjas, SZTE, Szeged
LÉVAI CSABA	történész, DE, Debrecen
PETERECZ ZOLTÁN	történész, EKF, Eger
VARGA E. LÁSZLÓ	történész, Zalaegerszeg
VÁRI LÁSZLÓ	művelődéstörténész, független kutató, Budapest
ZSIGMOND GÁBOR	történész, múzeumigazgató, Városi Tömegközlekedési Múzeum, Szentendre

A fordításokat BARNA JÓZSEF és DEÁK ÁGNES készítette.

Contents

Essays

PETER HAHNER	
Talleyrand in the Wild West	5
CSABA LÉVAI	
“There is a Possibility of an Overture by the Emperor”. Negotiations for the Conclusion of a Commercial Treaty between the United States of America and the Habsburg Empire in the 1780s	20
LÁSZLÓ VÁRI	
Helene Hadik-Barkóczy and the Freemasons	49
JÓZSEF HAVASDI	
Sanitary cordons in Tolna county during the 1831 cholera epidemic ..	63

Workshop

ZOLTÁN PÉTER BAGI	
An example of the difficulties in modern warfare: the duties of the chief food provision officer and the bread master during the Fifteen Years' War, 1593–1606	79
ZOLTÁN PETERECZ	
Three American financial controllers in Europe in the 1920s	88

Evoking the past

The memoirs of lieutenant general Nándor Taróczy (Pulished by E. László Varga)	96
---	----

Beyond our borders

“At the time Hungary was an interesting country.” Interview with German historian Holger Fischer (by Ágnes Deák)	114
The bibliography of Holger Fischer's works	121
HOLGER FISCHER	
Scientific relations between Germany and Hungary and their conse- quences	129

Theory and method

VILMOS ERŐS	
English historiography in the 20th century	139

Reviews

Treasure room on the verge of old Hungary. A few words about the possibilities of local historiography on the occasion of the complete edition of G. M. G. Herrmann's 18th-century history of Brassó (Georg Michael Gottlieb von Herrmann: <i>Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800. Herausge-</i>	
---	--

<i>geben von Bernhard Heigl és Thomas Şindilariu. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2010, 418 pages)</i>	
ZSUZSANNA CZIRÁKI	155
Emigration and the War of Independence. A new interpretation of the activity of the Komáromy-Csáky group (Farkas Katalin: <i>Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, Budapest, 2011, 223 pages</i>)	
BALÁZS ANTOS	159
From manuscript to cult (Mikes Kelemen válogatott bibliográfia, Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, bevezető Tüskés Gábor, Budapest – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, 2011, 150 pages)	
ESZTER KOVÁCS	164
“So I will be an eligible girl!” (Erdész Ádám [ed.]: <i>Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics familia történetéből. [Gyulai Füzetek 18.] Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2011, 144 pages</i>)	
GÁBOR LAJOS KOLOH	167
Urbanization in the age of Francis Joseph as reflected in the regional levels of urban public transport (Kalocsai Péter: <i>Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon 1867–1914. Vasi Múzeumbarát Egylet, Szombathely, 2011, 280 pages</i>)	
GÁBOR ZSIGMOND	170
Private autonomy – collective autonomy (Szívós Erika: <i>A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009, 271 pages</i>)	
KATALIN DETRE	174
Health services in the city of Sopron as reflected in testaments (D. Szakács Anita [s.a.r.]: <i>16–18. századi orvostörténeti vonatkozású végrendeletek. A kora újkori Sopron város egészségügyének társadalomtörténeti forrásai. / Medizingeschichtliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts. Gesellschaftsgeschichtliche Quellen des Sanitätswesens der Stadt Ödenburg aus der Frühen Neuzeit. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára / Ödenburger Archiv des Komitats Győr-Moson-Sopron, Ödenburg/Sopron, 2008, 265 pages</i>)	
ZOLTÁN PÉTER BAGI	178
<i>Authors</i>	183